BERED SKAP ÄR DET NYA GRÖNA

REDAKTÖRER:
JENNY ASPLUND, PER ERIKSSON & ERLAND MÅRALD

Beredskap är det nya gröna

Beredskap
är det nya gröna

Vad historien lär oss om de areella näringarnas betydelse

REDAKTÖRER
JENNY ASPLUND
PER ERIKSSON
ERLAND MÅRALD

KUNGL. SKOGS- OCH LANTBRUKSAKADEMIEN
SKOGS- OCH LANTBRUKSHISTORISKA MEDDELANDEN 83

Boken utgiven med stöd av Kungl. Patriotiska sällskapet

Boken kan köpas via akademien@ksla.se och internetbokhandeln

Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 83
Redaktörer för serien: Jimmy Lyhagen och Per Eriksson

Utgiven av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien
Grafisk form: Lars Paulsrud
Omslagsfoto: Jansson Entreprenad AB i Linköping
Tryck: Bulls Graphics, 2025
ISBN tryck: 978-91-990004-7-3
ISBN pdf: 978-91-990002-3-7
ISSN: 1402-0386

Innehållsförteckning

Företal

ALLA ÄR VI BEROENDE av varandra. Det märks särskilt i tider av oro, med krig i vår närhet och kriser som framtonar inom olika områden. Inom Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien (KSLA) har vi de senaste åren drivit ett omfattande program vad gäller försörjningsberedskap. Bakgrunden är dels de kriser vi sett i form av torka, pandemi och allvarliga störningar i den digitala infrastrukturen, dels det brutala krig som i skrivande stund fortfarande pågår i Ukraina. Det är nu särskilt väsentligt att summera lärdomar kring beredskapen inom våra areella näringar, så vi kan bidra till att upprätthålla en god civil förmåga att hantera svåra utmaningar. KSLA:s arbete har drivits i fyra arbetsgrupper: *Livsmedelsvärdekedjan*, *Skog och bioenergi*, *Infrastruktur och utrikeshandel*, samt inte minst *Historiskt lärande*. Sammantaget har ett fyrtiotal ledamöter och externt engagerade varit aktiva och drivande i arbetsgrupperna.

Den bok du nu har i handen är resultatet av det angelägna och fokuserade arbete som drivits inom arbetsgruppen *Historiskt lärande*. Tanken med insatserna inom denna arbetsgrupp har varit att lyfta fram viktiga skeenden vad gäller krig och kris, och utifrån dem bedöma och analysera vad som var problematiskt och vilka lösningar man arbetade fram för den tidens svårigheter. Allt för att kunskapen om historien också ska kunna användas för att bedöma vår förmåga att hantera de kriser och krigsrisker som vi står inför idag.

Författarna har formerat slutsatser kring viktiga skeenden och historiska förlopp. Som alltid inom KSLA finns kunskaper såväl från forskning och vetenskap som från beprövade erfarenheter från praktiken i företag och organisationer. Författarna har lyft fram historiska lärdomar rörande beredskap inom ett antal olika områden, och slutsatserna spänner över breda generella frågeställningar men även specifika sektorer och berör lantbruk, livsmedel och skog.

Frågan om sanning eller osanning blir allt viktigare i samhällsdebatten. Akademien har här ett särskilt ansvar att bidra med samlande och pålitliga

kunskapssammanställningar. Denna antologi spelar en viktig roll även i detta avseende.

KSLA vill rikta ett stort tack till bokens redaktörsgrupp bestående av Jenny Asplund, Per Eriksson och Erland Mårald som även bistått författarna med olika former av projektstöd. De har på ett förtjänstfullt sätt skapat en genomarbetad helhet av denna antologi. Tack även till samtliga författare. Som alltid inom KSLA är det författarna som haft friheten att formera sina slutsatser kring de frågor de diskuterar.

Vår förhoppning är att bokens läsare får mycket nöje och nyttiga kunskapsfördjupningar när hon eller han tar del av texterna. Ibland kanske slutsatserna är förväntade, men lika ofta kanske de överraskar. Välkomna att ta del av författarnas slutsatser. Vi hoppas även att boken ska komma till användning i undervisning vid våra lärosäten, samt vid seminarier och workshops. Vi hoppas att boken kan lägga grund för en klok och kunskapsbaserad dialog kring frågan om försörjningsberedskap.

Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien

Inger Andersson	*Peter Normark*
Preses	Akademisekreterare

JENNY ASPLUND, PER ERIKSSON & ERLAND MÅRALD

Inledning

Vad kan historien säga om samtiden och framtiden?

FRÅN 2010-TALETS MITT OCH FRAMÅT kan vi se ett skifte i omvärlden med en ökad frekvens och intensitet av global turbulens – geopolitiskt, samhälleligt och klimatmässigt – med stora konsekvenser även för de areella näringarna. Mycket tog sin start i Rysslands annektering av Krimhalvön 2014. »Den säkerhetspolitiska situationen i Europa har försämrats. Den ryska ledningen har visat att den är beredd att använda den militära förmågan för att uppnå sina politiska mål.» Så inleds försvarspropositionen (Prop. 2014/15:109) som presenterades året därpå för perioden 2016–2020, och dessvärre vet vi i dag med än större säkerhet att detta stämmer. Åren som följde 2015 handlade mycket om att återuppta planeringen av det svenska totalförsvaret, och återigen börja fokusera på det civila försvaret. År 2020 kom följande kalldusch – världen togs över av en global pandemi och sände chockvågor över alla länder, sektorer och åldrar. Vissa drabbades mer och andra mindre, men alla drabbades på olika sätt. Så även de areella näringarna: försenade försörjningskedjor, karantänsorsakad personalbrist, snabbt förändrade konsumtionsmönster och mycket mer.

Nu vet vi hur allt slutade (för denna gång), men mitt i det var det ingen som visste hur länge pandemin och de restriktioner som infördes i dess kölvatten skulle hålla på. Men till slut kom det alla hade väntat på – den 9 februari 2022 släpptes de sista coronarestriktionerna i Sverige och den dystra inledningen på 2020-talet hade nu chansen att ta en ny vändning. Men två veckor senare, torsdag morgon den 24 februari 2022, inledde Ryssland sitt storskaliga krig mot Ukraina med massiva robotattacker. Under 2025 började därutöver de grundläggande förutsättningarna och värderingarna för den »Nordatlantiska länken» utmanas från nytillträdda makthavare i USA. Den grundläggande principen kring öppenhet, handel och samarbete som knutit samman västvärlden under flera decennier var nu inte längre så självklar. Återigen belystes vikten av att i grunden säkra en kontinuerlig försörjning av både livsmedel och skogsråvara för att upprätthålla ett stabilt samhälle i såväl fredstid som kris och krig.

I denna osäkra tid är det naturligt att vända blicken bakåt och söka vägledning i historien. Genom att studera tidigare epoker av samhällsomvälvningar kan vi kanske finna insikter om hur liknande situationer hanterats – och vad vi kan lära av dem. Ofta hamnar perioden kring andra världskriget i fokus. Statsminister Per Albin Hanssons tal på Skansen strax före krigsutbrottet 1939, där han försäkrade att »Vår beredskap är god», har genom åren blivit föremål för granskning. Militärt sett var beredskapen knappast den bästa möjliga, men när det gällde livsmedelsförsörjningen fanns det de facto mer fog för påståendet. Lager av livsmedel, konstgödsel och kraftfoder byggdes snabbt upp för att stärka självförsörjningen. Bilder från beredskapstiden framträder också tydligt: ransonering, potatisodling i villaträdgårdar, skolbarn som evakuerades till landsbygden, samt enorma vedtravar i städerna och gengasaggregat på de få motorfordon som fortfarande rullade.

Över lag ger beredskapstiden under andra världskriget ett agrart och skogspräglat intryck, där närheten mellan människor, småskalig livsmedelsproduktion och samspelet mellan stad och land var påtaglig. Detta speglas också i Ulla Billquists stora slagdänga *Min soldat (någonstans i Sverige)*, som fångade tidsandan. Det är också lätt att se kopplingen mellan beredskapstanken och folkhemmet – hela befolkningen och hela landet skulle skyddas och försörjas. Samtidigt kan man fråga sig hur väl denna bild stämmer överens med verkligheten och om en liknande beredskapsmodell skulle ha relevans i dagens samhälle med helt andra förutsättningar och befolkningssammansättning.

Blicken riktas även mot kalla kriget – de fyra decennierna från början av 1950-talet till slutet av 1980-talet – då Sverige byggde upp ett omfattande totalförsvar. Det militära, ekonomiska, civila och psykologiska försvaret skulle tillsammans skapa en robust helhet. Trots betydande investeringar i innovation, utrustning och infrastruktur samt noggrann planering och omfattande förberedelser har historisk forskning visat att Sverige fortsatte att förlita sig på utländsk militär hjälp i händelse av krig. Som ett glesbefolkat land i norra Europas utkant hade Sverige dessutom ett växande behov av importerade livsmedel, energi och andra insatsvaror, vilket gjorde att fredliga handelsförbindelser med omvärlden var helt avgörande för välfärdssamhällets utveckling. Samtidigt blev neutraliteten, den starka beredskapen och den oberoende rollen i världspolitiken en central del av den nationella självbilden.

Mot den bakgrunden är det anmärkningsvärt hur snabbt beredskapen – både som idé och praktik – övergavs efter Berlinmurens fall och Sovjetunionens upplösning. Tre årtionden senare kan det tyckas som att politiker och beslutsfattare drabbades av en kollektiv naivitet, övertygade om att historien tagit slut och att globalisering, marknadsekonomi och liberal demokrati

skulle prägla en evig framtid. Beredskapen kunde därmed läggas på historiens skräphög. Men en sådan analys förbiser hur situationen faktiskt såg ut vid den tiden – och kanske upprepar vi nu samma misstag i dag. Precis som då finns det sannolikt kollektiva naiviteter, mindre lämpliga åtgärder och blinda fläckar när vi nu rusar i motsatt riktning.

Antologin och dess bidrag

Denna bok utforskar och analyserar hur beredskapens idéer och praktiker har utvecklats och förändrats över tid. Genom historiska lärdomar belyses dagens omvälvande situation och de pågående ansträngningarna att åter bygga upp en fungerande beredskap. Den gröna sektorn utgör ett bra exempel på hur komplex frågan om en fungerande beredskap är, hur den vävs in i nästan alla livets delar. Den är också, trots dess historiskt sett minskade andel av landets ekonomi, en förutsättning för vår överlevnad. Det är därför närmast omöjligt att ge en heltäckande bild av försörjningsberedskapens historia. Bland de centrala frågorna som behandlas i bokens bidrag och som antyder de skilda områden, verksamheter och aspekter finns: Är verkligen andra världskriget den mest relevanta jämförelsen för dagens utmaningar? Hur omfattande och dynamiskt var kalla krigets beredskapsarbete – och varför övergavs det så snabbt? Vilken roll spelar jordbruk, skogsbruk och livsmedelsförsörjning i att skapa en robust beredskap? Fokus ligger på Sveriges beredskapshistoria med särskilt perspektiv på skogsbruk, jordbruk och livsmedelsförsörjning från tidigt 1900-tal till idag. Samtidigt erbjuder antologin internationella utblickar samt bredare samhälleliga och kulturella perspektiv. Genom detta vidgade perspektiv blir det möjligt att förstå hur grundläggande förutsättningar har förändrats över tid och hur specifika kontexter påverkar beredskapsarbetet – vilket i sin tur skapar förutsättningar för meningsfulla historiska jämförelser och diskussioner.

Vad kan vi då lära av historien? Inom den etablerade historievetenskapen har det länge funnits en utbredd skepsis mot att använda historien som en läromästare. Orsakerna är två. Dels finns det bland yrkesverksamma historiker ett starkt etos mot presentism – det vill säga den riskfyllda tendensen att tolka det förflutna genom nutidens förståelseramar och behov, vilket ofta leder till dålig historieskrivning. Dels finns insikten att varje historiskt skeende har sina unika förutsättningar och sammanhang. Ett ofta återkommande mantra lyder att »historien upprepar sig inte», men samtidigt sägs den »rimma» – och just denna förmåga att bilda rim är vad denna bok tar fasta på. Syftet är alltså att genom historiska betraktelser kasta nytt ljus över dagens diskussioner om beredskap och därigenom öppna för fler dimensioner i det framtida beredskapsarbetet.

Boken riktar sig främst till politiker, beslutsfattare, yrkesverksamma inom beredskapsfrågor och en intresserad allmänhet. Författarskaran består inte enbart av historiker. Även om några ingår i författarlaget, bidrar här också tjänstemän, praktiker och forskare från olika discipliner – alla med unika perspektiv på hur historiska insikter kan berika vår förståelse av dagens utmaningar. Därför är även bokens bidrag av olika karaktär med såväl deskriptiva faktaredogörelser som mer analyserande resonemang. Samtliga kapitel avslutas dock med författarens egen beskrivning av de historiska lärdomarna utifrån just sitt kapitel.

Ingrid Petersson, särskild utredare bakom SOU 2024:8 *Livsmedelsberedskap för en ny tid*, inleder antologin med att reflektera över de stora samhälleliga förändringar som ägt rum sedan Sverige senast hade en struktur för livsmedelsberedskap. Därefter följer ett kapitel av Björn-Ola Linnér, professor i klimat- och miljöförändring vid Linköpings universitet, som tar ett steg tillbaka och ser på livsmedelsberedskap från ett geopolitiskt perspektiv. Carin Martiin, agronom och doktor i agrarhistoria på Sveriges lantbruksuniversitet (SLU), tar vid och skriver i sitt kapitel om hur dagens beredskapssituation i mångt och mycket gör sig bättre att jämföras med situationen vid första världskriget snarare än den vid andra.

Därefter följer två kapitel om hur den svenska beredskapsstrukturen byggs upp och dimensioneras, samt senare även monteras ner under andra halvan av 1900-talet. Det första av Camilla Eriksson, filosofie doktor och docent i landsbygdsutveckling och forskare på Totalförsvarets forskningsinstitut (FOI) tillsammans med Fredrik Bertilsson, filosofie doktor i idéhistoria och forskare på Kungliga Tekniska Högskolan (KTH) som fokuserar på 1980- och 90-talet och den dimensionerande hotbilden. Det andra kapitlet är skrivet av Harald Svensson, förutvarande chefsekonom på Jordbruksverket, som steg-för-steg går igenom såväl uppbyggandet som nedläggandet av beredskapsstrukturen.

Därpå följer tre kapitel med specifika nedslag i olika produktionsgrenar och exempel. Erland Mårald, professor i idéhistoria vid Umeå Universitet, undersöker samhällets och skogsbrukets växande beroende av fossila bränslen trots återkommande försök – särskilt under kristider – att utveckla inhemskt producerade drivmedel baserade på skogsråvara. Inger Olausson, hortonom och agronomie doktor, gör i sin tur ett nedslag i trädgårdsodlingens utveckling och betydelse för livsmedelsberedskapen. Därefter visar Folke Cerenius, reservofficer och tidigare stabsveterinär vid Försvarsmedicincentrum, hur veterinärmedicinens betydelse och roll inom totalförsvaret utvecklats under en drygt 100-årig period.

De två sista kapitlen tar återigen ett vidare grepp på frågan. Ann-Catrin Östman, äldre universitetslektor i nordisk historia vid Åbo Akademi och docent

i agrarhistoria, skriver om det under andra världskriget framväxande talkobegreppet och dess betydelse i att stärka det finländska samhällets beredskapsarbete. Per Eriksson, filosofie doktor i ekonomisk historia och akademibibliotekarie på Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien (KSLA), är sist ut av författarna och gör nedslag under 1900-talet och frågar sig vad, och hur, vi egentligen kan lära oss av historien. Avslutningsvis sammanfattas övergripande historiska lärdomar från författarnas texter i en uppsummerande avslutning.

Beredskap är det nya gröna

Rubriken på boken – *Beredskap är det nya gröna: Vad historien lär oss om de areella näringarnas betydelse* – är mångtydig. KSLA:s verksamhet berör frågor om jordbruk, trädgårdsbruk, livsmedel, skog och skogsprodukter, fiske och vattenbruk, miljö och naturresurser – ibland sammanfattningsvis benämnt som de »gröna» eller de »areella» näringarna. Dessa gröna näringar är, och har alltid varit, helt avgörande för allt som har med beredskap och hållbarhet att göra. I den öppna och globala värld som kännetecknade världsläget decennierna efter kalla krigets slut var det lätt att förtränga dessa grundläggande samhällsförutsättningar, vilket de senaste årens utvecklingar visat sig vara en aningslös förhoppning. Med andra ord är en ambition med denna bok att återigen placera in det gröna i kärnan av beredskapsfrågorna.

En annan betydelse av det gröna syftar på den hållbarhetsomställning – ibland benämnt som den »gröna omställningen» – som varit i fokus sedan antagandet av Parisavtalet och Agenda 2030 med de globala hållbarhetsmålen 2015. Det är tydligt att det spända geopolitiska läget gör att fokus i dessa strävanden förskjuts, där hållbarhet blir robusthet, globala perspektiv blir nationella, marknadslösningar blir statlig styrning, och klimathoten hamnar i skuggan av säkerhetsfrågor. Men när överlappande kriser rörande vapenskrammel, försörjning, klimat, biodiversitet, energi, demokrati och samhällsklimat förstärker varandra – är det viktigt att kunna hålla ögonen på flera frågor samtidigt för att uppnå beredskap i en vidare bemärkelse. I en dramatisk närtid av omvälvande förändringar blir också perspektiven lätt kortsiktiga och snäva, där historiska utblickar och lärdomar hjälper till att öppna för ett mer eftertänksamt förhållningssätt till beredskapens mångsidiga dimensioner.

INGRID PETERSSON

Livsmedelsberedskap för en ny tid

Den 1 juni 2022 förordnades jag som regeringens särskilda utredare för en ny livsmedelsberedskap (Kommittédirektiv 2022:33). I det här avsnittet beskriver jag mina personliga reflektioner kring en »ny tid». Utredningens slutsatser och förslag återfinns i betänkandet Livsmedelsberedskap för en ny tid (SOU 2024:8) som detta kapitel bygger på.

DET VAR I SLUTET AV 1960-talet. Jag satt bredvid morfar Oscar, som var född 1887, där han visade mig papper från mellankrigstiden och krigsåren som visade blockorganiseringen, en organisation som växte fram underifrån ur jordbrukarrörelsen under andra världskriget. Det var mobiliseringsplaner där varje gård var noga förtecknad med brukarens namn, åkerareal, arbetsför personal, minderåriga, traktorer, mjölkmaskiner och självbindare. I planerna angavs antal arbetshästar, där en del var förmönstrade, och antalet mjölkkor. På de små gårdarna på småländska höglandet fanns det inga traktorer, och en gård hade en ko medan den största gården hade elva. Som blockledare hade morfar noga förtecknat detta liksom kommentarer i kanten som »en kvinnlig sjukling». Överblockledaren hade fördelat ut reservarbetskraft som också skulle antecknas i mobiliseringsplanen.

Mest spännande där jag satt bredvid morfar var nog ändå den lilla pärmen med ransoneringskort. Där fanns sockerkort, kort för mjöl och bröd, för matfett, ost och ägg samt för kött. Men det fanns också ransoneringskort för tvätt- och rengöring, textilier och skor. Det var många kort kvar, så de hade nog haft det ganska bra på gården med egna djur och möjlighet att fiska och odla. Mormor Elsa, som arbetat som kallskänka som ung, var duktig på att laga mat där inget fick gå till spillo. Riktigt kaffe kunde man dock inte producera lokalt, så inköpskorten för kaffe var nästan slut.

När jag och mina syskon senare städade ut efter föräldrarnas bortgång hittade vi flera kartonger med denna typ av förteckningar men nu maskinskrivna. Antalet gårdar med djur var färre men antalet djur på varje gård desto fler, och

traktorerna hade gjort sitt intåg. Min pappa hade som överblockledare också ett större geografiskt område att hålla reda på, men den lokala förankringen var fortfarande stark. Mejeri, slakteri och kvarnar fanns i närområdet och pappa kände såväl primärproducenterna som förädlarna personligen.

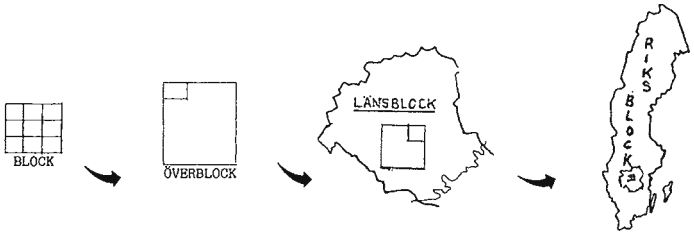

Bild 1: Schematisk bild över blockorganisationens uppbyggnad. Källa: Jordbruksverket, Jordbrukets blockorganisation.

Det här var bilder som snurrade i mitt huvud när jag 2022 fick frågan om att utreda en ny livsmedelsberedskap. Jag hade då också varit med vid nedmonteringen av den svenska beredskapen. Under mina år på Finansdepartementet förstärktes statskassan genom utförsäljning av oljelager. På 1990-talet var jag chef för Hälso- och sjukvårdsenheten på Socialdepartementet där beredskapsfrågor hanterades. Det politiska intresset för dessa frågor var mycket ljumt, oberoende av politisk färg, och även här gjordes besparingar. Innehållet i lagren blev alltmer obsolet och utrustningen var svår att använda i den praktiska vården. Vid Socialstyrelsens inventering 2017–2018 fanns utrustning för cirka 5 000 patienter, där merparten av utrustningen var användbar. När jag fick frågan om att utreda livsmedelsberedskapen var beredskap därför något som låg bakåt i tiden för mig, men nu skulle jag titta framåt.

Under utredningsarbetet har många med viss nostalgi talat om den tidigare livsmedelsberedskapen och ondgjort sig över åren med brist på uppmärksamhet och investeringar. Lika dumt som vi nu kan tycka det var att avveckla allt – lika dumt tyckte vi då det var att beredskapslagra. För vi får inte glömma att vi levde i en tid av avspänning där de medel som kunde investerats i beredskap i stället användes till andra ändamål som kom samhället till gagn. Den geopolitiska utvecklingen och klimatförändringarna innebär idag dock att vi har ett nytt läge att hantera, där vi måste ta hänsyn till hela samhällsutvecklingen från andra världskriget och framåt.

Krig och fred har växlat genom historien, liksom tider av kriser och missväxt. Det grundläggande behovet av energi och näring är dock oförändrat och en förutsättning för ett fungerande samhälle.

En tid av snabb samhällsomvandling

Mitt första uppsatsämne som ung student vid ett franskt universitet var »Är historien accelererad eller inte?» En fråga jag överhuvudtaget inte tänkt på, varför min lärare kunde konstatera att såväl analysen som franskan var svag och betyget blev därefter. Nu är jag benägen att svara ja, den är accelererad, med tanke på den utveckling som skett bara under mitt arbetsliv. Jag kommer i det följande att gå igenom några områden som vi i utredningen reflekterade över och som ledde till slutsatsen att det inte bara går att kopiera den tidigare modellen för livsmedelsberedskap.

- Ökad befolkning och urbanisering
- Globalisering och ökat välstånd
- Livsmedelssystemets strukturomvandling
- Medlemskapet i EU
- Automatisering och digitalisering
- Klimatförändringar och klimatanpassning
- Hoten mot vårt samhälle och samhällssystem
- Medlemskapet i Nato

De olika områdena, inte minst EU-medlemskapet, digitaliseringen och de nya hoten, är viktiga var för sig, men sammantaget innebär utvecklingen inom alla områden en omvälvande samhällsomvandling.

Jag har tagit min utgångspunkt 40 år tillbaka i tiden i mitten av 1980-talet och mycket översiktligt försökt beskriva vad som har skett sedan dess. Då statistiken kan vara bristfällig använder jag ibland närliggande år i jämförelser. År 1985 vinner Socialdemokraterna valet och efter mordet på Olof Palme i februari 1986 utses Ingvar Carlsson till statsminister. I Genève möts USA:s president Ronald Reagan och Sovjetunionens kommunistpartis nye generalsekreterare Michael Gorbatjov. I ett gemensamt uttalande fastslår de att »Ett kärnvapenkrig kan aldrig vinnas och får aldrig utkämpas». FN firar 40-årsjubileum och 1986 utropas till fredens år. Sverige håller hårt på alliansfriheten och EU-medlemskapet dröjer ytterligare tio år.

Ökad befolkning och urbanisering

Sveriges befolkning var 1985 cirka 8,4 miljoner och uppgick till 10,6 miljoner 2023. Det innebär en ökning med 2,2 miljoner. Ökningen kan jämföras med dagens Storstockholm som har en befolkning på drygt 2,4 miljoner, vilket motsvarar 23 procent av hela Sveriges befolkning. Efterfrågan på livsmedel har således ökat, då det har blivit många fler munnar att mätta.

Befolkningstillväxten har varit än kraftigare globalt där befolkningen beräknades uppgå till knappt 5 miljarder 1985 och där 8 miljardersstrecket passerades 2022. Redan strax efter 2030 prognosticeras att det finns 9 miljarder människor på jorden. Den snabba befolkningsökningen sätter press på naturtillgångar och livsmedelssystem globalt, som också kan påverka världshandeln och bidra till konflikter och oro. Livsmedel kan också användas som ett maktmedel inom geopolitiken.

Det är inte bara befolkningens storlek som har ändrats i Sverige utan också sammansättningen med avseende på ålder. Barnafödandet går ned medan vi lever allt längre – befolkningspyramiden blir allt mindre av en pyramid. I vissa kommuner, inte minst i delar av norra Sverige, balanserar pyramiden på spetsen, vilket medför att många behöver samhällets stöd medan det finns få i arbetsför ålder. Åldersstrukturen påverkar också behovet av energi och näring och hur livsmedelsberedskapen kan organiseras.

Från att ha haft en relativt homogen befolkning i Sverige med avseende på födelseland fanns det 2023 cirka 2,3 miljoner invånare som var utrikesfödda eller med två utrikesfödda föräldrar. Arbetskraftsinvandring från Finland, Baltikum och Jugoslavien från 1960-talet och framåt har under slutet av 1900-talet och 2000-talet följts av flyktinginvandring från inledningsvis Chile och senare Mellanöstern, Afghanistan och delar av Afrika. I Sverige lever vi från olika delar av världen sida vid sida, där de kulturella rötterna ärvs från en generation till nästa. Många av våra invandrare har också egna erfarenheter av kris och krig och hur livsmedelsförsörjningen då påverkas, vilket skulle kunna vara en tillgång i orostider.

Mat är oerhört nära förknippad med kultur och tradition. Till jul gör jag mammas skållebröd och sylta. I Småland äter vi isterband och ostkaka. Det kulinariska arvet gäller också de utrikesfödda och vi kan nu också i mindre städer finna affärer som säljer livsmedel från Mellanöstern, Asien eller Afrika. Mat kan också vara förknippad med religion, exempelvis vilket kött som får ätas eller vilken slaktmetod som får användas. Sverige är inte längre ett land där vi äter samma saker när vi bjuder in till fredagsmys eller familjemiddag.

För 200 år sedan bodde 90 procent av Sveriges befolkning på landet. Idag är det enligt de senaste mätningarna nästan tvärtom där 85 procent bor i städerna. Enligt vissa källor befinner sig Sverige sedan 1970-talet totalt sett i en stabiliseringsfas där ökningen av inflyttning till städerna mattats av. Relationerna mellan stad och land, där det urbana är dominerande, liksom antalet sysselsatta i primärproduktionen, gör att jordbruk och livsmedelsproduktion är främmande för många även om intresset för trädgårdsodling tycks ha ökat de senaste åren Tidigare när många dessutom hade föräldrar eller mor- eller

farföräldrar som varit jordbrukare fanns en förståelse för och personlig relation till livsmedelssystemet och produktionens villkor. Nu när flera generationer har levt i städerna har relationen gått förlorad. Livsmedel är något som man köper i affären eller äter på restaurang, men hur de bakomliggande leden ser ut vet man lite om.

Frikopplingen mellan produkten – maten – och produktionsprocessen tror jag på många sätt är olycklig. Dels minskar den förståelsen för vad som krävs för att producera livsmedel, dels gör det att konsumenterna har svårare att själva producera eller tillreda livsmedel. Hur många vet idag hur man odlar potatis, konserverar, bakar bröd med surdeg eller tar vara på grisens olika delar för att undvika matsvinn? Frikopplingen kan också innebära att allt för få unga söker sig till utbildningar inom den gröna sektorn då man inte vet vilket spännande yrkesliv som väntar.

Under utredningsarbetet slogs jag av att utbudssidan, producenterna, var väl företrätt i utredningens expertgrupp och vid olika kontakter. I expertgruppen fanns dock ingen utsedd företrädare för efterfrågesidan, konsumenterna, även om företrädaren för Sveriges kommuner och Regioner (SKR) till viss del kan ha haft denna roll. Intresset för utredningen från företrädare för konsumenter var därmed mycket begränsat. Är detta en effekt av att vi har tagit maten för given?

Globalisering och ökat välstånd

Den allt starkare globaliseringen har gjort att länder, samhällen och människor knutits närmare varandra. Världshandeln började öka kraftigt under efterkrigstiden. Denna utveckling fick ytterligare fart i början av 1990-talet när kalla krigets två maktblock löstes upp och många länder fick en gynnsam ekonomisk utveckling. Vi är nu del av ett globalt ekonomiskt och teknologiskt nätverk med starka ömsesidiga beroenden. Detta gäller också livsmedelssystemet där vi importerar exempelvis handelsgödsel, växtskyddsmedel, kemikalier, maskiner och förpackningsmaterial. På våra bord har vi idag ett rikt utbud av livsmedel från många av världens länder där vi importerar kött, mejeriprodukter, fisk och skaldjur, drycker, oljor och fetter samt inte minst frukt och grönt. Den stora importen av frukt och grönt gör att många inte längre äter i säsong, utan har tillgång till också exotiska frukter och färska grönsaker under årets alla tolv månader.

Men Sverige exporterar också både maskinell utrustning och livsmedel som spannmål, mejeriprodukter, kaffe, drycker och andra typer av livsmedel. Både import och export har ökat de senaste åren, men där importen överstiger exporten.

En förutsättning för den ökade globala handeln är överenskommelser inom exempelvis Världshandelsorganisationen (WTO) och olika typer av handelsavtal. Inom EU finns den fria rörligheten för varor, kapital, tjänster och personer. En annan förutsättning för den ökade handeln har varit relativt låga transportkostnader, med fossila bränslen som grund.

En annan form av globalisering är den kulturella, där vi inte minst genom internet och kanaler som Netflix exponeras för musik, film och konst från olika delar av världen. Det gäller också mat och matvanor. Idag är vissa kockar internationella stjärnor och vi tittar på samma matlagningsprogram i Vetlanda, Valparaiso och Wellington. Kokböcker med enkla och smakfulla recept på mat från exempelvis Indien eller Sydostasien är otaliga. Idag är nog många bättre på att laga pad thai och chicken tikka masala än bruna bönor med fläsk eller kålpudding.

Men även miljö- och hållbarhetsfrågor är globala. År 1987 presenterade Norges dåvarande statsminister Gro Harlem Brundtland rapporten *»Vår gemensamma framtid»*. Den lanserade begreppet hållbar utveckling som definierades som en utveckling som tillgodoser dagens behov utan att äventyra kommande generationers möjlighet att tillgodose sina behov. Vid FN-konferensen i Rio 1992 antogs bland annat två bindande konventioner: Klimatkonventionen och Konventionen om biologisk mångfald. För oss idag är det självklart att alla världens länder måste samarbeta för att lösa förlusten av biologisk mångfald, nedskräpningen av världshaven och klimatförändringarna. Denna självklarhet tycks tyvärr komma på skam med styret i USA som tog över makten i början av 2025.

Den senaste tidens geopolitiska utveckling gör att många tror att den ekonomiska globaliseringen kommer minska och att utbytet i större utsträckning kommer ske inom de olika geografiska regionerna som Asien, Europa eller Amerika.

Den ökade världshandeln har lett till en långsiktig ekonomisk utveckling där hushållen fått en högre disponibel inkomst. Går vi tillbaka till början av 1960-talet gick en fjärdedel av hushållens disponibla inkomst till livsmedel. I mitten av 1980-talet var motsvarande andel 17–18 procent. I slutet av 2010-talet, före pandemin, var livsmedels andel nere på 11 procent. De senaste siffrorna landar runt 13 procent, vilket är i linje med EU-genomsnittet. Andelen i Sverige är något högre än i Danmark och Tyskland, men lägre än i Frankrike. Det går dock inte att dra allt för stora slutsatser av enskilda år då andelen påverkas av utvecklingen för andra varor och tjänster samt växelkurs och räntenivå.

Det ökade välståndet, men troligtvis också kvinnors ökade förvärvsfrekvens, har gjort att utbudet av livsmedel ser annorlunda ut idag än för 40 år sedan. Detta då det är kvinnorna som traditionellt har stått vid spisen. Enligt Arbetskraftsundersökningen (AKU) uppgick den kvinnliga förvärvsfrekvensen 1982

till 66,3 procent. Fyrtio år senare uppgår den till 80,2 procent. Under denna period har också männen klivit in i köket och står för en del av matlagningen. Idag finns en stor mängd färdiga måltider att köpa i livsmedelshandeln eller till och med på bensinmacken. I städerna kan hela måltider levereras till hemmet med bud. Den ökade disponibla inkomsten har också gett många möjlighet att resa utomlands, där kulinariska upplevelser inte sällan är en viktig reseanledning.

Drar jag ovanstående till sin spets utgår vår mat i ökande grad från råvaror som inte traditionellt producerats i Sverige och att en allt större del av matlagningen sker utanför hemmets väggar. Går vi mot en ekonomisk regionalisering blir dessutom EU allt viktigare för vår försörjning och beredskap.

Livsmedelssystemets strukturomvandling

Livsmedelssystemet har genomgått en mycket snabb strukturomvandling under de senaste 40 åren. Konkurrens från utlandet, utformningen av EU-stöden, ökad produktivitet bland annat genom teknikutveckling och krav på lönsamhet har här varit drivande faktorer.

För att lyfta fram några exempel fanns det 1985 cirka 35 000 företag med drygt 645 000 kor för mjölkproduktion. Motsvarande siffror för 2023 var 2 700 företag med drygt 295 000 mjölkkor. Tack vare avel, bättre foder och djurhälsa har inte invägningen av mjölk minskat proportionerligt med minskningen av antalet kor där 3 243 000 ton vägdes in 1995 och 2 819 000 ton 2023.

Perioden sedan 1985 har kännetecknats av att gårdarna har blivit större, parallellt med detta har det också skett en specialisering där företagen koncentrerar sig på en produktionsgren som mjölk, ägg, kött eller spannmål. Vid sidan om dessa stora enheter finns det vissa små gårdar som producerar, kanske ekologiskt eller specialiserat, för en lokal marknad. Gårdar med både kor, köttdjur, höns och grisar som också odlar spannmål finns snart bara i Astrid Lindgrens böcker.

En koncentration har också skett i förädlingsledet. Antalet mejerier har successivt minskat och avstånden mellan producenterna av mjölk och mejerierna har blivit allt längre. Enligt statistik från Jordbruksverket levererades 2018 cirka 83 procent av mjölken till Arla eller Skånemejerier som ägs av franska Lactalis, 12 procent till Falköpings mejeri eller Norrmejerier och 5 procent till övriga mejerier.

I Sverige finns det enligt Livsmedelsverket åtta större slakterier som står för ungefär 90 procent av slakten. Under 2024 fanns 130 livsmedelsanläggningar som någon gång under året sysslat med slakt där den absoluta majoriteten är små och lokala.

Stora förändringar har också skett i dagligvaruhandeln som idag kännetecknas av en hög koncentrationsnivå. Fem aktörer – ICA, Coop, Axfood, Lidl och City Gross – har tillsammans en marknadsandel som uppgår till nästan 99 procent, varav ICA:s andel utgör cirka 50 procent. Speceributiker, slakteributiker, mjölkbodar och fiskaffärer liksom handelsbodar på landsbygden (lanthandel) har ersatts av stormarknader med ett brett utbud, inte bara av livsmedel utan också av vissa sällanköpsartiklar.

Jag känner väl igen denna utveckling från min hemby. I det block som morfar hade ansvar för finns idag ingen mjölkproduktion, men viss småskalig nötkötts- och spannmålsproduktion. Merparten av marken är utarrenderad till en granngård som specialiserat sig på mjölkproduktion och som idag har 540 mjölkproducerande kor och 60 kor av köttras. Till detta kommer drygt 800 ungdjur mellan nyfödda kalvar och två års ålder. Mjölken körs cirka 20 mil för vidareförädling, närmsta större slakterier ligger 10 mil bort på slingriga vägar eller 12 mil med en större och bättre väg.

Byns affärer är sedan länge stängda, men i stan knappt två mil bort finns flera större livsmedelsbutiker med ett stort utbud av livsmedel både från närområdet och fjärran länder.

Vilken påverkan har strukturförändringarna haft för livsmedelsberedskapen? Inledningsvis kan man konstatera att utan strukturförändringar hade – i en öppen ekonomi – svensk konkurrenskraft successivt försämrats. Produktionen hade minskat vilket varit negativt för livsmedelsberedskapen. Strukturförändringarna har dock inneburit att produktionen kommit längre från konsumenten där behovet av transporter och logistik är stort. Beroendet av enskilda producenter eller anläggningar är betydande, vilket kan innebära att de blir mål för antagonister.

Samtidigt kan stora aktörer ha möjlighet att investera i kunskap och andra åtgärder, exempelvis biogasanläggningar, för att öka robustheten, vilket kan vara svårt för mindre aktörer med begränsade resurser.

Medlemskapet i EU

Sverige blir, efter förhandlingar och folkomröstning, medlem i EU 1995. Medlemskapsförhandlingarna gick smidigt i och med EES-avtalet som slöts 1992. Detta avtal reglerade redan de flesta villkor för Sveriges deltagande i EU:s inre marknad, men viktiga områden, som jordbrukspolitik och regionalpolitik, fanns inte med i EES-avtalet.

Det svenska jordbruket, som avreglerades 1992, blir nu en del av den gemensamma jordbrukspolitiken. Syftet med den gemensamma jordbrukspolitiken är

att stötta jordbrukarna och trygga livsmedelsförsörjningen i EU. Under 1980-talet ledde politiken till en stor överproduktion vilket skapade »smörberg» och stora lager av mjölkpulver och spannmål. Detta då inköp gjordes till så kallat interventionspris. Exporten stimulerades med stöd.

År 1992 påbörjas en reformering av EU:s jordbrukspolitik med syfte att minska överskotten genom att gå från marknadsstöd till inkomststöd. Ytterligare reformer sker 1999 och 2003 där en frikoppling sker mellan stöd och storlek på produktionen. Syftet med politiken och stödet breddas och omfattar också landsbygdsutveckling och miljö- och klimatsatsningar, vilket accentueras ytterligare i de förändringar som genomförs 2013.

Även fiskeripolitiken är harmoniserad där överenskommelser sker inom EU avseende kvoter för olika fiskarter, vilka fångstredskap som får användas och storleken på de fiskar som får landas.

EU:s livsmedelslagstiftning, som i princip gäller i hela unionen, ska säkerställa en hög skyddsnivå för människors liv och konsumenternas intressen i samband med livsmedel, samtidigt som den ska säkerställa att den inre marknaden fungerar effektivt

Ur ett beredskapsperspektiv berörs många fler områden av EU-rätten. EU är världens största handelsblock och handelspolitiken är gemensam. EU:s tullar för import är bundna genom överenskommelser inom WTO. Handeln sker dock ofta till lägre eller inga tullar genom frihandelsavtal med ett stort antal länder. Dessa avtal innebär också bättre villkor för export från EU.

Den inre marknaden, med fri rörlighet för varor, personer, tjänster och kapital, är ett av fundamenten i EU. För att säkerställa den inre marknadens funktion är icke-diskriminering och likvärdiga möjligheter till marknadstillträde oavsett nationalitet grundprinciper. Dessa principer operationaliseras bland annat i konkurrensregler, regler för standarder och märkning, regler för vilket stöd stater får ge till företag och regler för offentlig upphandling. I regelverken kan ibland undantag göras under speciella omständighet, men måste då oftast godkännas av kommissionen.

Coronapandemin och kriget i Ukraina gjorde att kommissionen 2022 presenterade ett krisinstrument bestående av tre rättsakter för att garantera den inre marknaden. I slutet av 2021 meddelade kommissionen en beredskapsplan för att trygga livsmedelsförsörjningen under kristider. Planen följdes av inrättandet av *European food security crisis preparadness and response mechanism* (EFSCM). I EFSCM:s expertgrupp företräds Sverige av Livsmedelsverket och Jordbruksverket.

Ramverken för stora delar av livsmedelsberedskapen beslutas i huvudsak på EU-nivå. Det innebär att Sverige inte kan sätta egna tullar eller handelskvoter,

offentlig upphandling måste ske i konkurrens också med utländska aktörer, stöd till företag får inte ge ekonomiska fördelar och jordbruksstöden måste vara inom ramen den gemensamma jordbrukspolitiken. Men inga andra EU-länder får heller agera utanför ramarna, vilket kan gynna Sverige och svenska intressen.

Sverige har genom EU-medlemskapet hela EU som försörjningsområde. Genom unionens stora produktion där man är världens största livsmedelsexportör bör Sveriges livsmedelsberedskap stärkas. Sverige måste dock vara proaktivt i EU-arbetet och driva beredskapsfrågor i ett brett perspektiv, där Sveriges särskilda behov och förutsättningar lyfts fram.

Automatisering och digitalisering

När morfar ägde gården arbetade både han och mormor där. Det fanns ett par drängar, någon kom och hjälpte mormor att mjölka och mamma fick nog hjälpa till en hel del. När det var skördetid mobiliserades hela släkten och alla i byn som hade möjlighet att delta. Mamma och pappa drev gården själva även om vi barn, under protest, fick arbeta en hel del under exempelvis höskörden. Dagens arrendator brukar flera gårdar och är dessutom deltidsbrandman och säljer vissa tjänster till grannarna.

Ovanstående bekräftas också av statistiken. År 1932 var det drygt 28 000 personer i Jönköpings län som ägnade minst halva sin arbetstid åt jordbruk, 1981 var samma siffra drygt 13 000. År 2021 ägnade cirka 5 100 sig åt jordbruk, skogsbruk eller fiske på hel- eller deltid. Siffrorna är inte helt jämförbara då vissa förändringar i definitionerna kan ha gjorts. Mer eller mindre frivilliga familjemedlemmar torde också ha minskat då arbetsuppgifterna blivit svårare och mera specialiserade. De ingår inte heller i statistiken.

Manuellt arbete inom livsmedelssystemet har varit tungt och tidsödande. Detta har drivit på automatiseringen av jordbruket där maskiner och teknik har ersatt människokraft vid utfodring, mjölkning, plantering, bevattning och skörd samt övervakning av djur eller grödor. Att andra sektorer har kunnat erbjuda bättre betalda arbeten som är fysiskt lättare och med mera fritid har säkert också bidragit, då det varit brist på arbetskraft.

Strukturomvandlingen har också möjliggjort allt större och smartare maskiner där det pågår utveckling av robotar inom flera näringsgrenar. Inom vidareförädlingen är automationen hög inom exempelvis mejerier och kvarnar. I handeln har ett kontinuerligt effektiviseringsarbete lett till en komplicerad logistik och högautomatiserade lager, där verksamhet bygger på ett fåtal stora lager för vidare distribution. Rationaliteten utgår från att lagren optimeras på

olika nivåer, men där en stor del av varorna finns på vägarna på väg till nästa aktör i kedjan.

Många ser att en ökad digitalisering av jordbruket kommer att bidra till högre produktivitet, bättre lönsamhet och en mera hållbar produktion. I Europeiska Kommissionens politiska riktlinjer för 2024–2029 lyfts digitaliseringens möjligheter i jordbruket fram särskilt genom teknik för sakernas internet, sensorer, dataanalys (till exempel baserad på artificiell intelligens) och system för beslutsstöd. I Sverige har Jordbruksverket utrett det digitaliserade jordbruket och verket finansierar ett kunskapsnav vid Linköpings universitet.

Digitaliseringen väcker dock frågor om dataskydd och datadelning. Den ställer också krav på kunskap och resurser för investeringar. Samhället har en viktig uppgift att erbjuda en stabil infrastruktur för digital teknik också i glest befolkade delar av landet.

Ur ett beredskapsperspektiv ökar sårbarheterna då produktionen och distributionen blir beroende av en fungerande el- och dataförsörjning. Cybersäkerheten måste vara hög så att kommunikationen kan upprätthållas vid störningar och så att inte känslig information kommer i orätta händer.

Klimatförändringar och klimatanpassning

Klimatet – det vill säga hur vädret är under en längre tidsperiod där man mäter temperatur, nederbörd, vindar, sol, lufttryck och andra meteorologiska element – har förändrats många gånger under vår planets historia. Istider har följts av varmare perioder. Här brukar man tala om meteorologiska variationer.

I miljö- och klimatpolitiken talar man ofta om klimatförändringar och då menar man förändringar som är orsakade av mänsklig aktivitet. Idag är koncentrationen av koldioxid i atmosfären ungefär 50 procent högre än under förindustriell tid, där orsaken i första hand anges vara förbränning av fossila bränslen och i andra hand förändrad markanvändning, främst avskogning. Klimatförändringarna kom på den politiska agendan först i slutet på 1900-talet och har därefter fått alltmer uppmärksamhet.

Den globala medeltemperaturen var 1,1 C° högre under perioden 2011–2020 än under perioden 1850–1900. År 2024 hade vi den högsta medeltemperaturen sedan mätningarna påbörjades, där +1,5 gradersstrecket passerades.

I IPCC:s (Intergovernmental Panel on Climate Change) syntesrapport 2023 konstateras att klimatförändringarna har haft stora konsekvenser på natur och samhällen. IPCC finner det mycket troligt att klimatförändringarna har minskat tillgången till mat och vatten och troligt är att förändringarna har bidragit till att bromsa ner produktivitetstillväxten inom jordbruket. Effekterna har

dock varit olika i olika regioner. IPCC ser att snabba och långtgående åtgärder är nödvändiga inom alla sektorer för att uppnå stora och varaktiga utsläppsminskningar och en livskraftig och hållbar framtid.

Lismedelssystemet både bidrar till klimatförändringarna genom markanvändning och djurhållning, och påverkas genom att produktionsförutsättningarna förändras. I Sverige kan höjd medeltemperatur och längre växtsäsong haft en positiv inverkan på avkastning och vilka grödor som går att odlas. Samtidigt har torka och skyfall ställt till med stor skada.

Danmark inför nu som första land i världen en koldioxidavgift på jordbruket från 2030. Intäkterna ska gå till investeringar i miljöteknik och produktionsomställning liksom plantering av skog. Ambitionen är att jordbruket ska vara klimatneutralt 2050. I Nederländerna har det startats projekt för att reducera kväveutsläppen genom att lägga ner gårdar med djur och satsa på en mera extensiv produktion.

I Sverige diskuteras framför allt ökad produktion men också åtgärder för att minska utsläppen av växthusgaser som förändrad markbearbetning och fleråriga grödor.

Behovet av klimatanpassning i det svenska jordbruket är stort både vad gäller bevattning under torrperioder och hantering av stora vattenflöden vid skyfall, där nuvarande system inte är dimensionerat för stora regnmängder under kort tid. Möjligheten att odla mer värmekrävande grödor behöver prövas. Det skulle också behövas växtförädling för att få fram grödor som är anpassade till ett förändrat klimat på våra breddgrader.

Det är svårt att förutse de samlade effekterna av klimatförändringarna och klimatanpassningen, liksom den politiska responsen. Kommer neddragningar i andra länder att öppna upp för svensk produktion och export eller kommer produktionen i EU att minska på ett sådant sätt att importen minskar då priserna stiger? Nästa ramprogram inom EU kommer här att vara av central betydelse.

En viktig uppgift framöver är att ta vara på de synergier som finns mellan att begränsa klimatförändringarna och göra erforderliga klimatanpassningar, samtidigt som livsmedelsberedskapen och konkurrenskraften stärks.

Hoten mot vårt samhälle och samhällssystem

Många av oss ser nog bilder från andra världskriget när vi tänker på krig: markstrider med soldater i skyttegravar och flygplan som bombar viktiga mål. Det är sådana bilder vi ser från Ukraina, men där också drönare har blivit ett viktigt vapen. Det väpnade anfallskriget är sinnebilden för krig.

Men den nya informationsmiljön, inte minst digitaliseringen, har gjort att

antagonisterna också använder andra metoder för att hota, skrämma eller söndra ett samhälle. Vi talar alltmer om hybridkrig.

Sociala medier har kommit att spela en allt viktigare roll för att sprida politiska budskap. Detta har blivit uppenbart under den amerikanska valkampanjen och under president Donald Trumps ledarskap. I sociala medier uttalas hot att annektera andra länders territorium eller hård kritik mot andra länders ledare och politik. Ett destabiliserande budskap är bara några tecken och en knapptryckning bort.

De sociala kanalerna kan också användas på andra sätt, där avsändaren inte är lika tydlig. Falska eller förvanskade nyheter sprids i syfte att misstänkliggöra ledare, institutioner, produkter, grupper eller till och med enskilda personer. Syftet kan vara att sprida misstro och polarisera en befolkning. Vi har nog alla hört talas om såväl utländska som inhemska »troll». Kraften i dessa aktioner kan inte överskattas. Många studier visar att avgörande för att ett samhälle ska utvecklas och hålla ihop är tilltro till samhällets institutioner. Desinformation bryter ner samhällets strukturer – när det inte går att lita på någon eller något. Vad är sant och vad är falskt?

Ett annat sätt att skapa osäkerhet och misstro är olika former av sabotage mot samhällets infrastruktur. Det kan gälla att förstöra elkablar och kablar för digital trafik på havets botten, dataintrång som gör viktig information oåtkomlig eller digitala betalningssystem obrukbara. Det kan också gälla sabotage av viktiga anläggningar som vattenverk eller dammar.

Livsmedelssystemet drabbas liksom andra sektorer av generella angrepp. Sektorn måste dock arbeta med sina specifika risker, exempelvis inom handeln, och skydda kritiska anläggningar. Det måste finnas beredskap att hantera desinformation, som att vissa livsmedel skulle vara skadliga eller förgiftade.

Medlemskapet i Nato

När direktiven till utredningen om en ny livsmedelsberedskap (Kommittédirektiv 2022:33) beslutades i april 2022 nämndes inte Nato. Rysslands fullskaliga invasion av Ukraina i februari 2022, som också fick till följd att Finland beslutade att ansöka om medlemskap i Nato, förändrade dock spelplanen.

Rysslands invasion av ett grannland och brott mot den europeiska säkerhetsordningen gör att Sveriges historiska alliansfrihet omprövats. Efter en omsvängning inom framför allt Socialdemokratin beslutades det att ansöka om Nato-medlemskap. Beslutet motiverades med ett förändrat säkerhetsläge där den ryska aggressionen utgjorde ett allvarligt hot mot Sveriges säkerhet. Som medlem i Nato skulle Sverige kunna dra nytta av alliansens gemensamma för-

svarsförmåga, men också att ett svenskt medlemskap skulle kunna bidra till att stärka den europeiska säkerheten. Finlands förestående ansökan och rädslan att Sverige skulle bli »övergivet» i händelse av kris och krig torde också ha spelat in.

Den 18 maj 2022 överlämnade Sverige sin ansökan om Nato-medlemskap, och den 7 mars 2024 inträdde Sverige som fullvärdig medlem i Nato. Det innebar att i princip hela utredningstiden präglades av att Sverige hade ansökt om medlemskap men ännu inte tagits in i Nato-kretsen. Våra möjligheter att analysera ett potentiellt medlemskap var begränsade i brist på material.

Natos beredskapsarbete, som grundar sig i artikel 3, syftar till att motstå och återhämta sig från större störningar och kriser som väpnat angrepp, hybridattacker, avbrott i kritisk infrastruktur eller naturkatastrofer. Tre grundförmågor har lyfts fram, varav säkerställa viktiga samhällsfunktioner är en. Nato har också identifierat sju civila förmågor som är särskilt viktiga för att stärka den civila motståndskraften. Resilienta system för livsmedels- och dricksvattenförsörjning är en av dessa förmågor, där Livsmedelsverket och Jordbruksverket representerar Sverige i planeringsgruppen för livsmedels- och jordbruksfrågor (Food and Agriculture Planning Group, FAPG) under Resilienskommittén som är Natos högsta organ för civila beredskapsfrågor. Sverige ska också erbjuda värdlandsstöd om en annan stat befinner sig på svenskt territorium efter inbjudan till övningsverksamhet, transitering eller insatser.

Hur Nato-medlemskapet de facto kommer att påverka den svenska livsmedelsberedskapen återstår att se, liksom vilka utvecklingsvägar Nato kommer att ta framöver.

Historiska lärdomar

Vilka lärdomar från historien fick jag som särskild utredare? En lärdom är att det är bra att veta varifrån vi kommer för att förstå samtiden. Historien präglar våra föreställningar om en god beredskap och var lösningarna bör sökas.

En annan lärdom är att stora samhällsförändringar kan ske under relativt kort tid. Vi behöver bara tänka på Berlinmurens fall som startade avvecklingen av beredskapen och Rysslands aggressioner mot grannländer som ledde till att en återuppbyggnad påbörjades.

Detta kräver att regelverk, organisationsformer och ansvar successivt anpassas och uppdateras. I vårt utredningsarbete hittade vi flera regleringar som var obsoleta och inte ersatts med nya. Ansvarsfrågorna var otydliga i dagens samhällsstruktur.

Mycket av arbetet med beredskap under andra halvan av 1900-talet hade andra världskriget som referensram. Vilka referensramar har vi nu och vad

planerar vi för? Kommer klimatförändringarna att skena med mer extremväder? Kommer det att bli en ny svårare pandemi eller stora utbrott av sjukdomar hos växter och djur? Kommer det att bli handelsblockader och avspärrningar? Kommer höga tullar att bromsa eller stoppa världshandeln? Kommer det att bli sabotage och attentat riktade mot samhällsviktig infrastruktur? Eller kommer de geopolitiska spänningarna att leda till höjd beredskap och ytterst krig?

En kris brukar ibland betecknas som en händelse som drabbar många människor och stora delar av samhället. Kriser uppstår ofta oväntat och utan förvarning, varför det är svårt att vara förberedd. Att planera för det som inte låter sig planeras för är svårt, då vi gärna vill ha enkla lösningar på svåra problem. Detta till trots behöver samhället arbeta med olika scenarier och olika handlingsalternativ, där övningar är ett viktigt inslag för att förstärka motståndskraften. Beredskapen måste vara flexibel och olika aktörer måste agera med stor agilitet. Tilltro till den egna och andras förmåga är en grundpelare.

Hela dagens livsmedelssystem bygger på effektiva flöden. Det gäller insatsvaror i alla led, produkter från primärproduktionen till förädlingsindustrin, färdiga livsmedel till handeln, storköken och restaurangerna och slutligen till oss konsumenter. Att upprätthålla dessa flöden är därför centralt.

Handeln med utlandet måste värnas där det krävs samverkan inom WTO och EU och särskilda handelsavtal samt, för att minska sårbarheten, flera leverantörskedjor. Vi bör värna de viktiga steg som tagits i handelspolitiken. Förbindelserna med resten av världen, exempelvis våra hamnar, måste säkras och transporterna inom landet i största möjliga mån upprätthållas.

Livsmedelssystemet är i mångt och mycket globalt, medan konsumtionen sker lokalt. Detta gör att kommunerna bör ha en mera aktiv roll i livsmedelsberedskapen. Kommunerna serverar både en stor del av de offentliga måltiderna och har kunskap om befolkningens sammansättning och behov. Kommunerna bör också öka sin kunskap om den lokala livsmedelsproduktionen, hur distributionen sker och hur livsmedel skulle kunna tillhandahållas under störda förhållanden. Den kunskap som fanns i blockorganisationen bör återupprättas lokalt genom kommunerna i samarbete med civilsamhället.

Sverige är medlem i världens största livsmedelsexportör, EU, och världens starkaste mellanstatliga militära allians, Nato. För att fullt ut dra nytta av dessa medlemskap måste Sverige vara proaktivt och tidigt vara med och påverka förslag och positioner. Trots att Sverige har varit medlem i EU sedan 1995 ser vi inte den betydelse och den potential som EU-samarbetet också har för livsmedelsberedskapen. Livsmedelsberedskap är inte längre en nationell angelägenhet.

Vi har var och en ett ansvar när det gäller livsmedelsberedskapen. Vi måste kunna använda det som går att producera och undvika matsvinn. Att kunna sylta, safta, rimma, grava, ysta, fermentera och konservera är tekniker som framför allt används i välrenommerade restauranger, men något som många fler bör kunna för att ta vara på råvaror och bevara livsmedel vid problem med transporter eller elförsörjning. Det ökade intresset för trädgårdsodling är här positivt, då odlingen inte bara kan bidra med vissa livsmedel, utan också öka förståelsen för livsmedelsproduktionen.

Samhällsomvandlingen och utvecklingen stannar inte här och nu. Geopolitiken, den digitala utvecklingen, klimatförändringarna och den gröna omställningen kommer fortsatt innebära förändrade förutsättningar för livsmedelsproduktionen. För att säkra en stabil tillgång till livsmedel kommer det krävas betydande satsningar på forskning och innovation, där frågorna sträcker sig långt utanför lantbruksvetenskapen och tekniken. Här behövs också samhällsvetare och humanister och att lärdomar dras från andra sektorer och områden. Går vi 40 år fram i tiden, eller kanske bara tio, kommer det ha skett stora förändringar i livsmedelsproduktionen både nationellt och globalt.

Jag tror att det var Tage Danielsson som skrev att samhället bara engagerar sig i en fråga i taget. Nu är det stort fokus på beredskap medan hållbarhetsfrågorna får betydligt mindre uppmärksamhet. Det är mycket olyckligt då beredskap och hållbarhet hänger ihop med många synergier. På samma sätt får inte den prioritet som ges nationell livsmedelsberedskap göra att den globala livsmedelstryggheten glöms bort. Obrukbar jord och regioner där människor svälter är en grogrund för folkförflyttningar, oroligheter och ytterst krig.

Både morfars uppdrag som blockledare och pappas som överblockledare byggde på personkännedom och tilltro. Nätverk och förtroendefulla relationer var viktigt. Det är det också i dagens samhälle. Relationer måste byggas och upprätthållas. De starka krafter som verkar för söndring och splittring måste bekämpas. Avgörande är att inte agera på all information eller sprida okontrollerade nyheter. Att hitta system för att stärka sammanhållningen och tilltron i samhället är helt centralt.

Även om det skett stora förändringar över åren kvarstår samverkan och solidaritet som helt grundläggande för vår beredskap och motståndskraft. Avgörande för att vi ska ha den livsmedelsberedskap vi önskar är att – liksom tidigare i historien – alla tar sitt ansvar, litar på sin och andras förmåga och tillsammans hjälps åt.

BJÖRN-OLA LINNÉR

Mat som vapen och fredsbyggande

Livsmedelsförsörjningens geopolitik

Räcker maten? Svält i Sverige? Kommer vi att svälta ihjäl? Dessa ödesmättade frågor var återkommande rubriker i svenska tidningar under mitten av 1900-talet. Beredskapsårens livsmedelsransonering, och oron för en akut tilltagande global brist på livsmedel präglade debatten om svensk livsmedelsförsörjning under en lång tid efter andra världskriget. Under 1900-talet framställdes bristen på mat som ett hot mot folkhälsan, nationens säkerhet, ekonomisk stabilitet och den globala politiska ordningen. Försörjningsberedskap har sedan dess flätat samman geopolitik, naturresursförvaltning och miljöförändringar.

GEOPOLITIK KAN I STORA DRAG beskrivas som samspelet mellan transnationell politik och geografiska faktorer. Det inbegriper såväl konkurrens som samspel om fysiska resurser och områden, handelsvägar, cyberrymd och astropolitik. Geopolitisk forskning är ett brett fält som rymmer allt ifrån ett fokus på traditionella maktstrategier och intressesfärer till tolkande traditioner av hur geografiska representationer och föreställningar påverkar internationella relationer och politik kring jorden.[1]

Vi lever i en tid där planetens ekologiska system är alltmer sammanflätade med den globala ekonomin. Globaliseringen har genom handelsnätverk och teknologisk utveckling skapat en mer sammankopplad värld, men samtidigt har den globala ekonomin blivit en central drivkraft bakom miljöförstöring. Geografen Simon Dalby menar att traditionella geopolitiska logiker utmanas av att mänsklighetens omformade ekologiska sammanhang som följt i spåren av den snabba tillväxten inom industri, handel och konsumtion under de senaste 50 åren. Geopolitik handlar idag inte bara om maktstrategier mellan stater utan också om att miljöförändringar förändrar själva spelplanen för internationellt samarbete.[2]

Tillgången till livsmedel har historiskt fungerat som ett geopolitiskt vapen och påtryckningsmedel. Alltsedan jordbrukscivilisationernas framväxt har makt över matproduktion och distribution spelat en central roll i att forma politiska och militära förlopp i konflikter. Under 1900-talet var livsmedels-

resurser en central del av den globala geopolitiken, där växelverkan mellan befolkningstillväxt, resursfördelning, handelsutbyte och miljöproblem formade internationella relationer. Allteftersom klimatförändringar, ekologisk utarmning och ekonomisk ojämlikhet förvärrar osäkerheten har frågan om vem som kontrollerar matproduktionen och handeln blivit en allt viktigare aspekt av internationella maktstrategier.

Under 1900-talet försköts diskussionen om livsmedelssäkerhet från ett fokus på nationell självförsörjning till att alltmer uppmärksamma global och individuell trygghet. Efter Rysslands anfallskrig mot Ukraina har återigen nationell sårbarhet kommit i fokus för europeiska länder.

Mat som vapen

Belägringar har använts för att svälta ut befolkningar och tvinga dem till underkastelse. Därför har strategisk försvarsberedskap också handlat om att säkerställa tillgången till mat och vatten så länge att en belägring blev alltför kostsam.[3] Till exempel när det Osmanska riket belägrade ön Malta år 1565 förväntade man sig en snabb seger. Men försvararna hade, förutom att lagra vapen, även bunkrat upp stora mängder mat och vatten. Kostnaderna inklusive de militära utmaningarna för den utdragna belägringen blev till slut alltför höga för anfallarna och de tvingades dra sig tillbaka.[4] Ofta har livsmedel som vapen fått förödande konsekvenser för civilbefolkningars fysiska och psykologiska hälsa: Till exempel under det amerikanska inbördeskriget användes den »brända jordens taktik» för att förstöra sädesfält och försörjningslinjer och under första världskriget blockerades tysk import av mat och andra resurser, vilket bidrog till svält och näringsbrist i Tyskland. Likaså ledde Tysklands belägring av Leningrad (1941–1944) till hundratusentals dödsfall av svält.[5]

Under kalla kriget fortsatte livsmedel att användas som ett geopolitiskt verktyg. USA och Sovjetunionen manipulerade livsmedelsflöden för att påverka allierade och motståndare. Under kalla kriget använde USA spannmålsembargon för att sätta ekonomisk press på Warszawapaktsländer, medan Sovjetunionen i sin tur använde sin kontroll över vissa råvaror för att påverka sina satellitstater och i den så kallade tredje världen. Spannmålsexport blev en del av utrikespolitiken, särskilt gentemot utvecklingsländer. USA införde till exempel handelsrestriktioner för att blockera matleveranser till kommunistiska länder. Spannmål användes även direkt som ett påtryckningsmedel mot huvudrivalen; exempelvis införde USA embargo mot Sovjetunionen efter invasionen av Afghanistan 1979.[6]

Livsmedelsförsörjning och geopolitik under efterkrigstiden

Både begreppet livsmedelssäkerhet och synen på handel har genomgått stora förändringar över tid. Normerna för hur matförsörjning bör hanteras har skiftat beroende på politiska, ekonomiska och sociala omständigheter. Jennifer Clapp, professor inom hållbar global livsmedelsförsörjning, menar att debatten kring hur internationell handel påverkar livsmedelssäkerhet präglas av två huvudsakliga narrativ: ett som ser handel som en möjlighet för livsmedelssäkerhet och ett annat som ser det som ett hot.[7] Clapp kartlägger dessa förändringar i en FAO-rapport och belyser spänningen mellan protektionism och frihandel i jordbrukssektorn.[8]

Efter första världskriget ökade insikten om behovet av internationellt samarbete kring livsmedelsförsörjning. Stater kom alltmer att se hunger och undernäring även som globala problem snarare än enbart nationella frågor. Nationernas Förbunds arbete på 1930-talet fokuserade på utmaningar och möjligheter för att öka den internationella tillgången på livsmedel.[9]

Andra världskriget och efterkrigstiden såg ett ökat fokus på global livsmedelstrygghet. USA bjöd in allierade till Hot Springs-konferensen 1943 för att diskutera världens livsmedelsproblem under andra världskriget. Livsmedelsförsörjning beskrevs som en global moralisk skyldighet, men konferensen visade redan då att vissa stater inte var villiga att offra sin suveränitet för ett mer internationellt organiserat system.[10] Dock resulterade arbetet i bildandet av FN:s livsmedels- och jordbruksorganisation (FAO) för att koordinera internationella åtgärder för att minska hunger genom att förbättra jordbruksproduktion och distribution av livsmedel.[11]

Efter andra världskriget präglades världspolitiken av rivaliteten mellan USA och Sovjetunionen. President Harry S. Trumans administration kombinerade hård och mjuk makt för att begränsa östblockets inflytande. Den mjuka makten bestod främst av att man använde bistånd och teknologiutveckling som verktyg för att motverka politisk instabilitet i geopolitiskt prioriterade länder. I sitt berömda installationstal 1948 kopplade Truman livsmedelsförsörjning till säkerhetspolitik vilket ledde till Point Four-programmet som syftade till att sprida amerikansk teknologi och jordbrukskunskap till utvecklingsländer. Genom att öka livsmedelssäkerheten och förbättra levnadsvillkoren i fattigare regioner skulle man minska risken för kommunistisk expansion i länder som präglades av sociala oroligheter som bland annat följde av livsmedelsbrist.[12]

Samtidigt växte insikten om att miljöförändringar och överexploatering av resurser kunde hota långsiktig stabilitet. Diskussionerna vid Förenta nationernas (FN:s) konferenser avslöjade en konflikt mellan teknologisk optimism och ekologisk säkerhet, en debatt som fortfarande är aktuell. Under perioden

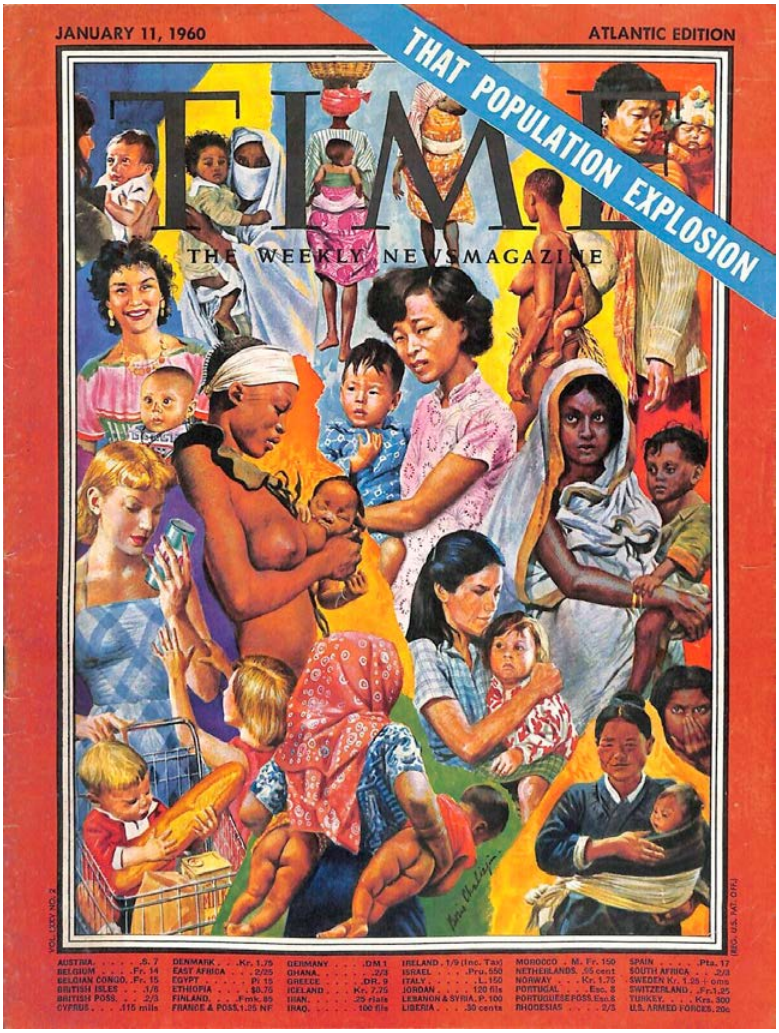

Bild 1: Omslagsbild Time Magazine, 11 januari 1960 illustrerar det Malthusianska begreppet överbefolkning som diskuteras senare i kapitlet. Källa: Time Magazine 1960-01-11

efter andra världskriget ökade oron för livsmedelsbrist och överbefolkning. Forskare och politiska ledare kopplade samman befolkningsökning med resursutarmning och geopolitisk instabilitet. De snabbt ökade befolkningarna i Asien och Latinamerika diskuterades i termer av potentiella säkerhetsrisker, då fattigdom och svält kunde leda till social oro och ökad sårbarhet för kommunistisk påverkan.

Rockefeller Foundation och andra amerikanska organisationer investerade i jordbruksforskning, vilken bidrog till den så kallade Gröna revolutionen, som

innebar satsningar på högavkastande grödor och teknologiska innovationer inom jordbruket från 1940-talet till 1970-talet. Samtidigt förespråkade vissa aktörer, såsom William Vogt, även en mer restriktiv strategi där befolkningskontroll skulle vara en förutsättning för bistånd.[13] Uttrycket den Gröna revolutionen användes för att beskriva en framgångssaga om snabbt avvärjd svält. Enligt den politiska retoriken förhindrade satsningen på högavkastande grödor, ökad användning av konstgödsel, bevattning, bekämpningsmedel och monokulturer en global svältkatastrof under 1960- och 1970-talet. Att tala om en »revolution» är dock missvisande. Framstegen inom jordbruket var snarare var en del av en långsiktig »grön evolution», men som tillsammans med gynnsamma väderförhållanden, efter några år av svåra monsunförhållanden och politiska reformer, bidrog till en snabb skördeökning i Indien under senare delen av 1960-talet.[14]

Geopolitiska intressen, särskilt USA:s strategi under kalla kriget, var avgörande för paketeringen av förändringarna som en grön revolution till gagn för de hungrande massorna. USA använde jordbruksteknologisk utveckling som ett verktyg för att motverka kommunismens spridning i sårbara länder, stärka allierade länder genom att förbättra deras livsmedelsproduktion samt öka sitt inflytande i fattigare länder genom bistånd och teknologisk export.

USA:s »Food for Peace»-program från 1954 var en del av denna strategi, där överskott av amerikanskt spannmål skickades till utvecklingsländer, ofta kopplat till politiska mål. Detta var inte bara en humanitär insats, utan också ett sätt att skapa ekonomiska beroenden och politisk lojalitet. Biståndet ledde dock till sårbarhet, underordning och konkurrensnackdelar för lokala producenter i mottagarländerna.[15]

Efterkrigstiden innebar också en långsam förflyttning från ett nationellt perspektiv till att uppmärksamma individens livsmedelstrygghet; FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna 1948 inkluderar rätten till mat. På 1970-talet kom den första definitionen av livsmedelssäkerhet. Under oljekriserna på 1970-talet, särskilt efter OPEC:s embargo, drevs priserna på transporter och gödningsmedel upp, vilket drabbade jordbruksproduktionen världen över. Mellan 1972 och 1974 steg livsmedelspriserna dramatiskt. I spåren av den globala livsmedelskrisen höll FN sin första världslivsmedelskonferens 1974. I sitt tal beskrev USA:s utrikesminister Henry Kissinger hunger som en grundläggande säkerhetsfråga av högsta prioritet. Konferensen enades om den första formella definitionen av trygg livsmedelsförsörjning: Att vid alla tidpunkter ha tillräcklig tillgång till grundläggande livsmedel för att upprätthålla en stabil konsumtion och att kunna hantera produktions- och prisfluktuationer. Fokus låg fortfarande på global livsmedelsförsörjning snarare än på individens tillgång till mat. Konferensen ledde också till resolutioner om att ingen människa skulle

gå hungrig inom ett decennium – ett mål som aldrig uppnåtts.[16] Bland andra ekonomen och utvecklingsforskaren Amartya Sen har visat att hunger sällan beror på brist på livsmedel, utan snarare på människors bristande tillgång till mat – något som ofta orsakas av sociala och politiska faktorer, och inte minst av otillräcklig köpkraft, det vill säga att människor saknar de ekonomiska och praktiska möjligheterna att skaffa den mat som faktiskt finns.[17] 1986 omdefinierade Världsbanken trygg livsmedelsförsörjning till att betona individens tillgång till mat snarare än nationens produktion. Självförsörjning sågs inte längre som ett krav för att uppfylla livsmedelstrygghet. Under 1990-talet breddades trygg livsmedelsförsörjning till att inkludera sociala och näringsmässiga aspekter.[18]

Miljöförändringar och resursutnyttjande

Efter andra världskriget blev frågor om befolkningstillväxt och resursutnyttjande en del av internationell politik. USA:s förändrade utrikespolitik, från isolering till global intervention, innebar en strävan efter geopolitisk kontroll över naturresurser. Den globala massmarknaden och kapitalismens tillväxt gjorde att resursbrist hamnade högt på den internationella agendan. Miljöförstöring såsom jorderosion och kemiska föroreningar ökade oron för att jordens resurser inte skulle räcka till en växande världsbefolknings ökande konsumtion.

Utarmning av naturresurser samtidigt som efterfrågan ökade bidrog i högsta grad till att livsmedelsproduktion alltmer blev en central geopolitisk maktfaktor. FN och andra internationella organisationer försökte hantera frågan genom att diskutera global resursplanering.

Allt fler miljöexperter och forskare varnade för att överexploatering av jordens resurser kunde leda till en global kris. Vid FN:s konferens om naturresurser 1949 (UNSCCUR) samlades experter för att diskutera hur resurser skulle kunna förvaltas hållbart. Här uppstod en konflikt mellan två läger: *Teknologioptimister* hävdade att vetenskapliga framsteg, teknologisk utveckling, förbättrad planering och internationellt samarbete skulle möjliggöra en mer rationell exploatering av naturresurser och därigenom lösa resursbrister. *Förespråkare för naturresursbegränsningar* betonade i stället att jordens resurser är ändliga och varnade för att överutnyttjande kan leda till allvarliga ekonomiska och ekologiska kriser globalt. De föreslog därför en global reglering som främjar bevarande, hållbart nyttjande och rättvis fördelning av jordens resurser.[19]

Metaforen »världshushållet» blev central i debatten. Bekymrade experter argumenterade för att resurser måste betraktas som en global tillgång snarare än en nationell angelägenhet. De rika länderna borde dela med sig av sina resurser för att undvika svält och instabilitet i utvecklingsländerna. En av de sto-

ra kontroverserna var huruvida livsmedelsproduktion skulle planeras globalt eller lämnas åt marknadskrafterna. Kritiker menade att västvärldens konsumtion och jordbrukspolitik gjorde fattigare länder beroende av export som hindrade deras självförsörjning. Kritik mot en fri marknadsekonomi växte bland forskare och organisationer som oroades över förbrukningen och förstörelsen av naturresurser. Skiljelinjerna från FN:s naturresurskonferens 1949 präglade debatten. En del naturresursdebattörer föreslog att en internationellt planerad ekonomi skulle kunna hantera resursfördelningen bättre. Samtidigt ansåg andra att teknologiska innovationer, snarare än politisk omfördelning, var lösningen på livsmedelsproblemen.[20]

Flera röster i debatten menade att naturresurskriserna inte bara handlade om befolkningstillväxt, utan också om rättvis resursfördelning. Den rika världens höga konsumtion av mat, energi och råvaror sågs som ett problem som skapade beroendeförhållanden där man utnyttjar resurser från andra länder. I en jämlik värld skulle detta inte ha varit ett problem. Debattörer som lyfte fram global rättvisa pekade på det djupt oetiska att skapa beroenden i länder där undernäringen redan var utbredd och där handelsutbytet inte genererade något överskott som kunde användas för att säkra en överkomlig livsmedelskonsumtion för den egna befolkningen. Den svensk-amerikanske livsmedelsforskaren Georg Borgström myntade begreppet »spökareal» (ghost acreage) för att belysa hur västvärldens till synes effektiva animalieproduktion i själva verket förlitade sig på importerade resurser – i form av foder – från fattigare länder.[21]

Nymalthusianism i Sverige

De restriktioner och ransoneringar som införts i Sverige under andra världskriget lättades avsevärt under 1946, men i mars 1947 återinfördes ransoneringar, först på kaffe, och prisregleringar. I april följande år infördes bensinransoner. Ransonering var alltså inte bara ett krigstidsfenomen för den svenska allmänheten, utan blev även en het politisk potatis de tidiga efterkrigsåren. Till exempel blossade den upp i juletid 1948 då den borgerliga pressen gick till storms över hur mycket julbekymmer regeringens ransoneringsbeslut orsakade svenskarna. Det symboliserades av svårigheterna att få den traditionella skinkan på julbordet. Socialdemokratiska tidningar ställde kritiken i relation till situationen internationellt och framhöll i stället att »[d]e svenska julskinkaproblemen är förvisso små när man ställs inför de enorma problem som världsbefolkningens livsmedelsförsörjning utgör. Det ser ut som om en framtida mycket hård matranson måste åstadkommas bland alla människor.»[22]

Under krigsåren fram till en bit in på 1970-talet varnade många debattörer

för att risken var stor att världssvälten även skulle drabba Sverige. När jordens hungrande krävde sin del av världskakan skulle vi inte längre kunna importera nödvändiga gödningsmedel och foder. Världssvälten användes flitigt av både socialdemokrater och borgerliga som argument antingen för behovet av planhushållning eller för att behålla det svenska småskaliga jordbruket – alla marginaljordar måste användas.

Samtidigt fanns det en stor optimism att den tekniska utvecklingen skulle trygga matförsörjningen. Efter andra världskriget skedde en kraftig expansion inom livsmedelsproduktionen, genom teknologiska framsteg som växtförädling, konstbevattning, bekämpningsmedel och nya lagringsmetoder – såsom frysteknik. Denna produktionsoptimism kom dock att ackompanjeras av en växande oro. Snabbt sjunkande dödstal, särskilt till följd av förhållandevis billiga folkhälsoinsatser, ledde till en exceptionell befolkningstillväxt i det globala syd. Många experter och debattörer uttryckte oro för att det förväntade fallet i födelsetalen inte skulle inträffa tillräckligt snabbt för att undvika en allvarlig konflikt med planetens begränsade naturresurser.

Problemen blev påtagliga under 1960-talet, då hungerkatastrofer drabbade flera delar av Asien och Afrika. »Ät upp din mat nu – tänk på barnen i Biafra!» Bilderna på utmärglade barn från samtida svältområden användes som moraliska exempel av föräldrar som ville få sina barn att äta upp sin blodpudding.

»Ohyggliga fakta: Ditt barnbarn måste hungra!» löd Aftonbladets alarmerande rubrik när tidningen uppmärksammade Borgströms *Gränser för vår tillvaro* (1964), »en skräckbok som kom Ray Bradburys rymdvisioner att blekna». Enligt Borgström stod mänskligheten inför en försörjningskris som skulle avgöra civilisationens överlevnad redan innan millennieskiftet. Borgström var en av de stora inspiratörerna till den tidiga efterkrigstidens miljödebatt. Genom böcker som *The Hungry Planet: The Modern World at the Edge of Famine* (1965) och *Too Many: A Biological Overview of the Earth's Limitations* (1969) skaffade han sig ett världsrykte. År 1967 utnämnde tidningen *Expressen* Georg Borgström till »den viktigaste svensken i världen». Han har senare beskrivits som »mannen som skapade den moderna miljödebatten» – men också som den mest pessimistiske av pessimister».Borgström var långt ifrån ensam i sin dystra framtidssyn – vare sig i Sverige eller internationellt. En av de mest inflytelserika rösterna var den amerikanske biologen Paul Ehrlich, som i början av 1970-talet hävdade att slaget om att kunna försörja mänskligheten redan var förlorat. Han förutspådde att världen snart skulle drabbas av omfattande hungerkatastrofer där hundratals miljoner människor skulle dö av svält.[23]

De idéer som dessa debattörer förde fram brukar benämnas nymalthusianism, med hänvisning till den engelske ekonomen och prästen Robert Malthus,

som redan för över 200 år sedan lade grunden för sin berömda befolkningsteori. Med efterkrigstidens beskrivningar av global »befolkningsexplosion» fick Malthus tankegångar ny aktualitet. Debatten kom framför allt att kretsa kring behovet av barnbegränsning. För att motverka fattigdom och svält, menade nymalthusianerna, måste antalet födslar minskas.[24]

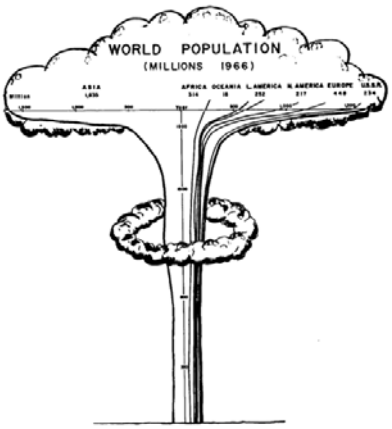

Bild 2: Borgströms illustration av befolkningsexplosion som ett atombombsmoln. Källa: Borgström, 1969

Borgströms ödesmättade varningar om att jakten på att försörja en växande världsbefolkning skulle leda till en ekologisk kollaps eller ett tredje världskrig, orsakade en stundtals hätsk debatt i Sverige.

År 1969 förutspådde Georg Borgström att det inom ett decennium skulle uppfattas som lika självklart med steriliserings efter det tredje barnet som vaccination mot sjukdomar redan gjorde då. Garrett Hardin, en av de mest kontroversiella ny-malthusianerna, gick ännu längre. Han argumenterade för att nolltillväxt i befolkningen måste uppnås genom tvångslagstiftning. Med sitt inflytelserika begrepp allmänningens tragedi introducerade Hardin ett nytt analytiskt ramverk i samhällsvetenskapen: »Om världen är en enda stor allmänning där maten delas lika, då är vi förlorade.» För Hardin ledde resonemanget till den syniska »livbåtsetiken». Enligt denna var det bättre att miljoner människor strök med, än att alla gick den stora katastrofen till mötes. Rädde sig den som kan.

I alla svenska jordbrukspolitiska principbeslut efter andra världskriget har den internationella kontexten varit en central utgångspunkt, särskilt av beredskapsskäl. I takt med att det svenska biståndet utvecklades och Sveriges internationella engagemang fördjupades, fick de globala försörjningshoten en allt större betydelse. Ett tydligt exempel är 1982 års översyn av livsmedelspolitiken, där den ökande världsbefolkningens behov av mat lyftes fram som en viktig utgångspunkt för svensk livsmedelsforskning. Denna forskning sågs som ett potentiellt kraftfullt verktyg i kampen mot hunger och fattigdom.[25]

Nymalthusianismens återkomst

Även om världsbefolkningen har fortsatt öka, har tillväxttakten avtagit sedan slutet av 1960-talet – en trend som blivit allt tydligare under de senaste decennierna. När FN skulle uppmärksamma den så kallade »sexmiljardersdagen»

i juni 1999 fick den flyttas fram fyra månader då världsbefolkningen visat sig växa långsammare än förväntat. Även om världsbefolkningen fortsatt att växa, har tillväxttakten avtagit sedan slutet av 1960-talet – en trend som blivit allt tydligare under de senaste decennierna.

Sedan 1960-talet har världen dessutom fått uppleva en exempellös ökning av den globala livsmedelsproduktionen. Trots det återkom runt millennieskiftet varningarna i framtidsprognoser som gjordes med stort allvar och nu även i de officiella publikationerna från internationella organisationer som FN, FAO och Världsbanken. Många prognoser utgjorde – i olika former – varianter eller vidareutvecklingar av den malthusianska grundtanken att befolkningen på sikt tenderar att växa snabbare än livsmedelsproduktionen.

Trots att världens jordbruk producerar tillräckligt med mat för att mätta hela befolkningen, lider i dag cirka 800 miljoner människor, 200 miljoner av dem barn, av kronisk undernäring. Detta motsvarar var tionde person av världens befolkning.[26] Denna motsägelsefulla situation beror inte på en brist på mat, utan snarare på problem relaterade till distribution, tillgänglighet och ekonomiska faktorer. Fattigdom, konflikter, politisk instabilitet och ekonomiska nedgångar begränsar människors förmåga att få tillgång till näringsrik mat. Dessutom har pandemier, som COVID-19, förvärrat situationen genom att orsaka ekonomiska svårigheter som ytterligare äventyrar livsmedelssäkerheten genom minskad köpkraft. Till detta kommer en alltmer märkbar klimatpåverkan på livsmedelsproduktionen.[27]

Livsmedelssäkerhet och geopolitik i en varmare värld

Klimatförändringarnas effekter på ekosystemen – i form av ökad torka och extremväder – i kombination med markförstöring och utarmning av jordar, förväntas sammantaget påverka den globala livsmedelsproduktionen negativt, särskilt i redan sårbara regioner.[28] Avkastningen på centrala grödor som vete, ris och majs kan minska med upp till 30 procent samtidigt som befolkning växer i delar av världen och efterfrågan på livsmedel ökar.[29] Stora jordbruksexportörer, såsom USA, Kina och Brasilien, kan få en allt viktigare roll i att säkra den globala livsmedelsförsörjningen, vilket skapar nya geopolitiska maktbalanser.[30]

Ett växande forskningsunderlag visar på risken för ett sammanbrott i flera av världens centrala jordbruksområden samtidigt parallellt, där störningar i flera kornbodar samtidigt kan få dominoeffekter med globala konsekvenser.[31] Många länder, inklusive Sverige, är starkt beroende av import för sin livsmedelsförsörjning, vilket ökar sårbarheten för klimatförändringar och geopolitiska kriser. Upp till 40 procent av den svenska konsumtionens markanvänd-

ning utomlands sker i områden med hög klimatrisk, vilket gör livsmedelsförsörjningen känslig för extrema väderhändelser och störningar i handelsflöden. Handel med jordbruksprodukter kan därför komma att spela en ännu större roll i internationell politik, där vissa länder kan utnyttja livsmedelsberoende för att skapa ekonomiska och politiska påtryckningar.[32]

Klimatförändringarnas påverkan på den globala livsmedelsförsörjningen skapar nya geopolitiska maktförhållanden. Rysslands roll som vete- och gödselexportör har blivit allt viktigare, samtidigt som kriget i Ukraina visar hur livsmedel kan användas som ett strategiskt vapen. Den ökande risken för »vapenisering» av mat och resurser i en varmare värld gör livsmedelssäkerhet till en central geopolitisk utmaning.[33]

Risk för ökad »vapenisering» av livsmedelsresurser

I en varmare värld riskerar livsmedel att bli ett ännu starkare geopolitiskt påtryckningsmedel. Rysslands invasion av Ukraina 2022 illustrerar hur en stat kan utnyttja kontrollen över delar av det globala matsystemet – eller störa dess funktion – som ett strategiskt maktmedel. Ukraina är en av världens största exportörer av vete, majs och solrosolja, vilket gör dess jordbruk kritiskt för den globala livsmedelsförsörjningen. Rysslands anfallskrig har skapat stora störningar i spannmålshandeln, vilket lett till stigande matpriser och ökad matosäkerhet i länder som är beroende av ukrainsk export, särskilt i Mellanöstern och Afrika.[34] Genom att blockera ukrainska hamnar och attackera spannmålslager har Ryssland bidragit till en global livsmedelskris. Samtidigt har Ukraina använt sin exportkapacitet som en del av sin diplomatiska strategi för att försöka bryta blockader och upprätthålla handelsrelationer.[35]

Ryssland är redan världens största exportör av vete. Med den globala uppvärmningen kan Ryssland få ännu större odlingsbara områden, vilket kan stärka dess position som en global livsmedelsleverantör. Landet dominerar dessutom exporten av konstgödsel, där många europeiska och centralasiatiska länder är beroende av rysk och belarusisk produktion. I likhet med hur Ryssland har använt olja och gas som påtryckningsmedel, finns en risk att landet än mer kan komma att använda livsmedel och gödsel som strategiska vapen i utrikespolitiken.[36] Om Ryssland skulle få kontroll över Ukrainas bördiga jordbruksmarker, skulle dess dominans på livsmedelsmarknaden stärkas ytterligare.

Geopolitiska stormakter som Ryssland, Kina och USA kan fortsatt använda tillgång till resurser som livsmedel, vatten och råvaror för att skapa beroendeförhållanden i den globala ekonomin. Ökad protektionism och handelskonflikter kan leda till att livsmedelssäkerhet blir en nyckelfråga i internationell

politik. Om livsmedel och andra resurser som är kritiska för mänsklig säkerhet blir verktyg i en geopolitiskt fragmenterad värld, kan det destabilisera globala marknader och öka risken för konflikter.[37] I motsatt riktning kan dessa hot skapa förutsättningar för nya geopolitiska allianser inriktade på att skapa robusta strategier för tryggad livsmedelsförsörjning.

Strategier för att avväpna »vapeniseringen» av livsmedel

Användning av mat som vapen – där livsmedelsförsörjning används som ett verktyg för krig eller tvång – har motverkats genom olika strategier genom historien. Dessa strategier kan delas in i diplomatiska, militära, motståndskraftshöjande och humanitära interventioner.

Diplomatiska och rättsliga åtgärder: Genèvekonventionerna (1949) och deras tilläggsprotokoll förbjuder användningen av svält som en metod för krigföring. Artikel 54 i protokoll I förbjuder uttryckligen attacker mot föremål som är oumbärliga för civilbefolkningens överlevnad, inklusive livsmedelslager och jordbruksområden.[38] På senare tid har FN:s säkerhetsråd fördömt användningen av svält som ett krigsvapen och kräver ansvarsskyldighet för dem som medvetet blockerar humanitärt bistånd.[39]

Blockadbrytande operationer: Militära insatser har använts för att bryta belägringar och blockader av livsmedel. Kanske mest berömt under efterkrigstiden är de västallierades luftbro som flög in mat och förnödenheter till Västberlin under den sovjetiska blockaden 1948–1949.[40]

Bygga motståndskraft: Länder upprätthåller akuta livsmedelsreserver för att förhindra livsmedelskriser under konflikter. En annan central strategi är att diversifiera livsmedelsproduktionen, där man förlitar sig flera leverantörer, områden eller alternativ livsmedelsproduktion för att mildra effekterna av störningar av livsmedelsförsörjningen. Under krigstillstånd uppmuntras lokalt jordbruk för att minska beroendet av centraliserade livsmedelsdistributionssystem samtidigt som viktiga jordbruksområden och matlagringsanläggningar skyddas militärt från att förgöras av motståndare. [41]

Under de båda världskrigen införde många länder ransonering för att säkerställa att livsmedel fördelades bland befolkningen. Svenska ransoneringarna har redan nämnts. Andra exempel är Storbritannien som inte bara införde ransoneringskort under andra världskriget för basvaror som socker, smör och

kött, utan också lanserade kampanjen »Dig for Victory», där befolkningen uppmuntrades att odla egen mat för att minska beroendet av importerad mat, som hotades av tyska ubåtar.

Livsmedelsbistånd och strategiska reserver: Under andra världskriget införde USA program som Lend-Lease Act, vilket hjälpte de allierade med livsmedel och resurser, särskilt Sovjetunionen och Storbritannien. Sovjetunionen levererade spannmål och andra livsmedel till länder inom Warszawapakten och sina allierade i det globala syd, såsom Kuba, Angola och Etiopien.

Humanitära insatser: Internationella Organisationer, såsom Internationella Röda Korset, Världslivsmedelsprogrammet och Läkare Utan Gränser, har spelat avgörande roller för att leverera akut livsmedelsbistånd till drabbade regioner.[42]

Historiska lärdomar – Sveriges livsmedelsproduktion i ett förändrat geopolitiskt landskap

Borgström kom att avfärdas som en »falsk profet», eftersom hans mest dramatiska farhågor om ekologisk kollaps och ett tredje världskrig aldrig besannades. Även om hans mest dramatiska katastrofscenarier visade sig vara felaktiga, lyfte han – liksom många andra miljödebattörer – fram två centrala dimensioner av livsmedelsförsörjningen: den etiska och den fredsbyggande. Dels är en trygg livsmedelstillgång en grundläggande etisk fråga: Vilken värld vill vi skapa – är det moraliskt försvarbart att en tiondel av mänskligheten lever hungrig eller ständigt riskerar undernäring? Dels är livsmedelssäkerhet en hörnsten i fredsbyggande. Utan tryggad tillgång till mat försvåras förutsättningarna för att förebygga väpnade konflikter.

Förhållandet mellan konflikter och hotad livsmedelsförsörjning är komplext och kräver mer tvärvetenskaplig och empiriskt förankrad forskning för att bättre förstå de underliggande sambanden. Tidigare forskning har likväl visat att livsmedelsförsörjning historiskt varit starkt kopplad till geopolitiska faktorer. Miljöpåfrestningar, konkurrens om resurser och stigande livsmedelspriser är bland de faktorer som kan trigga eller intensifiera konflikter. När människor saknar tillgång till tillräckligt med näringsrik föda kan det leda till upplevda strukturella orättvisor, social oro och våldsamma konfrontationer. I en självförstärkande spiral kan konflikter förvärra livsmedelsosäkerheten, vilket i sin tur ökar risken för nya konflikter.[43] Att bryta denna onda cirkel är avgörande för att uppnå en hållbar fred. Rättvisa och resilienta livsmedelssystem kan bidra

till fred genom att minska resurskonflikter, förebygga ojämlikhet och skapa förutsättningar för samarbete snarare än konfrontation.[44]

Användningen av livsmedel som vapen och politiskt påtryckningsmedel är i sig inget nytt fenomen – historien erbjuder allt för många exempel på hur tillgång till mat har manipulerats i strategiska syften. Men i kombination med den alltmer accelererande klimatkrisen framträder geopolitiska strategier kring livsmedelsförsörjningen i en ny dimension. Vi behöver en ökad uppmärksamhet på livsmedelssystemens roll i förebyggande fredsbyggande i en varmare värld samt främja livsmedelsförsörjningens roll i konfliktlösning och återuppbyggandet efter konflikter.[45] Samtidigt måste vi stärka livsmedelsförsörjningens betydelse i konfliktlösning och i det långsiktiga återuppbyggnadsarbetet. Att säkra rättvis och hållbar tillgång till mat är inte bara ett moraliskt imperativ – det är en investering i fred.

Under 1900-talet har två konkurrerande synsätt på livsmedelsförsörjning vuxit fram. Det ena betonar nationell säkerhet, där livsmedel betraktas som en strategisk resurs som måste skyddas för att säkra statens suveränitet, stabilitet och motståndskraft. Det har ofta ställt mot ett annat perspektiv på mänsklig säkerhet, där tillgång till mat ses som en grundläggande mänsklig rättighet som bör garanteras oavsett medborgarskap eller gränser.

Samtidigt har handelspolitiken svängt mellan protektionism och liberalisering beroende på rådande ekonomiska och politiska omständigheter. Länder med stark jordbrukspolitik, nationell lagerhållning och diversifierad importstrategi har varit bättre rustade under osäkra tider. Men försörjningsberedskap handlar inte bara om att ha en långsiktig strategi för försörjningssäkerhet för den egna befolkningen i händelse av framtida konflikter eller klimatkatastrofer. Ur ett bredare geopolitiskt perspektiv handlar det också om att skapa förutsättningar för positiv fred – det vill säga att bidra till internationella förhållanden som förebygger strukturellt och indirekt våld.[46] I detta ljus blir internationella åtaganden för att säkerställa global livsmedelssäkerhet av avgörande betydelse.

Livsmedel har alltid varit en maktfaktor i globala relationer, och dess betydelse kommer sannolikt att växa i takt med att klimatförändringar och geopolitiska spänningar fördjupas. Sverige förväntas få mer gynnsamma odlingsförhållanden i ett varmare klimat, vilket innebär att livsmedelsexport skulle kunna bli ett strategiskt verktyg. Ett mer självförsörjande och exportinriktat svenskt jordbruk kan därmed stärka Sveriges position i internationell politik.

Medan klimatförändringar slår hårt mot traditionella kornbodar som Indien skulle Norden kunna få ett längre odlingsfönster och bättre förutsättningar för produktion av vissa spannmål och proteingrödor. Osäkerheten är dock stor

kring klimatförändringarnas sidoeffekter och jordbrukets anpassningsförmåga. Klimatförändringarna kommer att innebära en enorm utmaning även för svenskt jordbruk. Likväl har Sverige en stark jordbruksteknologi och förutsättningar att leda innovationsarbete inom såväl jordbrukets klimatanpassning som klimattåliga grödor. Om Sverige kan ta en aktivare roll som livsmedelsleverantör i en klimatförändrad värld skulle det inte bara bidra till att motverka geopolitisk utpressning av auktoritära stater utan även bygga positiv fred. Tryggad livsmedelsförsörjning till hela befolkningen stärker samhällens motståndskraft, och främjar både mänsklig säkerhet och grundläggande rättvisa – grundläggande byggstenar för fredsbyggande. Sverige har en möjlighet att ta en aktiv roll i denna förändrade värld – som en säker livsmedelsleverantör, en innovationsmotor och en diplomatisk aktör i en alltmer osäker global försörjningskedja.

NOTER

1. Agnew, J. 2004. Geopolitics: Re-visioning world politics. Routledge; Dalby, S. 2020. Anthropocene Geopolitics: Globalization, Security, Sustainability. University of Ottawa Press, Ottawa; Lövbrand, E., Mobjörk, M., & Söder, R. 2020. The Anthropocene and the geo-political imagination: Re-writing Earth as political space. *Earth System Governance*, 4: 100051.
2. Dalby, S. 2014. Rethinking Geopolitics: Climate Security in the Anthropocene. *Global Policy,* 5(1):1–9.
3. Duffy, C. 2013. Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World 1494-1660. Routledge.
4. Abulafia, D. 2011. The great sea: A human history of the Mediterranean. Oxford University Press, Oxford.
5. Leebaw, B. 2014. Scorched earth: Environmental war crimes and international justice. *Perspectives on Politics,* 12(4), 770–788.
6. Evans, D. L. 2024. Harnessing the amber waves: U.S. grain embargoes against the Soviet Union and the politics of insecurity, 1975–1980. *Cold War History*, 24(4), 499–516. https://doi.org/10.1080/14682745.2024.2341239; Cullather, N. 2010. The Hungry World: America's Cold War Battle against Poverty in Asia. MA: Harvard University Press, Cambridge; Perkins, J. H. 1997. Geopolitics and the green revolution: Wheat, genes, and the Cold War. Oxford University Press, Oxford.
7. Clapp, 2015.
8. Clapp, 2015.
9. Clapp, J. 2015. Food security and international trade: Unpacking disputed narratives. FAO.
10. Zhou, J. 2022. Producing Food, Security, and the Geopolitical Subject. Linköping Studies in Arts and Science, Diss.). Linköpings Universitet.
11. Linnér, B-O. 2023. *The Return of Malthus: Environmentalism and Post-War Population–Resource Crises.* The White Horse Press; Zhou, 2022.
12. Linnér, 2023.
13. Linnér, 2023.
14. Pielke Jr, R., & Linnér, B-O. 2019. From Green Revolution to Green Evolution: A critique of the political myth of averted famine. *Minerva*, 57(3), 265–291.
15. Linnér, 2023.
16. Zhou, 2022.
17. Sen, A. 1981. *Poverty and famines: An essay on entitlement and deprivation*. Clarendon Press, Oxford.
18. Zhou, 2022.

19. Linnér, 2023.
20. Linnér, 2023.
21. Borgström, G. 1965. *The Hungry Planet: The Modern World at the Edge of Famine.* Macmillan, New York.
22. *Norrländska Socialdemokraten*. 1948. Större än julskinkan. 1948-12-23.
23. Ehrlich, P. R. 1968. *The Population Bomb.* Ballantine Books, New York.
24. Fletcher, R., Breitling, J., & Puleo, V. 2014. Barbarian hordes: The overpopulation scapegoat in international development discourse. *Third World Quarterly*, 35(7), 1195–1215.
25. SOU 1985:2.
26. FAO, IFAD, UNICEF, WFP & WHO. 2024. The State of Food Security and Nutrition in the World 2024 – Financing to end hunger, food insecurity and malnutrition in all its forms. Rome. https://doi.org/10.4060/cd1254en.
27. FAO. 2015. Climate change and food security: Risks and responses. FAO, Rome. Källa: https://www.fao.org/3/a-i5188e.pdf
28. E.g. Pörtner, H. O., Scholes, R. J., Agard, J., Leemans, R., Archer, E., Bai, X., ... Ngo, H. 2021. IPBES-IPCC co-sponsored workshop report on biodiversity and climate change.
29. Chatham House. 2021. Climate change risk assessment 2021. Chatham House, London. Källa: www.chathamhouse.org/2021/09/climate-change-risk-assessment-2021.
30. Adams, K. M., Benzie, M., Croft, S., & Sadowski, S. 2021. Climate change, trade, and global food security. SEI Report. Stockholm Environment Institute, Stockholm.
31. Hedlund, J. 2025. Transboundary climate risk and global food supply chains. I *Handbook on the Geopolitics of Sustainability*, Linnér, B-O., Bennic, T., & Carlsen, H. (red.). Edward Elgar Publishing, Cheltenham, kommande.
32. Adams et al., 2021.
33. Başol, D. 2024. Global Warming and Russia: Challenges and Opportunities. *Diplomasi Ve Strateji Dergisi*, 2: 265–328. https://doi.org/10.58685/dsd.160134.
34. Linnér A. & Linnér, B-O. 2022. Handelns geopolitik i en klimatförändrad värld. I *Klimatet och den nya världsordningen*, Willman, A. (red.). Tankesmedjan Fores: 137–56; Leal Filho, W., Fedoruk, M., Paulino Pires Eustachio, J. H., Barbir, J., Lisovska, T., Lingos, A. & Baars, C. 2023. How the war in Ukraine affects food security. *Foods*, 12(21), 3996.
35. Laber, M., Klimek, P., Bruckner, M. et al. 2023. Shock propagation from the Russia–Ukraine conflict on international multilayer food production network determines global food availability. Nat Food 4, 508–517. https://doi.org/10.1038/s43016-023-00771-4; Zhang, Y-T., Li, M-Y. & Zhou, W-X. 2024. Impact of the Russia-Ukraine Conflict on International Staple Agrifood Trade Networks. Foods. Jul 4;13(13):2134. doi: 10.3390/foods13132134. PMID: 38998640; PMCID: PMC11241061.
36. Linnér & Linnér, 2022; Leal Filho et al., 2023.
37. Linnér & Linnér, 2022.
38. Dannenbaum, T. 2021. Siege starvation: A war crime of societal torture. *Chicago Journal of International Law,* 22(2), 459–519.
39. United Nations Security Council. 2018. Resolution 2417, on the link between armed conflict and food insecurity. S/RES/2417 (May 24, 2018). https://digitallibrary.un.org/record/1627380/files/S_RES_2417_%282018%29-EN.pdf.
40. Beehner, L., & Jackson, L. 2017. The Berlin Airlift: A Case Study in Military Strategy. Council on Foreign Relations Press, New York.
41. Dannenbaum, 2021; Cribb, J. 2019. *Food or war.* Cambridge University Press, Cambridge.
42. Álvarez, J. D. R. 2024. The weaponization of hunger: An analysis of food security in conflict and post-conflict scenarios. *Journal of Human Security and Global Law*, 3, 1-24.
43. von Uexkull, N., Croicu, M., Fjelde, H., & Buhaug, H. 2016. Civil conflict sensitivity to growing-season drought. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 113(44), 12391–12396.
44. SIPRI. 2021. Food systems in conflict and peacebuilding settings. Stockholm International Peace Research Institute. Källa: https://www.sipri.org/sites/default/files/2021-06/2106_food_systems.pdf.; Martin-Shields, C. & Stojetz, W. 2018. Food security and conflict. Empirical challenges and future opportunities for research and policy making on food security and conflict. FAO Agricultural Development Economics Working Paper 18-04. FAO, Rome.

45. SIPRI, 2021.
46. Simangan, D., Sharifi, A. & Kaneko, S. 2021. Positive Peace Pillars and Sustainability Dimensions: An Analytical Framework. *International Studies Review* 23, 1884–1905. https://doi.org/10.1093/isr/viab054.

CARIN MARTIIN

Mer att lära av första än andra världskrigets kristid

Krishanteringen under andra världskriget har ofta återberättats som något av en framgångssaga, en berättelse om ambitiös planering och lyckat, om än byråkratiskt, genomförande i ljuset av det dåvarande samhällets folkhemsambitioner och tilltro till statlig styrning. Bilderna av livsmedelssituationen under första världskriget har betydligt svagare konturer. Det vi ofta ser är en grumlig motbild av misslyckanden, hungriga arbetare och politisk ignorans. Även om det är en obekväm insikt så har dagens samhälle på sätt och vis fler likheter med 1910- än 1940-talets ekonomiska, sociala och politiska förhållanden.

FÖLJANDE KAPITEL JÄMFÖR SVERIGES livsmedelsförsörjning under 1910- respektive 1940-talet, två kristider med krig i omvärlden. Det är de två tillfällen under senare tid då tillgången på mat varit skärpt, även om det aldrig blev något riktigt skarpt läge. Det handlade, när det gäller maten, om att livsmedelsförsörjningen i viss mån påverkades av störningar. Texten inkluderar även hur produktionen och konsumtionen av livsmedel påverkades av samhällsförhållanden i stort, av politiska och ekonomiska strategier och av sociala spänningar. Här ingår också tankar kring människors tillit, ängslan för den egna situationen, och rädsla för den skrämmande yttre omvärlden.

Erfarenheten av brist på mat i Sverige är högst begränsad. Landet har till stor del varit förskonat från större kriser under de senaste omkring hundrafemtio åren. Likaså har livsmedelsförsörjningen varit gynnad. Vi har haft mycket åkermark per person, bönder över hela landet och i stort sett tillräckligt med mat till alla, även om fördelningen kan ha varit sned och orättvis. Bland störningar av annan karaktär som kunde ha påverkat tillgången på livsmedel kan nämnas det kraftiga radioaktiva nedfallet över delar av landet 1986 och den omfattande torkan i stora delar av Sverige 2018.

Kristiden under första världskriget

Sverige vid första världskrigets utbrott kan beskrivas som ett relativt löst organiserat samhälle. Ekonomhistorikern Lennart Schön skildrar dåtidens svenska ekonomi som en tid av starka kontraster: å ena sidan ekonomisk expansion med spekulation, börshausse, ackumulerad utlandsskuld och inflation, å andra sidan varubrist, trångboddhet och höga priser.[1] Varken politiker eller allmänhet var förberedda på något omfattande krig eller någon kristid, än mindre på att kriget skulle pågå ett halvt decennium och omfatta hela världshav och kontinenter.[2] Det här var en ny form av krig som dessutom sammanföll med industrialisering och urbanisering, vilket ställde nya krav på livsmedelsförsörjningen. Framförhållningen var skral eller obefintlig nationellt sett, men kan ha varit jämförelsevis bättre lokalt, med tanke på dåtidens många små och stora gårdar över hela landet.

Höga, ibland skyhöga priser utanför samhällets kontroll, kom att bli ett av de stora problemen under första världskrigets kristid, ofta benämnd »dyrtid». Det här drabbade särskilt landets många fattiga hushåll. Berättelser om hunger under den här tiden handlar till stor del om sociala orättvisor, och inte så mycket om totala brister. Det är väl känt att samvetslösa personer skodde sig på situationen, ihågkomna som »gulaschbaroner», vilket kunde avse såväl livsmedelskedjans mellanhänder som en del lantbrukare.[3] Som exempel pågick under våren och sommaren 1916 »hänsynslös spekulation» i socker och sirap.[4] Stadsbefolkningen var utan tvekan mest utsatt för höga priser och brist, särskilt arbetarhushållen, medan den majoritet av befolkningen som levde på landsbygden hade bättre försörjningsmöjligheter.[5] I städerna hade urbaniseringen dessutom medfört att många var inneboende, utan fast adress och med dåliga möjligheter att laga egen mat. Utan fast adress kunde det dessutom vara svårt att få de ransoneringskuponger som infördes omkring nyåret 1917.[6]

Sverige var inte självförsörjande på livsmedel vid tiden för krigsutbrottet, det var inte heller något prioriterat politiskt mål i det tidiga 1910-talets samhällsekonomi där ekonomisk liberalism sågs som ett ideal.[7] En viss livsmedelsimport hade i stället setts som ekonomiskt fördelaktigt. Importberoendet tycks inte ha vållat någon större oro vid krigsutbrottet 1914, kriget förväntades bli kort.[8] Importen från Tyskland, Danmark och Ryssland stängdes emellertid snart, redan den första krigshösten. Man hade tur och fick i stället kontakt med amerikanska spannmålsexportörer, men fick problem på grund av oklarheter om den svenska statens respektive de stora spannmålskvarnarnas engagemang, risktagande och roller i utrikeshandeln. Det här fördröjde den nya amerikanska spannmålsleveransen månad efter månad innan den så småningom anlände till Stockholm i mars 1915: »Trelleborgsångaren William har idag

inkommit från Baltimore med […] brödsäd för statens livsmedelskommissions räkning».[9]

Enligt Heckscher utgjorde Sveriges importberoende, närmare en tredjedel av brödsädesbehovet, den främsta orsaken till landets akuta brist på brödsäd under vintern 1914/15.[10] I samband med handelsproblemen 1914 sjönk importen till cirka 65 procent jämfört med 1913. År 1915 och 1916 var importen tillbaka på tidigare nivåer, någon total brist på bröd uppstod inte förrän 1917 och 1918.[11] Efter några år av krig konstaterade 1917 regeringens utredare Karl Hildebrand att:

> …den under fredstid vanliga utjämningen mellan olika världsdelar och länder av livsmedel förminskats eller omöjliggjorts […] [och att] …] det ena landet efter det andra, krigförande eller neutrala […] nödgats väsentligen eller i allt högre grad basera sin folkförsörjning på den inhemska produktionen.[12]

Sveriges handelspolitiska strategi inkluderade även export av animalier, som nötkreatur och smör. Det här stack troligen i mångas ögon – hur kan man sälja maten när vi behöver den här hemma? Antalet nötkreatur som fraktades levande över Östersjön för slakt i importlandet till och med dubblerades från 1913 till 1914, till hela 80 000 kreatur, för att därefter återgå till 1913 års nivå. Utförseln av slaktdjur, kött, fläsk och smör fortsatte under 1916 och även i viss mån under 1917.[13] Livsmedelskommissionen, den statliga myndighet som inrättades för att hantera livsmedelsförsörjningen under kriget, besvarade kritikernas krav på exportförbud med att det skulle hämma den svenska produktionen och därmed också drabba konsumtionen.[14] Hur folk i allmänhet reagerade på Livsmedelskommissionens argument ligger utom räckhåll för oss idag. Vi saknar, som sagt, en stor del av upplevelserna och erfarenheterna från den här tiden, 110 år tillbaka. Trots det kan vi fundera kring och dra lärdom av myndigheternas ageranden och människors rimliga reaktioner.

Med »dyrtid», revolution i Ryssland, rösträttsdemonstrationer, en iskall vinter, bränslebrist, potatisbrist och illavarslande dåliga förutsättningar för höstens brödsädesskörd, är det inte förvånande att den sociala oron växte under 1917. Statsminister Hammarskjölds regering avgick i mars, ihågkommen som regeringen »Hungersköld», en tacksam ordvrängning som ofta kopplats till delvis missvisande uttryck som »hungerkravaller» – oroligheterna avsåg ofta mycket mer än mat och matpriser.[15] År 1918 förstärktes oron ytterligare av finska inbördeskriget och spanska sjukans spridning. Trots alla svårigheter var allmänhetens reaktioner jämförelsevis lågmälda, exempelvis vid blockeringen av en potatisvagn i Tranås, i *Dagens Nyheter* rubricerat »Hungerrörelsen sprider sig», men med en mer dramatisk rubrik än brödtext:

Bild 1: Första majdemonstrationen 1917 i Uppsala, en knapp vecka efter hungerdemonstrationerna 25 april. Källa: Folkrörelsearkivet för Uppsala län

»Hungerrörelsen sprider sig – Nya allvarliga uppträden – Ett övergrepp av Tranås arbetare»:

> En potatislast kvarhållen av arbetarna i Tranås. På tisdag middag hade en lantbrukare vid Tranås station lastat en järnvägsvagn med omkring 8,000 kg potatis, som han enligt kontrakt var bunden att leverera till Göteborgs livsmedelsnämnd för 14 öre pr. kg. Inlastningen hade observerats av arbetarna på ett par närliggande fabriker, vilka genast i stora skaror lämnade arbetet och strömmade till stationen, som snart var fylld av en larmande folkskara på åtminstone ett tusental personer som sökte hindra avsändningen. Lugnet återvände först sedan Säby och Tranås livsmedelsnämnder inköpt partiet av lantbrukaren. Säljaren förbehöll sig att hållas skadeslös för kontraktsbrottet [...] Livsmedelsnämnden i Tranås och Säby ha tagit hand om potatisen och sålt ut den i poster om 20 kilogram.[16]

Samma vecka i april 1917 kunde tidningens läsare också ta del av »Farhågor för oroligheter i Malmö» och att det även hade varit oroligheter i Kalmar. I Halmstad hade »ett par tusen arbetsklädda män och kvinnor» bland annat krävt »statsbeslag och ett rimligt maxpris på potatis.»[17]

Under påtryckning av den växande sociala oron i kombination med dåliga skördar utökades den vid årsskiftet 1916/17 inledda livsmedelsransoneringen.[18] Ransoneringen hade föregåtts av en långvarig tveksamhet, inledningsvis motiverad av att man inte visste hur länge kriget skulle pågå, och att man inte kunde

förutse »den neutrala handelsrättens förfall».[19] Regeringens utredare tvivlade dessutom på om åtgärderna skulle accepteras:

> Hur alla dessa djupt ingripande regleringar skola verka är beroende av den stora allmänhetens, både producenters och konsumenters insiktsfulla medverkan. Läget blir helt visst outhärdligt, om icke inom folket uppväxer ett medvetande om att grunderna för det nya systemet äro nödvändiga för att lyckligt föra hela vårt folk igenom krigstidens svårigheter. Det krävs inom alla kretar ett rikt tålamod och en god samhällsanda.[20]

Ransonering som metod stod uppenbarligen i stark kontrast till 1910-talets tidigare liberala ekonomiska tänkande. Enligt Heckschers tolkning (första gången publicerad år 1941), visade Sveriges krigshushållning under första världskriget:

> [...] stor olikhet med vad man förut hade vant sig vid, nämligen genom statsingripanden som gingo fram över nästan hela samhället, och så tillvida var man långt ifrån förkrigstidens samhälle. Men denna reglering sågs med oblida ögon nära nog överallt och betraktades som ett rent obehag, med andra ord som mer eller mindre nödvändig följd av ett abnormt läge [...].[21]

Problemen med livsmedelsförsörjningen under första världskriget, särskilt under dess senare år, handlade till stor del om att matpriserna tilläts stiga till höga, ibland extremt höga, nivåer. I det dåtida klassamhället var tillgången på mat i många fall en fråga om vem som kunde betala. Det här blev en viktig lärdom för myndigheternas ageranden i framtiden – en framtid som visade sig infalla hösten 1939.

Andra världskrigets svenska kristid

Två decennier senare och åter världskrig.[22] För Sveriges del kontrasterades nu 1910-talets marknadsliberalism, sociala oro och undvikande av statlig styrning av en helt annan samhällsekonomisk och politisk inriktning. Under 1910-talet hade de ledande politikerna stor tilltro till marknadens förmåga att hantera kriser på egen hand. Därför kom statliga ingripanden ofta sent och främst som ett svar på stark folklig opinion. Men under 1940-talet hade synen förändrats. Med den nya ekonomiska politiken betonades i stället statens ansvar för att hantera kristillstånd. De politiska förutsättningarna hade förändrats på ett sätt som gynnade en mera långtgående kontroll av marknaden.[23]

Klasskillnaderna var inte borta på 1940-talet, varken i städerna eller på landsbygden, men orättvisorna var mindre utpräglade. Vidare hade de politiska partierna utvecklats, folkhemstanken formulerats (1928) och acceptansen för

myndigheter och nationella regelverk ökat. Vidare hade fackföreningarnas arbete fortsatt, och föreningsliv blivit ett vanligt sätt att träffas och samarbeta i det pågående samhällsbygget. Utbyggd elektrifiering och tillgång till radio innebar dessutom allmänt ökad medvetenhet om samhället och omvärlden, inte minst genom de dramatiska dagsnyheter som snart skulle nå rakt in i köken runt om i landet.[24]

På landsbygden engagerade sig dessutom allt fler människor i mejeriföreningar och andra producentkooperativa föreningar, och i det 1929 bildade Riksförbundet för landsbygdens folk (RLF). Tillsammans med Sveriges Lantbruksförbund (SL), kom RLF att utgöra viktiga samtalspartners mellan staten och lantbruket i arbetet med kristidens livsmedelsförsörjning. Det här samarbetet med staten hade inletts under uppbyggnaden av jordbruksregleringarna i början av 1930-talet och innebar att det redan fanns ett aktivt kontaktnät mellan myndigheterna och lantbrukssektorn. Det gav också staten tillgång till en administrativ apparat och detaljerad statistik om livsmedelsproduktionen, siffror och geografiska uppgifter om lantbruket som kom väl till pass under den kommande livsmedelsransoneringen.[25]

En krass granskning, som vi återkommer till, visar att delar av det vid krigets början omhuldade beredskapslagret i själva verket utgjordes av omdefinierade tidigare oönskade överskott.[26] Vidare visar granskningen att gengastekniken var ofärdig, att lantbrukets beredskapslagring av bränsle hade fastnat på planeringsstadiet, och att Sverige importerade handelsgödsel från Tyskland under i stort sett hela andra världskriget.

En viktig skillnad jämfört med den ekonomiska politiken under första världskriget, var nedtoningen av utrikeshandelns betydelse och uppvärderingen av nationell självförsörjning under andra världskriget.[27] Under 1930-talets jordbrukspolitiska diskussioner hade det funnits förslag om minskad livsmedelsproduktion som ett sätt att slippa svårexporterade överskott, samtidigt som man räknade med att kunna täcka underskott genom import. Förslaget hade inte fått gehör. I stället ökade produktionen, särskilt av spannmål och smör, och genererade vad som initialt utgjorde problematiska överskottslager. Samtidigt innebar det att en stor reserv skapades som statsminister Per Albin Hansson kunde tala förtroendeingivande om i sitt välkända tal på Skansen söndagen den 27 augusti 1939, en vecka före krigsförklaringen:

> Vårt jordbruk har under de senaste åren alltmera hänvisats till hemmamarknaden. Det är bättre rustat än någonsin att på sitt område uppbära självförsörjningen. De senaste årens betydande upplagringar komma oss väl till pass i en situation, med vilken vi måste räkna även om vi hoppas att den icke skall uppstå. Av brödspannmål ha vi en reserv på nära 400 000 ton och årets skörd beräknas

> giva ett överskott på 200 000 ton. Detta betyder att två års behov är tryggade och även om för upprätthållandet av animalieproduktionen brödspannmål skulle behöva tagas i anspråk för utfodring, är behovet tryggat för minst halvannat år. Även i fråga om andra viktiga livsmededel, t. ex. socker, äro vi väl försörjda. Genom den statliga uppläggningen av reservförråd, som pågått under senare år, ha vi väsentligt stärkt våra möjligheter att uthärda en avspärrning när det gäller för vår jordbruksnäring behövliga produkter, som måste hämtas utifrån.[28]

Händelseutvecklingen var intensiv i månadsskiftet augusti till september 1939. Redan dagen före talet på Skansen hade regeringen beslutat om export- och importstopp i syfte att snabbt få kontroll över utrikeshandeln. En vecka senare konstaterade statsministern i ett nytt radiotal att »Det förfärliga har inträffat», samtidigt som han bedyrade att »Vår möjlighet att överblicka läget är större än vid förra krigskrisen…».[29] Trots uppmaningar till hela befolkningen om lojalitet och ansvarstagande, rapporterades i slutet av augusti 1939 om hamstring av bland annat socker. Det var säkert många som kom ihåg att sockret varit särskilt utsatt för spekulation under första världskriget.[30] Glömd var kritiken mot överskottsproduktionen, nu uppskattades jordbruket och bönderna igen, bland annat genom affischer med uppmaningar om att hjälpa bönderna med skörden, och filmer där medlemmar i Blå Stjärnan mjölkade kor. Tillsammans med slagdängor som »Min soldat», medverkade utan tvekan media att, tillsammans med ransoneringen, bidra till eftervärldens bilder av vardagen i andra världskrigets Sverige.

Omedelbar ransonering diskuterades redan hösten 1939 men dröjde till mars 1940 då kaffe och te ransonerades, strax före ockupationen av Danmark och Norge den 9 april. Därefter inskränktes den fria konsumtionen steg för steg, och omfattade i stort sett alla livsmedel från sommaren 1941, med undantag för mjölk och potatis.[31] Potatisen var central för den så kallade folkförsörjningen, och blev föremål för statliga odlingskampanjer som riktades till både bönder och allmänhet. Här ingick också ekonomiskt stöd till potatislager, priskontroll, garanterad avsättning till bestämda priser, och rabatterat pris på ryggburna sprutor för kemisk bekämpning i potatisen.[32] Färsk mjölk kunde köpas fritt under hela krisperioden, till så kallade »normalpriser» som reglerades för varje län.[33] Den svenska livsmedelsransoneringen bibehölls till stor del ända till 1949, i nivå med ransoneringen i flera av de krigsdrabbade länderna. I Sverige motiverades förlängningen långt efter krigets slut främst av handelspolitiska motiv. Kaffet släpptes inte fritt förrän sensommaren 1951. Med över ett decennium av ransonering kom kaffet, liksom smöret, att bli något av symboler för 1940-talets svenska kristid.[34]

Ransoneringssystemet var mycket detaljerat och tilldelningen av varor till olika konsumentkategorier ändrades ofta.[35] De många detaljerna kan ha bidragit till att ransoneringen blev en central del av kristiden, något man levde med, pratade om och knåpade med på kvällarna. Den svenska livsmedelsransoneringen kan också ses som ett sätt att vara medveten om krisen, som ett empatiskt sätt att leva med i omvärldens krig. Trots att det inte var någon egentlig brist på mat, har många av oss i senare generationer hört upprepade berättelser om smörkuponger som byttes och samlades till bröllopskalas och andra festligheter och formuleringar som »det är klart att det var ont om mat [...] allt var ju ransonerat».

Genom strategin med noggrann kontroll över konsumtionen – i kombination med priskontroll – hoppades politiker och myndigheter ge befolkningen trygghet när det gällde maten, det som brustit så under första världskriget och som fortfarande fanns i många människors minne. Minnesberättelser indikerar att livsmedelssituationen var acceptabel, även om invånarna i städerna hade det lite svårare, då liksom under första världskriget.[36] Kosthållet begränsades generellt sett inte av total brist utan av ett mindre utbud, av hur mycket man fick köpa, och av att man kunde få ta till andra ingredienser än tidigare – maten smakade kanske inte riktigt som den brukade. Att byta ut och dryga ut blev en del av strategin, i hushållet och nationellt, vilket exemplifieras i följande interpellationssvar i riksdagen sommaren 1941:

> Kaffet räcker med nuvarande ransonering till årets slut, sade folkhushållningsminister Gjöres, som i ett interpellationssvar i andra kammaren på torsdagen redogjorde för livsmedelsförsörjningens läge. Lagren av kakaobönor skola drygas ut så att det blir mindre choklad och mera kakaopulver. Reservlagret av brödsäd i höst beräknas till 125 000 ton, och det är ännu osäkert om brödransonerna behöver minskas.[37]

Strax före krigsutbrottet var den genomsnittliga kalorikonsumtionen omkring 3 000 kalorier per person och dag, men sjönk med ungefär 7 procent under krigsåren.[38] Enligt *Tabell 1*, som visar den relativa förändringen av konsumtionen av baslivsmedel, sjönk konsumtionen av bland annat matfett, bland annat förklarat av svårigheter att importera olja till margarinfabrikerna.

Storskalig inhemsk odling av oljeväxter som rybs och raps i Sverige inleddes inte förrän 1940, följt av några års startsträcka för att odla upp utsäde innan en mer omfattande odling kom igång under de sista krigsåren.[39] Som tidigare nämnts ransonerades aldrig konsumtionsmjölken. Den var, tillsammans med potatisen, av stor betydelse för att balansera tillgången på andra livsmedel och en viktig frizon i människors vardag.[40] Den ojämna konsumtionen av kött och

fläsk förklaras av att missväxt och foderbrist 1940 och 1941 medförde ökad slakt, som av logiska skäl följdes av minskad slakt de närmaste åren därefter. En liknande förklaring gäller produktionen och konsumtionen av ägg.[41]

	Bröd, gröt m.m.	Potatis, rotfrukter	Mjölk, färsk	Smör, margarin	Kött, fläsk	Ägg	Fisk	Socker
1939	100	100	100	100	100	100	100	100
1940	104	100	104	96	103	102	77	84
1941	103	114	109	84	91	84	87	73
1942	95	135	124	89	73	64	98	78
1943	103	138	136	92	81	66	106	73
1944	101	130	136	103	93	82	91	73
1945	107	125	133	104	87	96	104	75

Tabell 1. Genomsnittlig relativ fördelning av konsumtionen av olika baslivsmedel under andra världskriget. Basår 1939=100.
Källa: SOU 1952:49, s. 144–145.

Tabell 1 innehåller varken frukt eller grönsaker (förutom potatis och rotfrukter). När det gäller fisk, uppges havsfisket tidvis ha givit goda fångster, medan myndigheterna saknar uppgifter om insjöfisket.[42] Det här luckorna kan tolkas som en reflektion av myndigheternas syn på mat, men kan även förklaras av brist på statistik. Jordbrukets produktion fanns väl dokumenterad medan man visste mindre om tillgångarna i trädgårdar, skogar och vatten. Bärplockning, trädgårdsodling, syltning och konservering ingår bland många återberättade minnen från andra världskrigets kristid.[43] Det här uppmuntrades av myndigheterna, men deras planering och aktiviteter med bland annat bärplockning och kurser i konservering kom inte i gång förrän 1941 och 1942, efter 1940 och 1941 års missväxter. Egen odling i liten skala diskuteras ofta idag, och här är det intressant att läsa att omkring 100 000 nya kolonilotter på i genomsnitt 200 kvadratmeter bildades 1942. I den sammanfattande officiella redovisningen av den svenska kristiden uppges dock att entusiasmen för egen odling svalnade redan efter ett par år, när försörjningsläget blev bättre.[44]

Jordbrukets insatsmedel under 1910- och 1940-talet respektive idag

Under första världskriget var det svenska jordbruket förhållandevis oberoende av importerade insatsmedel, även om smörjolja, chilesalpeter och exotiska fodermedel som solrosfrön och jordnötter efterfrågades av gods och andra större

gårdar. Vid tiden för andra världskrigets utbrott hade importberoendet ökat. Användningen av handelsgödsel hade ökat, liksom av kraftfoder och drivmedel. Generellt sett var dock den egna höskörden mycket viktigare än en och annan säck oljekraftfoder, och hästarna stod fortfarande för den huvudsakliga dragkraften. Det kan inte nog understrykas att 1940-talets importberoende var på en betydligt lägre nivå, av delvis annan karaktär och mer hanterbart än inom dagens högintensiva livsmedelsproduktion. Inom växtodlingen var stallgödseln fortfarande avgörande. Enligt ungefärliga beräkningar bidrog stallgödseln under åren 1939–1945 med i genomsnitt drygt 60 procent av kvävet, inhemskt framställd handelsgödsel med 14 procent och importerad handelsgödsel med 24 procent. Av de tre huvudväxtnäringsämnena i handelsgödselmedlen, kväve (N), fosfor (P) och kalium (K), var man bara helt importberoende av kalium som importerades från Tyskland:

> Före kriget importerades kalisalter i första hand från Tyskland men även från Polen, Belgien, Frankrike m.fl. länder. Efter krigsutbrottet skedde importen enbart från Tyskland, ända tills handeln med detta land på våren 1945 upphörde.[45]

En del av kaliumimporten från Tyskland kan ha använts för en del av den kaliumkrävande potatisen, vilket lägger en mörk skugga över potatisen, liksom över andra delar av växtodlingen.[46] Den fria, icke ransonerade potatisen nämndes tidigare som en frizon i vardagen, en frizon som uppenbarligen inte alltid var moraliskt fläckfri.

Med en väletablerad och framgångsrik utsädesforskning och -produktion inom landet var Sverige självförsörjande med utsäde till jordbruket, men däremot inte med köksväxtfröer.[47] Kemisk bekämpning i stor skala inom jordbruket inleddes vid 1940-talets slut, men inom potatis- och köksväxtodling användes koppar- och nikotinhaltiga bekämpningsmedel liksom medel för att beta utsädet.[48] Trots att kraftfoderimporten halverades, och trots den katastrofalt låga höskörden 1940 och 1941 så lyckades man upprätthålla den totala mjölkproduktionen ganska bra. Under hela perioden 1939–45 minskade produktionen med i genomsnitt 14 procent, och gick som lägst ner till 565 kilo per person 1942, att jämföra med drygt 280 kilo per person 2023.[49]

På 1910-talet utgjordes dragkraften i lantbruket helt och hållet av hästar och oxar, försörjda med inhemskt, ofta hemmaproducerat foder. Under 1920- och 30-talen blev traktorer relativt vanligt på dåtidens större gårdar, samtidigt som några av hästarna fick vara kvar, för säkerhets skull. År 1944 hade 12 procent av alla gårdar tillgång till en egen eller lånad traktor, främst då större gårdar. En ungefärlig tolkning är att ungefär en tredjedel av Sveriges åkerareal hade tillgång till traktor, egen eller lånad, men andelen var troligen lägre i prakti-

ken – jordbruket var fortfarande till stor del hästdrivet.[50] När det gällde bränsle till traktorerna saknades tidigare erfarenheter av kris, och man var sent ute:

> Under år 1939 hade en viss beredskapslagring av flytande bränsle hos jordbruket börjat förberedas. Tyvärr medhanns icke sådan upplagring i någon större utsträckning före krigsutbrottet, varför jordbruket vid avspärrningen i huvudsak endast kunde försörjas från landets allmänna förråd.[51]

Ett annat problem var att gengaskonstruktionerna inte var anpassade för traktorer, försöksverksamheten hade varit lågprioriterad och det dröjde flera år innan tekniken kunde marknadsföras. Lantbrukarnas intresse var dessutom svalt, tekniken var inte problemfri. För att driva på en övergång till gengasdrift införde myndigheterna från och med mars 1941 en successiv avstängning av de mest bränslekrävande traktormodellerna.[52] Vid slutet av 1941 hade 7 250 av totalt knappt 25 000 traktorer stängts av, varav ungefär 4 000 i stället hade utrustats med gengasaggregat och de övriga traktorerna troligen inte användes alls. Fram till 1945 hade ungefär hälften av alla traktorer stängts av från tilldelning av fossilt bränsle.[53] I en av annonserna om traktorernas bränsleförsörjning kunde lantbrukarna läsa:

> Statens bränsle- och livsmedelskommissioner anbefalla ombyggnad till gengasdrift
> [...]. Kommissionerna ha sålunda beslutat avstänga Munktells traktorer av typerna 25 och BM2 från oljetilldelning efter den 1 jan. i år, vilket bl.a. innebär ett officiellt erkännande av, att det numera visat sig praktiskt möjligt att driva även traktorer med tändkulemotorer med gengas. Munktells gengastraktorer har visat sig besitta egenskaper, vilka knappast stå råoljetraktorns efter. De gamla redskapen kunna därför användas oförändrade. Bränsleförbrukningen är rekordlåg, c:a 20 kg ved per timme. Vedpåfyllning kan ske utan att motorn behöver stanna. Säker start även vid kyla. Beställning av ombyggnad måste göras omgående om leverans önskas till vårbrukets början.[54]

Gengastekniken krävde tydligen stora mängder ved, men ved behövdes också för mycket annat i samhället. I berättelser om andra världskriget ingår minnen av hur man rev gamla timmerhus för att klara värmen under de kalla krigsvintrarna. För traktorinnehavarnas del medförde gengasdriften extra arbete med anskaffning och hantering av stora volymer ved, samtidigt som man kan ha haft brist på arbetskraft på grund av inkallelser.[55] Dessutom fanns, som tidigare nämnts, de flesta traktorerna på större gårdar på slättbygderna, långt från skogarna och veden.

Jordbrukets produktion under 1910- och 1940-talet respektive idag

Jordbruket i Sverige karakteriserades under både första och andra världskriget av god tillgång på åker och bete. Totalt fanns det 3,7 miljoner hektar åker eller 0,65 hektar per person 1914, och 0,59 hektar 1939, när samma areal fördelades på en något större befolkning. Sedan dess har arealen i stort sett halverats! Vi har nu 2,5 miljoner hektar, bara 0,24 hektar per person, betydligt mindre än Danmarks respektive Finlands 0,40 hektar men något över det globala genomsnittet på 0,18 hektar per person.[56] Arealminskningen förutsätter mer intensiva produktionsmetoder, bland annat tillgång till mer handelsgödsel vilket kan vara svårt att klara in en krissituation.

Odlingen och djurhållningen byggde på samma grundprinciper under både 1910- och 1940-talet, baserade på en så bra cirkulation som möjligt inom gården av växtnäring, foder, dragkraft och andra resurser. Under mellankrigstiden steg avkastningen med 25–30 procent, betydligt mer än den samtida befolkningsökningen på sju procent – på två decennier förbyttes underskott i överskott.[57] Produktionsökningen förklaras bland annat av ökade kunskaper och kombinationer av många faktorer som: varierade växtföljder med höst- och vårsådd spannmål, vall till hö, kvävefixerande baljväxter, potatis och andra rotfrukter; framgångsrik svensk växtförädling; och av att nästan alla gårdar hade husdjur, särskilt kor, och därmed både vallodling och tillgång till egen växtnäring via stallgödseln. Det här var på många sätt genialiskt, men också tungt och krävande på många sätt. Att lasta och sprida stallgödseln, till exempel, handlade om många ton och enkla järngrepar, samtidigt som en del män var inkallade.

Under 1940-talet var förutsättningar för livsmedelsförsörjningen på många sätt goda. Hälften av befolkningen bodde i tätorter, hälften på landsbygden. Lantbruk bedrevs överallt, från söder till norr, från öster till väster, med mark, djurstallar, logar och skafferier. Det var inte så långt till maten, även om den kunde vara lite enformig och tråkig. Många gårdar var små, och man var van vid manuellt arbete, och att köra med häst. Det fanns över 400 000 enheter om man räknar in de riktigt små, som bland annat kunde ha betydande grönsaksodlingar, och över 300 000 enheter med över 2 hektar. Vi hade också drygt en halv miljon hästar, inkörda hästar med tillhörande seldon, hästredskap, hanterade av människor med erfarenhet av att bruka jorden med häst. Det fanns också nästan två miljoner kor att mjölka, plus svin och höns[58]. Allt spritt över hela landet, i arbetskrävande men relativt väl fungerande former. Sedan 1900-talets mitt har antalet gårdar minskat drastiskt och åkerarealen har halverats. Mjölkkorna har minskat till knappt 300 000 och bara en av hundra ladugårdar är i

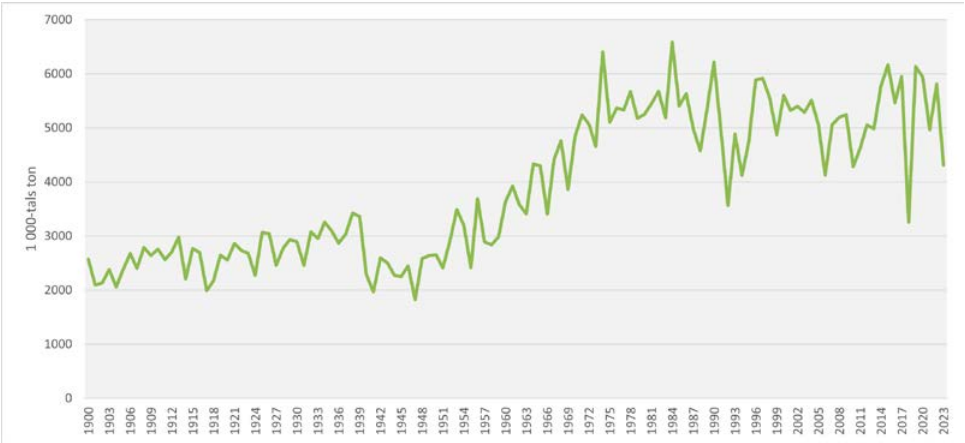

Figur 1: Variationer i totalskörden av spannmål per år under 1900-talet och fram till idag. Källa: Jordbruksverkets statistikdatabas.

drift. Samtidigt har produktionen intensifierats genom stora mängder insatsmedel och kraftigt ökad avkastning. Idag mjölkar en ko lika mycket som fyra kor på 1940-talet och höstveteskördarna har mer än tredubblats.[59]

Liksom idag var odlingen starkt väderberoende, vädret var en avgörande faktor för skörden. Skillnaderna i skörd mellan olika år demonstreras i *Figur 1* som visar stora svackor i avkastning per hektar under både första och andra världskriget. Diagrammet påminner också om att skördevariationerna har fortsatt, trots ändrade produktionsmetoder med kemisk bekämpning och storskalig handelsgödselanvändning sedan 1900-talets mitt!

Odlingen av jämförelsevis många olika grödor under 1910- och 1940-talen innebar en viss buffert, att jämföra med dagens inriktning på höstvete och höstraps i en del regioner och vallfoder i andra. Om en gröda gav låg skörd kunde den, som framgår av *Figur 2 och 3*, delvis kompenseras av en annan gröda. Missväxtåret 1917 var till exempel potatisskörden ovanligt god – efter ett dåligt 1916 – och kunde i någon mån kompensera för låg skörd av höstvete och höstråg (*Figur 2*). En liknande situation med missväxt av både spannmål och hö men en god potatisskörd, drabbade jordbruket och livsmedelsförsörjningen under andra världskrigets två första somrar (*Figur 3*). Kombinationen av missväxt och krig i omvärlden var särskilt svår. Oro för brist på mat efter missväxterna 1940 och 1941 har gjort större avtryck i folkminnet än svåra missväxter i fredstid, som 1947 och 2018.[60]

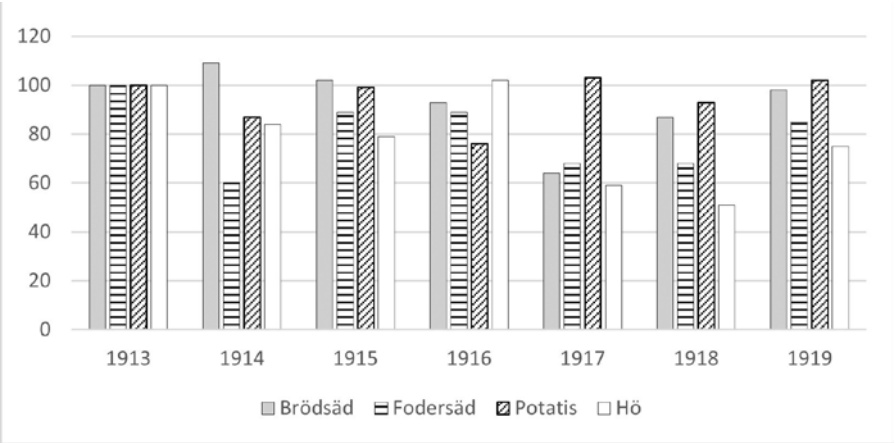

Figur 2. Indexerade skördar 1913–1919. 1913 = index 100. Källor: Historisk statistik II, Tabell E 18 (spannmål) och Tabell E 19 (potatis och hö).

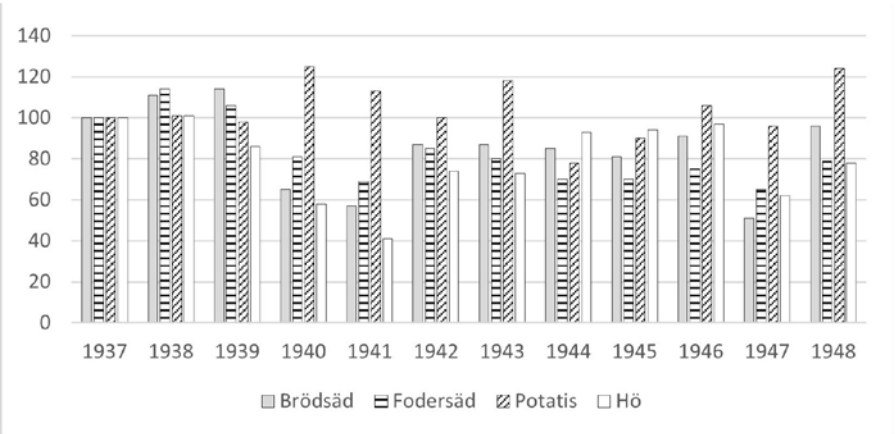

Figur 3. Indexerade skördar 1937–1948. 1937 = index 100. Det långa tidsspannet motiveras av att 1938 och 1939 var ovanligt goda år, och av att det är intressant att jämföra 1940 och 1941 med 1947 då skörden var ännu lägre. Källor: Historisk statistik II, Tabell E 18 (spannmål) och Tabell E 19 (potatis och hö).

Lärdomar i mötet mellan historiska och framtida perspektiv

När det så har blivit dags att sammanfatta och dra lärdom, är de starkaste intrycken under arbetet med det här kapitlet: Det blir nog inte lätt att få fram tillräckligt med mat under en långvarig kris! Sverige hade mycket bättre förutsättningar för inhemsk livsmedelsförsörjning under både första och andra världskriget jämfört med idag. Idag befarar vi dessutom många olika kriser, vilket ställer ännu högre krav på beredskap. Samtidigt har vi ett svårare utgångsläge idag. Vi har sedan decennier levt alltmer »ur hand i mun», och vi har slarvat bort hälften av åkermarken per person.

Varken första eller andra världskrigets svenska kristid blev någon total kris, det blev ingen utbredd hunger och ingen revolution. Trots det kan vi se varningslampor blinka här och var i detta kapitel. Vi skymtar 1910-talets orättvisor, oförberedda och ignoranta politiker och myndigheter. Under första världskriget blev förhållandena särskilt problematiska på grund av att myndigheterna inte tog tillräckligt aktiv del i kontroll och styrning av livsmedelstillgången, priserna, och handeln. Under andra världskriget däremot, var myndigheterna starkt inriktade på kontroll in i minsta detalj. Vid närmare eftertanke ser vi också att dagens samhälle har fler likheter med det tidiga 1900-talet än med det noggrant administrerade 1940-talet. Dagens situation liknar på många sätt den som rådde under 1910-talet. Det handlar om en stark tilltro till frihandel och marknadens självreglerande förmåga, en bristande beredskap för och föreställning om krig, omfattande spekulation, svag samhällsorganisering och en tilltagande politisk och social polarisering.

En kris i matförsörjningen kan ha många orsaker – från torka, översvämningar och insektsangrepp till transportstörningar, förstörda lager, elavbrott, radioaktivt nedfall eller sjukdomsspridning via livsmedel. Därtill kan snabba samhällsförändringar skapa nya, svårförutsägbara hot i oväntade kombinationer.

Historiska erfarenheter visar också att utrikeshandeln sällan är moraliskt okomplicerad i kristider – som när mat exporterades från Sverige under 1910-talet trots inhemsk brist, eller när vi under 1940-talet importerade växtnäring från Nazityskland. Det kan vara avgörande att inte underskatta vikten av människors tillit, hungerns och orättvisors destabiliserande effekter, prispolitikens roll, tydliga ansvarsförhållanden, föränderliga handelsmönster, jordbrukets väderberoende och sårbarhet, livsmedelskedjans strukturer och teknikberoende. Att vi i dag har betydligt mindre åkermark per person än under tidigare kriser, och att vi överlåtit viktiga delar av livsmedelsförsörjningen till externa strukturer, innebär att vår sårbarhet är större än vi kanske tror.

NOTER

1. Schön, L. 2012. *En modern svensk ekonomisk historia: Tillväxt och omvandling under två sekler*, tredje upplagan. SNS förlag, Stockholm, s. 275–280.
2. Uttrycket »kristid» användes ofta av samtiden om Sverige under andra världskriget, och används här även för första världskriget.
3. Morell, M. 2001. *Jordbruket i industrisamhället 1870–1945*, s. 159.
4. Hildebrand, K. 1917. *Handbok i folkhushållningsfrågor på uppdrag av folkhushållningskommissionen*. P. A. Nordstedt & söner, Stockholm, s. 14.
5. En fjärdedel av Sveriges befolkning bodde i städer och tätorter, tre fjärdedelar på landsbygden. Historisk statistik I, Tabell 4 och Tabell 14.
6. Schön, 2012, s. 279–80.
7. Heckscher, E. 1960. *Svenskt arbete och liv*. Aldus/Bonniers, Stockholm, s. 331.
8. Hildebrand, 1917, s. 7; SOU 1952:49, s. 132.
9. Hildebrand 1917, s. 8; *Dagens Nyheter* 11 mars 1915, s. 10 (ur DN Arkiv).
10. Heckscher, 1960, s. 301.
11. SCB. 1970. Historisk statistik III, Tabell 3.3.
12. Hildebrand, 1917, s. 3.
13. SCB. 1970, Tabell 3.4.
14. Hildebrand, 1917, s. 15.
15. Schön, 2012, s. 279–280.
16. *Dagens Nyheter* 19 april 1917, s.1 (ur DN Arkiv). Händelsen med potatisvagnen noterades också i en så kallad bondedagbok där Säby-bonden Fritiof Johansson skrev: »Tisdag 17 april 1917: Arbetarna stormade en lastad Potatis vagn, tog varan som fördelades mot kontanter gm lifskommission». Enligt *Dagens Nyheter* meddelande en representant för Göteborgs livsmedelsnämnd att det handlade om utsädespotatis avsedd för trädgårdskolonier och grönsaksland i Göteborg, och att livsmedelsnämnden ingalunda gick med på att inte få potatisen. Nämnden väntades anmäla Säby och Tranås livsmedelsnämnder till Folkhushållningskommissionen och kräva ersättning för att de drabbade i Göteborg nu skulle få betala ett vida högre pris för att köpa annan sättpotatis. Johansson, F. Dagboksanteckningar 1875–1923. Avskrift hos undertecknad.
17. *Dagens Nyheter* 17 april 1917, s.1 (ur DN Arkiv).
18. Hildebrand, 1917, s. 22.
19. Hildebrand, 1917, s. 6.
20. Hildebrand, 1917, s. 4.
21. Heckscher, 1960, s. 330–331.
22. Henrik Berggrens tre volymer om Sverige under andra världskriget har nyligen bidragit till ytterligare värdefulla insikter. Tidigare har bland annat forskningsprojektet 'Sverige under andra världskriget' genererat ett antal doktorsavhandlingar om samma tid, bland annat av Lennart Friberg (1973) och Klas Åmark (1973).
23. Schön, 2012, s. 362–363.
24. Martiin, C. 2016. Rural electrification in Sweden, a comparison' in *Transforming the Countryside: the electrification of rural Britain*. Brassley, P., Burchardt, J. & Sayer, K. (red.), s. 157–177. Oxon and New York: Routledge.
25. SOU 1952:49, s. 133; Morell 2001, s. 181.
26. Morell, 2001, s. 176–177, s. 181.
27. Schön, 2012, s. 358–360.
28. Hansson, P. A. 1945. *Svensk hållning och handling. Uttalanden under krigsåren*. Tidens förlag, Stockholm., s. 13.
29. Hansson, 1945, s. 16, s. 18.
30. *Dagens Nyheter* 29 augusti 1939 och 3 september, s. 32 resp. s. 14 (ur DN Arkiv).
31. Hansson, 1945, s. 40–42; SOU 1952:49 s. 406 (Diagram med datum för ransoneringens inledning och avslutning för olika varugrupper.) För en bred översikt, se Morell, 2001, s. 183–188.
32. SOU 1952:49, s. 245–254.
33. SOU 1952:49, s. 338 och 341.

34. Sveriges långa tid av ransonering, trots att landet inte var direkt drabbat av kriget, förvånade undertecknads forskarkollegor vid arbetet med antologin *War, Agriculture, and Food. Rural Europe from the 1930s to the 1950s* (Martiin, C. 2012. Farming, Favoured in Times of Fear: Swedish Agricultural Politics, 1935-1955. Brassley, P., Segers, Y. & Van Molle, L (red.). *War, Agriculture, and Food. Rural Europe from the 1930s to the 1950s,* s. 156–171. Routledge, London.)
35. SOU 1952:49, s. 403–429; Enligt Friberg 1973 kom den totala kristidsadministrationen att omfatta 21 000 olika nämnder, kommittéer m.m.
36. Ahlqvist, C., Nordström. & Skarin Frykman, B. (red.). 2012. *Vardagsliv under andra världskriget. Minnen från beredskapstiden i Sverige 1939–1945.* Institutet för språk och folkminnen, Göteborg, passim.
37. *Dagens Nyheter* 20 juni 1941, s.1 (ur DN Arkiv).
38. SOU 1952:49, s. 134 och s.143.
39. Statistisk Årsbok 1955, Tabell 73, s. 76; Meyer, J. 1997. Olje- och spånadsväxter. I *Den svenska växtförädlingens historia. Jordbruksväxternas utveckling sedan 1880-talet.* Olsson, G. (red.), s. 241–252. Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden. KSLA, Stockholm, s. 241.
40. Såväl mjölk som potatis producerades över hela landet, vanligtvis hos små producenter. År 1944 fanns det närmare 240 000 mejerileverantörer runt om i landet, att jämföra med ca. 2500 stora producenter idag (Statistisk Årsbok 1949, Tabell 74, s. 87 och Jordbruksverkets statistikdatabas). Även potatisodlingen har blivit mer storskalig och koncentrerats till ett fåtal stora företag.
41. SOU 1952:49, s. 311, s. 359.
42. SOU 1952:49, s. 140–141.
43. SOU 1952:49, s. 369.
44. SOU 1952:49, s. 272.
45. SOU 1952:49, s. 191.
46. Bengtsson, G. & Kristiansson, S. 1943. *Gödsling och kalkning.* LT:s förlag, Stockholm, s. 146, s.148.
47. SOU 1952:49, s 206.
48. SOU 1952:49, s. 205–206.
49. SOU 1952:49, s. 131; *Statistisk årsbok* respektive Jordbruksverkets statistikdatabas. Total produktion per person: mjölk för direktkonsumtion, smör, grädde, ost, mjölk till kalvar m.m.
50. *Statistisk Årsbok 1950*, Tabell 73, s. 85. Uppgifterna avser gårdar med över 2 hektar åker. De storskaliga traktoriseringen av det svenska jordbruket dröjde till 1950-talet.
51. SOU 1952:49, s. 195.
52. SOU 1952:49, s 196–197. För en mer utförlig text om gengastekniken för traktorer, se Jansson, J-O. & Thunström, P. 2012. *Traktorer, mjölkmaskiner, hästräfsor, motorsågar och Statens maskinprovningar.* Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 56. KSLA, Stockholm.
53. SOU 1952:49, s. 195–197.
54. *Lantmannen* 1943, s. 185.
55. Enligt ungefärliga beräkningar i *Lantbrukshögskolans meddelanden. 1963. Databok för driftsplanering*, Serie B, Nr. 1, krävdes det minst 5 timmars körning per hektar med en 35 hk traktor och två-skärig plog. Det är möjligt att traktorerna prioriterades för tunga arbeten medan mindre tunga moment som sådd, vältning och inomgårdstransporter gjordes med häst. 1940-talets traktorer kan således ha använts betydligt färre timmar per år jämfört med idag.
56. SCB, 1969; SCB. 1959. Historisk statistik I och II; Jordbruksverkets statistikdatabas; Källa: https://data.worldbank.org.
57. Historisk statistik I och II.
58. *Statistisk Årsbok för Sverige.*
59. *Statistisk Årsbok* och Jordbruksverkets statistikdatabas.
60. År 1947 var många europeiska länder svårt drabbade av livsmedelsbrist, på grund av missväxter och svåra efterverkningar sedan kriget. I Sverige är året dock inte allmänt känt som något år med brist på mat.

CAMILLA ERIKSSON & FREDRIK BERTILSSON

Livsmedelsförsörjningens hotbilder och livsmedelsberedskapens åtgärder på 1980-talet

Det tidiga 1980-talet är en intressant period i livsmedelsberedskapens historia i Sverige, eftersom livsmedelsberedskapen vid den här tiden framstår som mest »färdig», i meningen att den hade byggts upp och byggts ut under flera decennier. Bara några år senare, i mitten av 1980-talet, började en intensiv jordbrukspolitisk debatt föras där grundvalarna för jordbrukspolitiken och i förlängningen också livsmedelsberedskapen ifrågasattes. Vad kan vi då lära av livsmedelsberedskapen när den var som mest utbyggd och innan den avvecklades?

ÅR 1981 SKREV Statens jordbruksnämnd:

> Strukturförändringar inom livsmedelsindustrin har lett till färre och större anläggningar och mer specialinriktad produktion. Företagen har i växande utsträckning blivit beroende av jämn tillförsel av råvaror och halvfabrikat och av komponenter och reservdelar från utländska leverantörer. Den tekniska utvecklingen har ökat känsligheten för störningar inom energiförsörjning, transporter, telekommunikationer och datoranvändning.[1]

Denna text hade lika gärna kunnat skrivas idag, eller, med undantag för det som sägs om datoranvändning, för hundra år sedan.[2] Det tycks nämligen finnas en stark kontinuitet i de problembeskrivningar som väglett utformningen av den svenska livsmedelsberedskapen. Något som däremot tydligt röjer att Jordbruksnämndens text är skriven i ett tidigare historiskt skede än den situation som råder nu är meningen som ligger direkt före stycket som citerades ovan: »I stort är vi självförsörjande med jordbruksprodukter, dvs konsumtionen av enskilda varor tillgodoses av inhemsk produktion.» Som bjärt kontrast inleds dagens beskrivningar av livsmedelsberedskapens utmaningar i regel med att konstatera att Sveriges självförsörjningsgrad är låg.

Det tidiga 1980-talet var en tid då livsmedelsberedskapen utvecklades snabbt. Det gjordes en lång rad studier och utredningar för att omhänderta erfarenheter och insikter från 1970-talets oljekriser. Oljekriserna gav upphov till nya

diskussioner om det moderna samhällets sårbarheter. Uppfattningen var att statens mål för det ekonomiska försvaret – där livsmedelsberedskapen ingick – endast kunde uppnås om riskerna som följde med oljeberoendet i synnerhet och handelsberoende i allmänhet hanterades.[3]

Men vilka mål var det livsmedelsberedskapen skulle nå på 1980-talet, vilka åtgärder ansågs rimliga och hur såg hotbilden ut? Vilka var det som utförde planeringen och hur inriktade politiken arbetet? Och vilka lärdomar kan vi idag dra av det arbete som gjordes då? De frågorna belyser vi i detta kapitel genom att gå in i det tidiga 1980-talets policyprocess.

Kapitlet inleds med en beskrivning av de grundläggande dragen och den politiska styrningen av Sveriges livsmedelsberedskap som den såg ut i början av 1980-talet. Därefter lägger vi fokus på några av förarbetena till 1982 års försvarsbeslut respektive 1985 års jordbrukspolitiska beslut – som för första gången fick namnet livsmedelspolitiskt beslut med ett bredare fokus på hela livsmedelskedjan. De två besluten styrde livsmedelsberedskapens inriktning. Vi lägger särskild vikt vid de problembeskrivningar och de förslag på åtgärder som presenterades för att möta utmaningarna. Vi skisserar en policyprocess från förarbeten till politiska besluten 1982 och 1984. Processen fortsatte med försvarsbeslutet 1986 och det livsmedelspolitiska beslutet 1990 som innebar en radikal omläggning av jordbrukspolitiken. Huvudsakligen inriktar vi oss på 1980-talets första hälft där det skedde tydliga förändringar i hur problem och åtgärder beskrevs och nya idéer fick genomslag. Vi avrundar kapitlet med att peka på några lärdomar som dagens beredskapsplanering kan utvinna från den expertis och kunskap som då byggdes upp.

Livsmedelsberedskapens politiska styrning och organisation

Planeringen för en livsmedelsberedskap utgjorde vid 1980-talets början, precis som dessförinnan och idag, en del av den svenska totalförsvarsplaneringen. Totalförsvarskonceptet, som styrt försvarspolitiken under efterkrigstiden, går ut på att hela samhället behöver engageras i försvaret av landet. Totalförsvarsplaneringen omfattar därmed all den verksamhet som är nödvändig för att förbereda landet för krig. Förutom det militära försvaret består totalförsvaret av det civila försvaret. Vid 1980-talets första hälft sågs det civila försvaret som ett paraplybegrepp som inbegrep civilförsvaret, det psykologiska försvaret och det ekonomiska försvaret. Civilförsvaret syftade till att skydda befolkningen genom exempelvis byggnation av skyddsrum, planer för evakuering, räddningstjänst, vård och omhändertagande av skadade och internflyktingar vid krig. Det psykologiska försvaret skulle motverka de skadliga effekterna av propaganda och

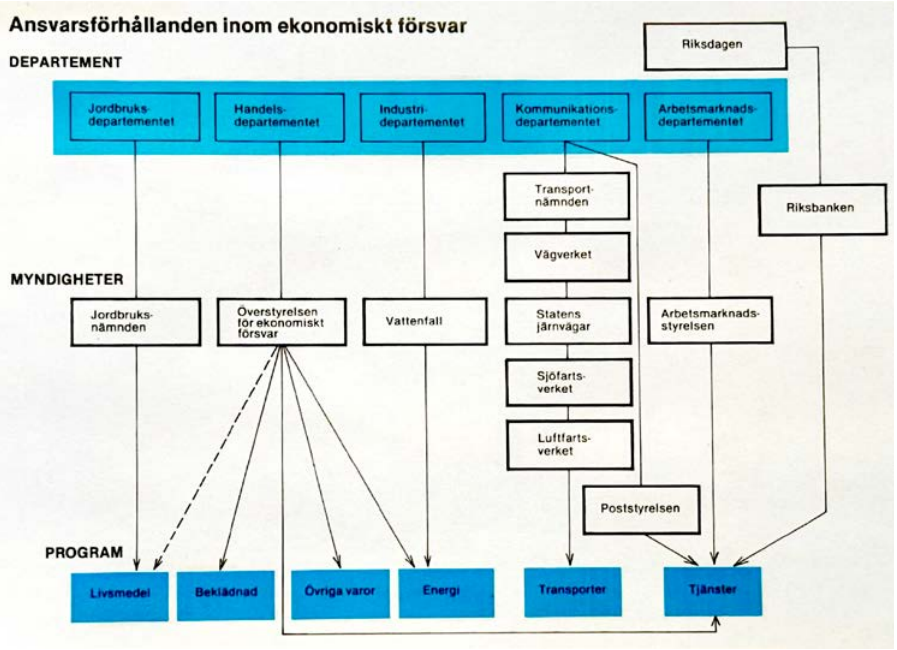

Bild 1: Ansvarsförhållanden inom ekonomiskt försvar. Källa: ÖEF Programplan 1977/78–1981/82. ÖEF B 8:03, RA

desinformation från främmande makt och stärka befolkningens försvarsvilja. Som redan nämnts var livsmedelsberedskapen en del av det ekonomiska försvaret som avsåg att trygga försörjningen av viktiga varor för samhället och befolkningen, vilket bland annat inbegrep att förbereda företag på att ställa om sin produktion till livsuppehållande produkter.

Inom alla tre delar av det civila försvaret bedrevs fredstida planering för att förbereda landet på de påfrestningar som ett krig skulle innebära. Planeringen utgick vid början av 1980-talet från tre så kallade miljöbeskrivningar, eller enklare uttryckt hotbilder, som användes som planeringsantaganden för att avgöra vilka åtgärder som behövde vidtas: krig, avspärrning och fredskris. Krigsfallet utgick ifrån att hela eller delar av Sverige hade blivit indraget i väpnad strid. I avspärrningsfallet stod Sverige utanför kriget men påverkades indirekt av handelsstörningar särskilt till följd av strider till sjöss. Det tredje scenariot, fredskrisen, var en ny fallbeskrivning som tillkom efter och modellerades på 1970-talets oljekriser. Oljekriserna satte ljuset på att handelsstörningar kunde uppstå oavsett om det pågick ett krig i Europa eller inte. Inom totalförsvarsplaneringen utformades planer och åtgärder som förberedelse för ett framtida krig, avspärrning och fredskriser. Till varje hotbild hörde därmed en viss upp-

sättning åtgärder som skulle kunna genomföras och bli nödvändiga för att upprätthålla försörjningen av vitala varor.[4]

Totalförsvarskonceptet medförde också, då som nu, att hela regeringen med samtliga departement ingick i totalförsvaret, liksom alla företag och bosatta människor i Sverige. Som politikområde betraktat befinner sig livsmedelsberedskapen i skärningspunkten mellan försvarspolitik och jordbrukspolitik. Under den tid vi studerar här hade därför försvarsdepartementet och jordbruksdepartementet båda inflytande över politikområdet och kunde styra genom försvars- respektive jordbrukspolitiska propositioner. Expertmyndigheter vid respektive departement var involverade i att ta fram förarbeten och underlag inför besluten.

Under försvarsdepartementet hade Överstyrelsen för ekonomiskt försvar (ÖEF) ett övergripande samordningsansvar för alla frågor rörande landets försörjningsberedskap. Under jordbruksdepartementet hade Statens Jordbruksnämnd (fortsättningsvis kallad Jordbruksnämnden) ett så kallat programansvar för livsmedelsförsörjningen som en del av det ekonomiska försvaret. Även Livsmedelsverket och Statens veterinärmedicinska anstalt hade ansvar för delar av totalförsvarsplaneringen, under Jordbruksnämndens samordning. Jordbruksnämnden hade därmed en expertroll och en samordningsroll som gav nämnden möjlighet att påverka livsmedelsberedskapens inriktning. ÖEF och Jordbruksnämnden kunde därmed båda ta fram underlag till politiskt beslutfattande i parallella spår, där ÖEF vägde tyngst när det gällde att föra in beredskapsaspekter i de jordbrukspolitiska besluten, medan Jordbruksnämnden vägde tungt gällande underlag om livsmedelsförsörjningsfrågor till de försvarspolitiska besluten.

Livsmedelsförsörjning vid krig och avspärrning

Det studie- och utredningsarbete som bedrevs under det tidiga 1980-talet kretsade kring de sårbarheter som hade identifierats i den svenska jordbruksproduktionen i ljuset av 1970-talets oljekriser. Problemen ansågs till stor del uppstå på grund av att Sverige var beroende av att importera insatsvaror såsom diesel, handelsgödsel och utsäde. Grunderna för livsmedelsberedskapens utformning hade planlagts direkt efter andra världskrigets slut, men den genomgripande mekanisering av jordbruket som skett därefter och det beroende av olja i form av både drivmedel och smörjoljor som mekaniseringen medförde hamnade nu i fokus.[5]

Frågan om de sårbarheter som skapades genom samhällets oljeberoende var högaktuell och präglade 1977 års jordbrukspolitiska beslut. Där fastslogs

att den politiska målsättningen om en hög *självförsörjningsgrad* som jordbrukspolitiken utgått ifrån som ett mått på livsmedelsberedskapens måluppfyllnad fortsättningsvis skulle kompletteras med begreppet *försörjningsförmåga*. Landets självförsörjningsgrad avsåg den inhemska produktionens storlek relativt den inhemska konsumtionens storlek. Begreppet ansågs ha spelat ut sin roll eftersom det inte kunde ta hänsyn till importberoenden av insatsvaror vilket begreppet försörjningsförmåga kunde göra. I beslutet fastställdes en ekonometrisk modell för hur sådana beräkningar kunde göras.[6]

De nya perspektiven på livsmedelsberedskapens sårbarheter och utmaningar som präglade det jordbrukspolitiska beslutet 1977 resulterade i att en rad studier sjösattes vid svenska myndigheter. Två studier som Jordbruksnämnden initierade är illustrativa. Studien rörande livsmedelsförsörjningen i krig, som förkortades till SLIK och studien rörande produktionsomställning i jordbruket, som kallades för OST, efter kortnamnet »omställningsstudien», tog sig an varsin av de två miljöbeskrivningar kring vilka det ekonomiska försvaret organiserades vid den här tiden: krig och avspärrning.[7] Studierna utgjorde förarbeten till 1982 års försvarsbeslut. Utöver dem initierade och finansierade Jordbruksnämnden även andra studier, exempelvis om jordbrukets sårbarheter vid Sveriges lantbruksuniversitet (SLU).[8]

SLIK bekräftade den allmänna uppfattningen om de svårigheter som importberoendet inom de flesta delarna av jordbruksproduktionen medförde. Enligt studien skulle visserligen inte landets försörjning omedelbart påverkas av störningar i tillförseln av kvävegödselmedel, bekämpningsmedel, proteinfodermedel och maskiner samt reservdelar. Nedgången i jordbruksproduktionen skulle dock på längre sikt bli så omfattande att landets försörjningsförmåga skulle skadas avsevärt. Den minskade tillgången på kvävegödselmedel skulle få störst effekter. För att minska kväveberoendet ansågs det därför nödvändigt att bibehålla de inhemska produktionsresurserna och orientera jordbruket mot en ökad produktion av vegetabilier. Även om begreppet om självförsörjning inte längre fungerade som ett avgörande mått på livsmedelsbereskapens kapacitet fanns det kvar som en väsentlig del i arbetet. För att få en bättre bild av försörjningsbehovet i landet och importberoendet jämfördes graden av självförsörjning med beräkningar av befolkningens näringsbehov och konsumtion.[9]

SLIK poängterade att landets försörjningsförmåga skulle skadas allvarligt vid ett krig som hade föregåtts av en längre avspärrning om inte åtgärder vidtogs för att minska konsekvenserna av importberoendet. Det handlade även om en nationell resursfördelningsfråga där ett problem gällde att jordbrukstillgångarna i stor utsträckning koncentrerades till Skåne och andra delar av södra Sverige. Det fanns därför enligt SLIK en risk att stora resurser skulle

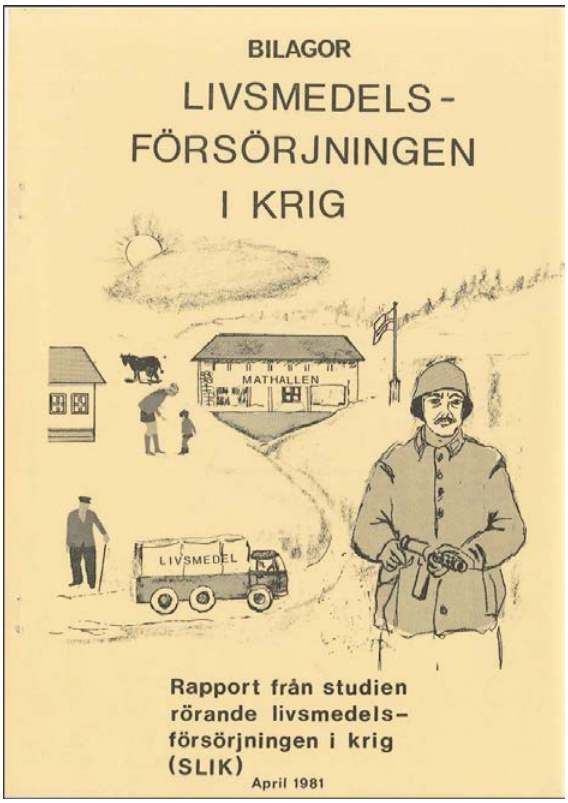

Bild 2: »Livsmedelsförsörjningen i krig» – pärmbilden till Rapport från studien rörande livsmedelsförsörjningen i krig (SLIK). Källa. Statens jordbruksnämnd

förloras om krigshandlingarna utspelades där, samtidigt som kraven ökade på fungerande transporter och infrastruktur för att trygga försörjningen i övriga delar av landet, särskilt i norra Sverige.[10]

1974 års försvarsutredning underströk vikten av att studera förutsättningarna för att genomföra önskvärda omställningar i jordbruksproduktionen. 1978 års försvarskommitté poängterade senare behovet av att säkerställa den försörjning som krävdes för både samhällets och enskilda individers överlevnad vid långvariga störningar. Det gällde primärt försörjningen av livsmedel, beklädnad, värme, hälso- och sjukvård samt nödvändiga stödfunktioner som insatsvaror, arbetskraft, energi och transporter.[11]

OST begränsades till att undersöka en möjlig omställning av jordbruket utifrån en bedömning av vad som var en godtagbar kost under en avspärrning, så kallad kriskost.[12] Studien innehöll en ambitiös kartläggning av såväl jordbruksförhållanden som befolkningens kostvanor, konsumtion, och näringsbehov. I

OST deltog förutom Jordbruksnämnden också representanter från lantbruksstyrelsen, Livsmedelsverket, Lantbrukarnas riksförbund (LRF), SLU, Statens maskinprovningar och ÖEF samt näringsfysiologisk expertis.

Liksom SLIK uppehöll sig OST vid Sveriges importberoende. Beredskapen för att hantera en avspärrning som varade upp till ett år ansågs vara relativt god. Landets förmåga att klara sin livsmedelsförsörjning ansågs dock vara mycket känslig för en längre och mer omfattande importbegränsning av vissa förnödenheter, även om en strikt livsmedelsransonering och en omfattande förändring av jordbruket mot en mer resurssnål produktion genomfördes.[13]

Studien lade mer vikt vid uppskattade förhållanden i det redan omställda jordbruket än vid hur själva omställningsprocessen, som skisserades på tre år, skulle kunna gå till.[14] Enligt OST hade det visat sig att lagerhållningen av både färdiga kvävegödselmedel och de råvaror som krävs för deras produktion var den mest kostsamma beredskapsåtgärden.[15] OST beskrev en jordbruksproduktion som utformats med tanke på att anpassa kvävebehovet och behovet av bekämpningsmedel för att minimera kostnaderna för investeringar i beredskapslagren. Flera begränsande faktorer togs med i beräkningarna, bland annat kostens energi- och näringsinnehåll samt den maximiareal som var möjlig för vissa grödor.[16]

De största förändringarna skulle utgöras av att fläskproduktionen minskade till under en fjärdedel, äggproduktionen till drygt hälften och fjäderfäproduktionen skulle nästan upphöra. Potatis- och baljväxtarealen skulle i stället bli 2,5 gånger så stor och oljeväxtarealen fördubblas medan fodersädarealen skulle minska till tre fjärdedelar. Totalskörden skulle minska med mellan 20 och 55 procent för samtliga grödor utom sockerbetor som skulle minska med 5 procent och potatis som skulle öka med drygt 35 procent. Baljväxter beräknades öka proportionerligt i förhållande till arealökningen.[17]

Det försvarspolitiska beslutet 1982

Både SLIK och OST förtydligade hur livsmedelsberedskapen utformades genom samarbeten mellan expert- och politikområden som hade stor betydelse både för försvaret och den svenska välfärdsstaten. Båda studierna fick genomslag i försvarsbeslutet 1982, där det bland annat fastställdes att arbetet med åtgärder för att säkerställa försörjningen av olika varor, inklusive livsmedel, skulle prioriteras. Försvarsbeslutet utformades mot bakgrund av en tilltagande spänning i de internationella relationerna. Under första delen av 1970-talet pågick en relativ avspänning men mot slutet av årtiondet bröt flera väpnade konflikter ut och avspänningsprocessen mellan supermakterna avstannade.

Ubåtskränkningarna av Sveriges territorium i början av 1980-talet påminde också om det allvarliga säkerhetsläget.

I försvarsbeslutet slog regeringen fast att målsättningarna för Sveriges säkerhetspolitik som antagits 1968 fortsättningsvis skulle gälla. Neutralitetspolitiken var grundläggande. Den svenska utrikespolitiken skulle bedrivas utan att ge stormakterna anledning att misstänka att svenskt territorium skulle kunna utnyttjas av en annan makt för militära syften. Därför ansågs internationella förpliktelser som hindrade Sverige från att upprätthålla sin neutralitet oacceptabla.[18] Ett alltför stort import- och handelsberoende skulle alltså i värsta fall kunna äventyra landets strävan efter neutralitet och alliansfrihet. Försvarsbeslutet lyfte även fram att den ekonomiska krisen i vad som beskrevs som hela den industrialiserade världen hade fördjupats, vilket lett till stagnerande ekonomi, hög inflation och ökad arbetslöshet. Så kallade utvecklingsländer hade drabbats allt hårdare av höjda energipriser och andra ekonomiska problem.[19]

Uppgiften för Sveriges ekonomiska försvar var att säkerställa den försörjning som var viktigast för samhällets funktioner och befolkningens överlevnad genom att komplettera resurserna i det fredstida samhället. I försvarsbeslutet lades en ökad vikt lades vid förberedelser som ansågs nödvändiga för att ställa om näringslivet till så kallad krisproduktion, och vid insatser som avsåg att förbättra den så kallade handlingsberedskapen.[20] Livsmedelsberedskapen och landets försörjning i kris och krig sågs som avgörande komponenter i Sveriges försvar. Åtgärder för att säkerställa måluppfyllnaden i det ekonomiska försvaret, bland annat inom livsmedelsområdet, prioriterades. ÖEF hade inför försvarsbeslutet redovisat att de förberedelser som dittills vidtagits inte uppnådde det uppsatta målet att Sverige skulle klara ett tre år långt krig där importvolymen reducerats till cirka 20 procent av den fredstida.

SLIK och OST låg till grund för Jordbruksdepartementets inspel i försvarspropositionen och Jordbruksnämndens plan för försvarets livsmedelsprogram för perioden 1982/83–1986/87. Där klargjordes att det önskvärda målet för livsmedelsprogrammet borde vara att livsmedelsproduktionen i landet skulle kunna ställas om till huvudsakligen självförsörjning. Den föreslagna programplanen baserades på de beräkningar för den så kallade kriskosten och den omställningsprocess som redovisats i OST och som visade att en godtagbar kriskost skulle kunna tillhandahållas efter en omställning av jordbruket i landet.[21]

I sitt slutbetänkande instämde försvarskommittén i de allmänna krav på livsmedelsförsörjningen i krig som redovisats i SLIK, och betonade vikten av att uppmärksamma den regionala försörjningsförmågan i planeringsarbetet. Det ansågs särskilt viktigt för områden som tidigt kunde bli utsatta för krigshand-

lingar och där försörjningen i fred i stor utsträckning vilade på tillförsel från landets andra delar. Det var därför av särskild betydelse att säkerställa distributionssystemens funktioner i krig.[22] Försvarskommittén underströk även vikten av att tillgodose minimibehovet av livsmedel även i långvariga försörjningskriser. Beräkningen gjordes utifrån att den normala importen skulle försvåras eller bli direkt omöjlig varför frågan om den så kallade krisimporten av bland annat ammoniak från Norge, som i vanliga fall importerade från Mellan- och Sydamerika, uppstod.[23] Varor som inte kunde produceras eller importeras vid en kris och som var nödvändiga för att landet skulle klara av en omställningsperiod och ge tillräcklig uthållighet i övrigt skulle i stället beredskapslagras.[24]

Försvarsbeslutet föranledde att 1983 års livsmedelskommitté fick i uppgift att undersöka beredskapsaspekter. Kommittén tillsattes för att skapa underlag inför 1984 års jordbrukspolitiska beslut – som då för första gången kallades för ett livsmedelspolitiskt beslut. För det arbetet tillsattes en expertgrupp kallad sårbarhetsgruppen. Livsmedelskommittén fick i uppdrag att göra en samlad översyn av livsmedelsförsörjningens sårbarhet. Det ansågs nödvändigt att väga in kunskaper om sårbarheten i jordbruket och andra led i livsmedelskedjan i planeringen.[25]

Den så kallade sårbarhetsgruppen var en av flera expertgrupper som arbetade under 1983 års livsmedelskommitté med att ta fram underlag för kommitténs förslag. Sårbarhetsgruppen byggde vidare på det utredningsarbete som vid tiden hade påbörjats i och med OST. Den utgick i sitt arbete från en uppskattad kriskost som hade utformats av livsmedelskommitténs expertgrupp för kost- och hälsofrågor. Denna kriskost skulle uppfylla näringsfysiologiska fordringar på samma gång som den minimerade kostnaderna för livsmedelsberedskapen i statsbudgeten. I livsmedelskommitténs sårbarhetsgrupps rapport lyfte författarna fram att det utöver livsmedelspolitiska insatser även krävdes kompletterande försvarspolitiska åtgärder. Arbetsgruppen hade därför utformat sin rapport så att den inte enbart skulle kunna ligga till grund för livsmedelspolitiska beslut, utan även bidra till underlaget inför 1987 års försvarsbeslut.[26]

Sårbarhetsgruppen hade funnit att »den grundläggande beredskapsåtgärden» även fortsättningsvis borde vara att förbereda en omställning av landets jordbruksproduktion vid en kris på ett sådant att sätt att Sverige i så stor utsträckning som möjligt skulle bli självförsörjande.[27] För att den svenska säkerhetspolitiken skulle vara trovärdig gentemot omvärlden och landets befolkning borde vad som beskrevs som en acceptabel livsmedelsförsörjning säkerställas vid långvariga försörjningskriser. Gruppen framhöll att möjligheten till en snabb omställning i kris berodde på vilken grad av självförsörjning som fanns redan i fredstid. Därför ansågs det önskvärt att den svenska jordbruksproduk-

tionen hade en viss omfattning och inriktning, samtidigt som inhemsk tillverkning av viktiga produktionsmedel borde eftersträvas.[28]

Sårbarhetsgruppen kartlade livsmedelskedjans sårbarheter och bedömde möjliga åtgärder för att minska dessa eller deras konsekvenser. Man konstaterade att förädlingsindustrin hade kapacitet att mer än väl täcka det inhemska behovet av livsmedel, och att även distributionskapaciteten var mycket god. Samtidigt innebar strukturen inom förädling och distribution att livsmedel ofta transporterades över långa avstånd för att försörja hela landet, vilket skapade en sårbarhet särskilt i krig. Utöver analyser av samhällsutvecklingen ur beredskapsperspektiv föreslog gruppen även fredstida åtgärder för att säkra livsmedelsförsörjningen i en kris. När det gällde jordbruksproduktionen framhölls särskilt vikten av att trygga tillgången på kvävegödsel, växtskyddsmedel, proteinfoder samt maskiner och reservdelar. Gruppen betonade dessutom att en utökad inhemsk ammoniakproduktion vore särskilt värdefull ur beredskapssynpunkt, och att den borde dimensioneras så att minst 30–40 procent av den normala tillförseln av handelsgödselkväve kunde säkerställas i en krissituation.[29]

Det livsmedelspolitiska beslutet 1985

De förslag som livsmedelskommittén presenterade låg till grund för 1985 års livsmedelspolitiska beslut. Där slog regeringen fast att de mål för livsmedelspolitiken som antagits året innan skulle fortsatt gälla. Följaktligen borde huvudmålet för livsmedelspolitiken vara att trygga landets livsmedelsförsörjning i fred såväl som under avspärrning och krig, och jordbrukets resurser borde i stort sett överensstämma med vad som ansågs nödvändigt för att säkerställa Sveriges livsmedelsförsörjning och de löften landet gett för att bidra till det internationella samarbetet mot »världssvälten».[30] I jordbruksbeslutet 1985 framgår den centrala vikt som livsmedelsberedskapen tillmättes i jordbrukspolitiken, och försvaret i stort:

> Redan det förhållandet att försörjningsmålet har gjorts till huvudmål för livsmedelspolitiken visar den utomordentligt stora betydelse som vi i Sverige fäster vid vår livsmedelsberedskap. För att vi skall kunna fullfölja vår utrikespolitiska linje under kriser och krig är det av stor betydelse att vi inom landet har sådana tillgångar av förnödenheter och en sådan produktionskapacitet att nödvändig försörjning kan upprätthållas.[31]

Beslutet förtydligade att den svenska livsmedelsberedskapen byggde på de fredstida resurserna inom livsmedelssektorn och att 1982 års försvarsbeslut gjort klart att livsmedelsberedskapen var särskilt prioriterad inom det ekonomiska

försvaret och att planeringen måste utgå från att minimibehovet av livsmedel skulle säkerställas även vid långvariga försörjningskriser. Det jordbrukspolitiska beslutet poängterade också att kriskosten borde utformas så att den kunde anses fullt godtagbar samtidigt som den kunde produceras med ett minimum av de produktionsmedel som Sverige normalt var starkt importberoende av.[32] Enligt dessa beräkningar skulle kriskosten baseras bland annat på en ökad konsumtion av potatis, spannmål och mjölk, samtidigt som köttproduktionen skulle minska. Omställningen av jordbruket sågs fortsatt som avgörande för att kunna säkerställa livsmedelsförsörjningen vid en kris.

Livsmedelskommittén och det livsmedelspolitiska beslutet gick på samma linje som tidigare presenterats i SLIK vad gällde att Sverige skulle klara nå en acceptabel nivå av försörjning under första och troligen andra året men att en längre avspärrning skulle medföra svåra påfrestningar för livsmedelsförsörjningen.[33] Beslutet gick också på samma linje vad gällde att krig skulle innebära ytterligare påfrestningar, särskilt givetvis inom de områden där krigshandlingarna förekom, men också att det fanns risk att vissa delar av landet kunde komma att skäras av från övriga. De regionala möjligheterna att klara av samhällets och befolkningens försörjning både genom produktion och lagring skulle då bli avgörande.[34]

Beslutet bekräftade även att möjligheterna att upprätthålla en jordbruksproduktion som är tillräckligt för en acceptabel kriskost skulle bero främst på tillgången på handelsgödselkväve, växtskyddsmedel och utsäde samt proteinfoder.[35] I det livsmedelspolitiska beslutet förutsattes vidare, liksom livsmedelskommittén tidigare föreslagit, att viss så kallad krisimport skulle vara möjlig. Det ansågs därför viktigt att få till stånd en ökad inhemsk produktion av ammoniak.[36] Kvävegödselmedel tillverkas av ammoniak som i sin tur framställs av eldningsolja.

Kooperativa Förbundet (KF), Landsorganisationen (LO) och LRF tillhörde de remissinstanser som var kritiska till utgångspunkten för kommitténs beräkningar som byggde på ett antagande om en total avspärrning under tre år utan någon krisimport alls. ÖEF delade förvisso den uppfattningen men försvarade slutsatserna med att det för livsmedelsförsörjningens del kunde vara motiverat med en särskilt hög säkerhet.[37]

Överbefälhavaren (ÖB), ÖEF och vissa länsstyrelser uppmärksammade också vikten av regional balans i livsmedelsproduktionen. ÖB bedömde att även om Sverige som helhet hade en god självförsörjningsförmåga och uthållighet vid kris och krig fanns en betydande obalans inom landet. Utvecklingen mot en alltmer koncentrerad livsmedelsproduktion och förädling i södra och mellersta Sverige borde därför enligt ÖB hejdas och, om möjligt, vändas för att stär-

ka den regionala försörjningsberedskapen i andra landsdelar.[38] ÖEF framhöll på ett liknande sätt att den starka centralisering som hade präglat livsmedelsindustrins utveckling under senare år hade skapat en sårbarhet som inte var acceptabel ur beredskapssynpunkt. [39]

Norrland identifierades i detta sammanhang som ett underskottsområde med begränsad kapacitet till självförsörjning, vilket påverkade försvarsförmågan i regionen. Samtidigt innebar koncentrationen av livsmedelsförädling till södra Sverige att viktiga anläggningar låg i potentiella konfliktzoner, vilket ytterligare ökade sårbarheten. Både norra och södra Sverige var områden som skulle kunna bli strategiska operationsområden vid en konflikt. Den ojämna regionala resursfördelningen inom livsmedelsproduktionen och förädlingsindustrin skapade sålunda inhemska sårbarheter som sträckte sig bortom den rent ekonomiska planeringen och fick konsekvenser för försvarsberedskapen. Den regionala obalansen innebar en strategisk risk vid krig eller försörjningskriser, särskilt om transportvägar skulle utsättas för störningar. Livsmedelsberedskapen handlade alltså inte enbart om nationell självförsörjning i sig utan även hur produktionsresurserna var fördelade inom landet. För att minska sårbarheten föreslogs åtgärder för att motverka den centralisering som präglat livsmedelsindustrin, stärka produktionen i mindre gynnade regioner och säkra tillgången på viktiga insatsvaror som kvävegödsel.

Fortsatta utredningar och nedmonteringen av livsmedelsberedskapen

Det studie- och utredningsarbete som bedrevs i början av 1980-talet låg inte endast till grund för en utveckling av livsmedelsberedskapen. Det skapade också underlag för en omfattande reform av jordbrukspolitiken som kulminerade i det livsmedelspolitiska beslutet 1990. Det beslutet gjorde upp med idén att ett högt ställt självförsörjningsmål, som präglat jordbrukspolitiken sedan slutet av 1940-talet, var nödvändigt för att säkerställa livsmedelsberedskapen. I det livsmedelspolitiska beslutet avreglerades de prisstöd och handelstullar som fanns för att upprätthålla en hög inhemsk produktion inriktad på att möta de inhemska behoven av livsmedel. Det främsta syftet var att förskjuta inflytandet över jordbrukspolitiken från producenterna till konsumenterna genom att avveckla subventionerna av produktionen och därmed sänka priserna på livsmedel.[40]

Avregleringen av jordbrukspolitiken 1990 fick till följd att livsmedelsberedskapen återigen fick en ny inriktning, den här gången mot en ökad fokus på lagerhållning. I mitten av 1990-talet påbörjades nedmonteringen av Sveriges livsmedelsberedskap. Redan före försvarsbeslutet 1996 beslutades att lagringen

av insatsvaror skulle upphöra, och huvuddelen var avvecklad vid årsskiftet 1997/98. Utförsäljningen av livsmedels och råvaror pågick fram till och med 2001.[41]

En viktig detalj som ofta glöms bort i beskrivningen av livsmedelsberedskapens nedläggning är att förmågan att möta ett väpnat angrepp även fortsättningsvis skulle vara den dimensionerande uppgiften för totalförsvaret. De beredskapslager och andra åtgärder som byggts upp ansågs dock överflödiga på grund av den goda säkerhetspolitiska prognosen där ett angrepp mot Sverige ansågs högst osannolikt. I stället för lagerhållning var tanken att ansvariga myndigheter skulle ha en förmåga att under en ettårsperiod, vid förvärrat säkerhetspolitiskt läge, anpassa beredskapen till ett ökat hot. För detta skulle det finnas en planering, som skulle aktiveras om statsmakterna fattade beslut om anpassning och ställde medel till förfogande.[42]

Lärdomar för dagens totalförsvarsplanering

Livsmedelsberedskapen under kalla kriget var en central del av det svenska totalförsvaret och sågs som avgörande för både statens och befolkningens överlevnad. Statens ansvar för att garantera medborgarnas grundläggande behov var en central princip även för den svenska välfärdsstaten. Att säkerställa livsmedelsförsörjningen kan därför ses som en förlängning av välfärdsstatens trygghetslöften även under extrema förhållanden och i värsta fall krig. På många områden flätades försvars- och välfärdspolitiken ihop.[43]

Den statliga styrningen av livsmedelsberedskapen utgjordes av en sammanflätning av försvars-, jordbruks- samt livsmedelspolitiken, vilket detta kapitel visat prov på. Samtidigt involverade livsmedelsberedskapen en bred krets av aktörer från statliga myndigheter och forskningsinstitutioner till jordbrukets och handelns organisationer, som tillsammans försökte förstå samtida utvecklingstendenser och omsätta dessa i praktiska åtgärder. Livsmedelsberedskapen understryker därmed just grunderna i Sveriges totalförsvar, att det omfattade alla samhällets sektorer. Att säkerställa livsmedelsförsörjningen under kalla kriget var en komplex fråga där framtida krigs- och krisscenarier, internationella relationer och beroenden, regional obalans inom landet och andra försvarspolitiska överväganden samverkade.

I en tid präglad av politisk osäkerhet var beredskapsarbetet en ständigt pågående process av kunskapsinhämtning, planering och anpassning, där olika föreställningar om framtiden styrde insatser i samtiden. Jordbruksnämndens studier inför försvarsbeslutet 1982, och några av de studier och utredningsarbeten som sjösattes till följd av försvarsbeslutet inför det jordbrukspolitiska

beslutet 1985, står i fokus för detta kapitel. Där framgår hur livsmedelsberedskapen utformades i en iterativ process mellan försvarspolitiken och jordbrukspolitiken, där expertis och kunskap från dessa områden användes för att få en bättre förståelse för de utmaningar som fanns och föreslå lämpliga åtgärder.

Det fanns en bred samsyn bland aktörer inom försvaret, politiken och näringslivet om att samhällets förmåga att upprätthålla försörjningen under kris och krig var en grundläggande statlig uppgift. Samtidigt fanns skilda uppfattningar om hur en framtida kris skulle kunna utvecklas och hur den borde hanteras. Det rådde konsensus om att ett fullskaligt krig skulle utgöra den svåraste krisen och att en avspärrning av landet skulle vara en ofrånkomlig konsekvens av krig i Europa, men det fanns också en insikt om att allvarliga störningar i handel och importförsörjning kunde uppstå även om Sverige inte var direkt involverat i en väpnad konflikt. Osäkerheten kring framtiden gjorde att planeringsantaganden blev viktiga verktyg i beredskapsarbetet. Framtiden, som till sin natur var oviss, omvandlades således till ett objekt för kunskapsproduktion och planering där expertbedömningar om potentiella utvecklingsförlopp blev vägledande för samtida beslut och beredskapsinsatser.

Det är i skrivande stund snart tio år sedan riksdagen i april 2015 beslutade om att det civila försvaret ska återuppbyggas på grund av ett försämrat säkerhetsläge i omvärlden.[44] Det framstår i efterhand som ett strategiskt misstag att nedmontera den livsmedelsberedskap som byggdes upp under 1900-talet. Utöver att materiella eller fysiskt existerande ting som byggnader, varulager, kontrakt för omställning av produktion och andra handlingar såsom utrustning för ransoneringskort avvecklats, rivits upp eller arkiverats har också mycket av kunskapen och expertisen hos den profession som arbetat med och bidragit till planeringen av livsmedelsberedskapen delvis gått förlorad.

Vår förhoppning är att den policyutveckling som pågår idag, där livsmedelsberedskapen återigen ska byggas upp, kan dra nytta av en djupare förståelse av den historiska planeringen av livsmedelsberedskapen. En central lärdom från det arbete med att förbättra livsmedelsberedskapen under första hälften av 1980-talet som vi redovisat här är att uppbyggnaden av totalförsvarsförmåga är en långsiktig process som just innefattar en mängd aktörer och verksamhetsområden inom landets olika delar som måste samverka. Trots att livsmedelsberedskapen vid den tiden hade utvecklats kontinuerligt under fem decennier, rapporterades fortfarande bristande förmåga att nå uppställda mål och behov av att ständigt ta hänsyn till förändrade förutsättningar i omvärlden.

En annan insikt är att en återuppbyggnad av totalförsvaret kräver att beredskapshänsyn integreras i ordinarie beslutsprocesser inom relevanta politikområden. För livsmedelsberedskapens del innebär det att beredskapsaspekter

måste beaktas inom jordbrukspolitiken och den övergripande styrningen av den gröna sektorn. Slutligen visar erfarenheterna att beredskapshänsyn snabbt kan falla i glömska. Efter nedmonteringen av det civila försvaret och livsmedelsberedskapen fanns en uttalad ambition att myndigheterna skulle upprätthålla omvärldsbevakningen och vid behov snabbt kunna återuppta nedlagda åtgärder. I dag står det dock klart att så inte skedde, vilket understryker vikten av att säkerställa långsiktig kontinuitet i beredskapsarbetet.

NOTER

1. Statens jordbruksnämnd. 1981a. Livsmedelsförsörjningen i krig. Bilagor. Rapport från studien rörande livsmedelsförsörjningen i krig (SLIK), april 1981, bilaga 1, sid. 1. Jönköping.
2. Exempelvis skrev Försvarsberedningen i sitt underlag till försvarsbeslutet 2024 att näringslivet under de senaste decennierna verkat »enligt principen *just in time*, vilket innebär att produktion och leverans av varor anpassas efter den efterfrågan som råder vid en viss tidpunkt med begränsad lagerhållning. Detta innebär en sårbarhet vid störningar. Företagen är i många fall internationaliserade med komplicerade ägandestrukturer. Därtill är produktionen beroende av komplexa värde- och försörjningskedjor.» Ds 2023:34. Kraftsamling: Inriktningen av totalförsvaret och utformningen av det civila försvaret, Försvarsberedningen. År 1939 skrev journalisten och socialdemokraten Karl Fredriksson i en skrift om folkhushållningen vid krigsutbrottet att: »Den moderna detaljhandeln ligger ej med stora lager. Ju bättre en butik skötes, ju snabbare är omsättningen och ju mindre lagerhållningen. Detta gäller speciellt livsmedelshandeln», Fredriksson K. 1939. *Kan vi klara oss? Vår folkförsörjning i krisberedskap*. Frihets förlag, Stockholm.
3. Eriksson, C. & Kuns, B. 2025. Jordbrukspolitik: från överproduktion till bristande självförsörjning. I *Svensk politik och EU: Hur svensk politik har förändrats av medlemskapet i EU*, Silander, D. & Öhlén, M. (red.), s. 99–118. 2:a upplagan. Santérus förlag, Stockholm; Lindberg, H. 2008. Politikbyte och idéernas betydelse: Reformeringen av den svenska jordbrukspolitiken. *Historisk tidskrift* 128 (1): 2–27; Svensson, H. & Pettersson, R. 2024. Jordbruksregleringen under 1900-talet. KSLA, Stockholm; Eriksson, C. & Lundin, P. Från jordbrukspolitik till livsmedelspolitik genom 1980-talets avregleringsdebatt. I *Grå reformer och grön omställningsiver. Socio-tekniska omregleringar i Sverige, 1986–1991*, Mørkved Hellenes, A. & Lundin, P. (red.). Kriterium förlag, Göteborg, kommande.
4. Den viktigaste skillnaden mellan fredskrisen och avspärrningen bestod i att försörjningsmålen vid krig och avspärrning var att upprätthålla liv och hälsa medan den vid fredskris var att upprätthålla så nära fredstida konsumtion som möjligt, det vill säga normala förhållanden. En annan skillnad var att åtgärder som vidtogs med fredskrisen som bas inte var känsliga uppgifter för den nationella säkerheten och därför inte definierades som hemliga. Se exempelvis Eriksson, C. & Ingemarsdotter, J. 2019. Bergkunskap i totalförsvarets tjänst. *Geografiska notiser* 77:156–169.
5. Se även Erland Måralds kapitel i denna volym.
6. Prop. 1977/78: 19, sid. 35. Den bakomliggande analysen och förslaget om ändringen gjordes av 1972 års jordbruksutredning, SOU 1977:17, som utgjorde förarbete till regeringens proposition.
7. Statens jordbruksnämnd, 1981a; Statens jordbruksnämnd. 1981b. Livsmedelsförsörjningen vid en avspärrning. Rapport maj 1981 från studien av produktionsomställningar inom jordbruket (OST). Jönköping.
8. Dessa uppdrag gick till Gert Göransson med kollegor i den så kallade ALA-gruppen, Arbetsgruppen lantbruk och samhälle, som Göransson var ansvarig för på SLU i Alnarp. Ett antal studier bedrevs där från 1978 till tidigt 1990-tal, i regel med fokus på jordbruksproduktionens sårbarhet på gårdsnivå. Se exempelvis Göransson, G. 1978. Östergårda – är det sårbart? Studie av sårbarheten hos ett sydsvenskt lantbruksföretag. *Stencil nr 2, Arbetsgruppen lantbruk och samhälle*.

Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp. Se även Andersson, I. & K-J. Brorsson. 1991. Jordbrukets sårbarhet nu och för 50 år sedan: En studie på gårdsnivå utförd 1990. *Rapport nr 1, Arbetsgruppen lantbruk och samhälle.* Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp. För en närmare analys av forskningens bidrag till livsmedelsberedskapen under den här tiden se Eriksson, C. & Bertilsson, F. 2025. Forskning för folkförsörjning: Livsmedelsberedskapens kunskapsuppbyggnad 1970–1990. I *Det dolda universitetet: Militär forskning i kalla krigets Sverige.* Bergelin, E. Lundin, P. & Stenlås, N. (red.), s.213–238. Nordic Academic Press, Lund. För en närmare analys av OST-studien se Bertilsson, F. & Eriksson, C. 2024. Totalförsvarets livspolitik: Kunskapsförsörjningen i den svenska livsmedelsberedskapen. *Historisk tidskrift* 144: s. 33–62.

9. Statens jordbruksnämnd, 1981a, bilaga 1.
10. Ibid., s. 12.
11. SOU 1977: 1, s 85; SOU 1979:42, s, 125; Statens jordbruksnämnd, 1981a, s. 2.
12. Statens jordbruksnämnd, 1981b, s. 17.
13. Ibid., s. 1.
14. Ibid., s. 166.
15. Ibid., s. 146.
16. Ibid., s. 20.
17. Ibid., s. 146–147.
18. Prop. 1981/82:102, s. 5.
19. Ibid., s. 3.
20. Ibid., s. 2.
21. Ibid., bilaga 8, s. 5.
22. Ibid., s. 8.
23. Ibid., s. 9.
24. Ibid., s. 10.
25. Prop. 1984/85:166, s. 79–80.
26. Ds Jo 1984:11. 1983 års livsmedelskommitté. Rapport från expertgruppen för sårbarhetsfrågor, Jordbruksdepartementet.
27. Ibid., s. 1, 344.
28. Ibid., s. 345.
29. Ibid., s. 345.
30. Prop. 1984/85:166, s. 1.
31. Ibid., s. 38.
32. Ibid., s. 40.
33. Ibid., s. 79.
34. Ibid., s. 79.
35. Ibid., s. 80.
36. Ibid., s. 80.
37. Ibid., bilaga 2, s. 65–67.
38. Ibid., bilaga 2, s. 58.
39. Ibid., bilaga 2, s. 59.
40. Svensson & Pettersson, 2024.
41. Nedmonteringen av livsmedelsberedskapen under 1990-talet och kring millennieskiftet beskrivs närmare av Harald Svensson i denna volym.
42. Jordbruksverket. 1998. Livsmedelsberedskap. Jönköping.
43. Bergelin, E, Lundin, P. & Stenlås, N. (red.). 2025. Det dolda universitetet: Militär forskning i kalla krigets Sverige. Nordic Academic Press, Lund.
44. Prop. 2014/15:109. Försvarspolitisk inriktning: Sveriges försvar 2016–2020.

HARALD SVENSSON

Livsmedelsberedskap

Nedmontering från mitten av 1980-talet till millennieskiftet

Under senare delen av 1900-talet formades den svenska livsmedelsberedskapen utifrån erfarenheterna från andra världskriget. Ambitionsnivån låg länge fast: målet var att kunna förse befolkningen med en näringsmässigt tillräcklig, om än mindre varierad, kost under minst tre år av kris, utan beroende av utrikeshandel. Men från 1980-talet började denna hållning ifrågasättas. Under 1990-talet monterades beredskapslagren ned, samtidigt som Sveriges EU-medlemskap väckte nya förhoppningar om en gemensam trygghet. I dag, när omvärldsläget åter skapar osäkerhet, har frågan om livsmedelsförsörjningens robusthet åter hamnat i fokus – och därmed också frågan om hur nationell beredskap förenas med medlemskapet i en gemensam marknad.[1]

FÖR EN SÄKER OCH MOTSTÅNDSKRAFTIG försörjning under olika sorters händelser krävs åtgärder av flera slag. På jordbruks- och livsmedelsområdet kan det gälla dimensionering och lokalisering av jordbruket samt industri och handel. Laboratoriekapacitet är centralt för att säkerställa säkra livsmedel. Uppdaterade beredskapsförfattningar och administrativa rutiner behövs för att snabbt kunna vidta nödvändiga åtgärder. Till livsmedelsområdet förs även beredskapen för dricksvatten, men som dock inte är i fokus i denna text.

Vid allvarliga kriser har det ofta visat sig att befintliga åtgärder inte räcker till, särskilt när viktiga insatsvaror eller livsmedel från import minskar eller uteblir helt. För att hantera sådana situationer krävs anpassningar som kan påverka vilka livsmedel som finns tillgängliga. Fram till slutet av 1990-talet var regleringssystem som ransonering och prisstyrning centrala verktyg i krisplaneringen, med syftet att resurserna skulle användas effektivt och fördelas på ett sätt som upplevdes som rättvist. Beredskapslagring sågs som en sista utväg, inte minst på grund av de höga kostnaderna för staten – även om dess samhällsekonomiska värde kan vara betydligt större. Genom lagring kunde man säkra tillgången till resurser som inte finns inom landet, som handelsgödsel, proteinfoder, växtskyddsmedel, vissa veterinärmediciner och kemikalier för dricksvatten. Även oljelagring var viktig för att garantera jordbrukets tillgång

till drivmedel. Dessutom spelade livsmedels- och råvarulager en avgörande roll för att upprätthålla försörjningen vid allvarliga störningar, särskilt vid väpnade angrepp.

Specifika beredskapsåtgärder, bland annat genom lagring, inrättades redan under första världskriget, dock blev åtgärderna inte verkningsfulla. Men inför utbrottet av andra världskriget drog man nytta av de negativa erfarenheterna under första världskriget. Inför krigsutbrottet var landet betydligt bättre rustat för att klara försörjningen med livsmedel, men även med andra förnödenheter. Jordbruksminister Per Edvin Sköld konstaterade efter krigsslutet i propositionen till 1947 års jordbrukspolitiska beslut: »Vad jordbruket betytt för vårt land såväl under det förra som under det senaste världskriget kan ej mätas i penningar.»[2]

I detta kapitel beskrivs och diskuteras nedmonteringen av livsmedelsberedskapen från 1980-talet fram till millennieskiftet. Vidare belyses vilken betydelse EU-inträdet fick och slutligen också dagens initiativ för att återskapa en livsmedelsberedskap. Genom att stegvis följa de politiska besluten kan en fördjupad förståelse ges till de dramatiska förändringar som skett i synen på behovet av beredskapsåtgärder. [3]

Den förändrade säkerhetspolitiska situationen

För att sätta livsmedelsberedskapen i ett bredare säkerhetspolitiskt sammanhang följer här en genomgång av de bedömningar av säkerhetsläget som gjorts från mitten av 1980-talet fram till millennieskiftet. Grundläggande beslut om dimensioneringen av totalförsvaret fattades genom de övergripande försvarsbesluten som var tänkta att gälla under cirka fem år. Dessutom fattades årliga beslut bland annat i samband med behandlingen av statsbudgeten.

1987 års försvarsbeslut framhöll att den svenska neutralitetspolitiken är den främsta garanten för vår fred och vårt oberoende.[4] Sverige skulle därför orubbligt fullfölja en alliansfri politik syftande till neutralitet i krig. Totalförsvaret skulle även kunna möta icke-militära påfrestningar och hot exempelvis i samband med en ekonomisk och handelspolitisk konfrontation. Alla förberedelser och överläggningar syftande till att militär samverkan med andra stater i krig var, som framgick av propositionen, »självfallet uteslutna».[5]

Men omständigheterna gav anledning till många omprövningar fram till millennieskiftet. Den samlade utvecklingen under åren 1989–1991 innebar att efterkrigstiden som historiskt skede i Europa tonade bort, samtidigt som en ny, ännu svåröverskådlig utvecklingsfas inleddes.[6] Härtill kom att det fördjupade och vidgade västeuropeiska politiska och ekonomiska samarbetet ytterligare

förbättrat förutsättningarna för ekonomisk tillväxt och politisk stabilitet även utanför de närmast berörda staternas krets.

I propositionerna till 1996 års försvarsbeslut konstaterades att de militära styrkorna både öster och väster om den tidigare blockgränsen hade skurits ned kraftigt. Ingen stat ansågs ha förmåga att inleda ett storanfall i Europa utan långvariga förberedelser.[7] EU ansågs vara den viktigaste organisationen för europeiskt samarbete efter det kalla kriget. För Sverige var inträdet i EU med bibehållen militär alliansfrihet den dittills mest betydelsefulla förändringen i våra internationella förbindelser. Den realpolitiska bedömning som gjordes motiverade en besparing på försvarskostnaderna.

En helhetssyn skulle prägla samhällets satsningar och åtgärder för att förebygga och hantera hot och risker i såväl fred som krig. Totalförsvarets förmåga skulle anpassas till det säkerhetspolitiska läget. Men regeringen menade ändå att en betryggande beredskap ständigt skulle finnas för att kunna höja förmågan om det säkerhetspolitiska läget skulle försämras. Ett vidgat säkerhetsbegrepp, som rymde icke-militära hot och risker vid sidan av väpnade anfall, skulle styra totalförsvarets uppgifter.

I 1996 års försvarsbeslut pekades det på att det moderna svenska samhället stod, och kunde komma att ställas, inför en rad allvarliga hot, risker och oförutsedda händelser, som innebar svåra nationella påfrestningar utan att vara militära hot. Avbrott i elförsörjningen, kärnkraftsolyckor och miljökatastrofer kunde få vittgående konsekvenser för befolkningen. Det civila försvaret skulle bidra till att hantera svåra nationella icke-militära påfrestningar. Genom samverkan mellan det militära och det civila försvaret i fred skulle större effektivitet uppnås till en lägre kostnad i strävan att stärka den samlade nationella säkerheten.

I den så kallade kontrollstationspropositionen från våren 1998 bedömdes Sveriges säkerhetspolitiska läge vara gott.[8] Även om osäkerheten om utvecklingen i Ryssland bestod, fanns det anledning att utnyttja läget till att sänka kostnaderna för vårt försvar och genomföra en omstrukturering av detta. Samarbetet med Nato och andra partnerländer i Euro-atlantiska partnerskapsrådet och inom Partnerskap för fred hade nu börjat ta fart. Det breda säkerhetssamarbetet i Norden och i Östersjöregionen var till nytta för den samlade säkerheten.

Inom området försörjningsberedskap menade regeringen att de fredstida handelsmönstren, företagens internationalisering, utvecklingen av multilaterala organ som till exempel Världshandelsorganisationen (WTO) samt inte minst medlemskapet i EU pekade mot att handeln kommer att fortgå någorlunda ostörd långt in i en eventuell framtida kris. Den internationella utvecklingen med ökad integration och starkare ömsesidigt beroende minskade riskerna

från försörjningssynpunkt. Därmed skulle det bli möjligt att minska av statens insatser väsentligt.

Försvarsbeslutet 2000 var en fortsättning på det steg som började tas vid försvarsbeslutet 1996, det vill säga från invasionsförsvar till insatsförsvar.[9] Regeringen hade tidigare i en skrivelse till riksdagen redovisat elva områden där det borde finnas en särskilt god beredskap för svåra påfrestningar. Livsmedel förekom inte bland dessa områden, däremot försörjningen med vatten. Den omläggning av säkerhetspolitiken som skett medförde således att satsningar på livsmedelsberedskap inte längre behövdes.

Med försvarsbeslutet 2004 lämnade Försvarsmakten det traditionella invasionsförsvaret och övergick till ett insatsförsvar som inte byggde på värnpliktiga.

Livsmedelsberedskapen under kalla krigets slutskede

I de jordbrukspolitiska beslut som fattades under hela efterkrigstiden till och med 1990 års livsmedelspolitiska beslut var en tillräcklig livsmedelsberedskap viktig. Med något olika formuleringar fastställdes att målet för livsmedelsberedskapen var att en tillräcklig kost skulle kunna erbjudas, dock med mindre variation än den normala kosten. Under mitten av 1980-talet började man frångå förutsättningen att importen under ett krisläge skulle utebli helt.

Under efterkrigstiden gjordes satsningar på livsmedelsberedskapen som bland annat innebar lagring av insatsvaror till jordbruket och livsmedelsråvaror och att ett ransoneringssystem underhölls. I och med 1987 års försvarsbeslut ökades fokus mot regionala skillnader.[10] Detta gällde bland annat skyddet av de långa förbindelserna till övre Norrland samt förbindelserna till Gotland. Särskilda åtgärder behövde därför vidtas för att förbättra främst livsmedelsförsörjningen.

Nya bedömningar redovisades i propositionen om krisers och krigs längd och karaktär. Detta gällde det så kallade förkrigsskedens längd och karaktär och som innebar en inte oväsentlig förändring jämfört med de planeringsförutsättningar som dittills hade gällt för livsmedelsberedskapen. På livsmedelsområdet kunde därför förutsättas en mer omfattande utrikeshandel än vad som dittills legat till grund för planeringen.

Ett förkrigsskede kunde antas ha en varaktighet av upp till ett år. Ett totalt handelsbortfall tedde sig för de flesta varuområden inte realistiskt ens vid förkrigsskedets slut. Möjligheterna till import i ett läge med krig i Europa var svårbedömda. Det ansågs sannolikt att viss handel skulle komma att fortgå åtminstone inledningsvis, men för planeringsändamål och i strävan att säkerställa

Bild 1: Äldre spannmålsmagasin vid Göta kanals utlopp i Motala. Källa: *Mat för miljoner…*, Jordbruksverket 2002.

Bild 1: Äldre spannmålsmagasin vid Göta kanals utlopp i Motala. Källa: *Mat för miljoner…*, Jordbruksverket 2002.

Bild 3: Lager för oljekraftfoder i säck, Getå, Östergötland. Källa: *Mat för miljoner…*, Jordbruksverket 2002.

en tillräckligt hög försörjningssäkerhet bedömdes ändå att planeringen borde utgå från att all handel omöjliggjordes i en sådan situation. I planeringen borde även försörjningsproblemen under ett skede efter krig i vår omvärld beaktas.

Mot bakgrund av de enhetliga planeringsförutsättningar som skulle gälla för de olika funktionerna inom det ekonomiska försvaret kunde enligt jordbruksministerns mening beredskapslagren av insatsvaror till jordbruket reduceras. Däremot borde lagren av livsmedel byggas ut för att tillgodose en bättre regional försörjningsförmåga.

Enligt propositionen inför 1990 års livsmedelspolitiska beslut förändrades förutsättningarna för beredskapsplaneringen eftersom jordbrukets omfattning bedömdes komma att minska.[11] Enligt beslutet skulle lagring av insatsvaror till jordbruksproduktionen och färdiga livsmedel genomföras i den omfattning som krävdes för att gällande säkerhetspolitiska mål skulle kunna uppfyllas. Styrande för utformningen av beredskapsåtgärderna borde vara kravet på en tillfredsställande försörjningskapacitet i krig.

Så länge den i fredstid brukade arealen översteg 2 miljoner hektar (arealen uppgick då till 2,9 miljoner hektar och som minskat till 2,5 miljoner hektar idag) och uppfyllde ett krav på rimlig geografisk spridning, förelåg inget behov av att av beredskapsskäl därutöver stödja areal för att bevara produktionskapacitet på nationell nivå.

Beredskapsfrågan hade emellertid även enligt det beslutet också en regional aspekt. Framför allt försörjningen av övre Norrland i krig motiverade att uppmärksamhet riktades mot den geografiska fördelningen av produktionskapaciteten. Därför skulle stöd till försörjningsviktig produktionskapacitet i Norrland behållas. Lagringen av livsmedel i Norrland skulle öka så att den regionala försörjningsförmåga som var motiverad med hänsyn till gällande säkerhetspolitiska beslut uppnåddes.

De direkt beredskapsmotiverade kostnaderna bedömdes enligt 1990 års beslut komma att öka. I propositionen inför 1992 års totalförsvarsbeslut preciserades att livsmedelsransonering skulle kunna införas senast fyra veckor efter beslut.[12] Vidare skulle de väsentligaste delarna av den enskilda djursjukvården kunna upprätthållas i normal omfattning. En angripares möjlighet att genom sabotage sprida främst biologiska organismer via dricksvatten och mjölk skulle försvåras.

I propositionen konstaterades att i avvaktan på att konsekvenserna av 1990 års livsmedelspolitiska beslut skulle framträda tydligare borde uppbyggnaden av lagren av livsmedel och insatsvaror ske under en längre tidsperiod. Det var vidare oklart vilka konsekvenser EES-avtalet, GATT-förhandlingarna samt ett svenskt medlemskap i EU skulle få på svensk livsmedelssektor. Regeringens bedömning blev att lageruppbyggnaden av insatsvaror och livsmedel inte borde avstanna utan fortgå men i långsammare takt. Fortfarande sågs alltså livsmedelsberedskap något som borde prioriteras.

Ökad internationell integration

Efter hand har förutsättningarna för näringslivet, varav livsmedelsförsörjningen är en del, förändrats genom den ökade internationella integrationen, där ett EU-inträde blev en tongivande politisk fråga i början av 1990-talet. Europeiska unionen bildades 1993, men dess historia sträcker sig ända tillbaka till upprättandet av Europeiska kol- och stålgemenskapen 1952 då dess första institutioner skapades. En ekonomisk gemenskap upprättades 1958 som brukar benämnas Europeiska ekonomiska gemenskapen (EEC) och drygt tio år senare fulländades inrättandet av en tullunion som betecknades som den Europeiska gemenskapen (EG). Det var dock först 1993 som en fullständig inre marknad med fri rörlighet för varor, tjänster, personer och kapital förverkligades, och på sikt med en gemensam valuta och monetär politik. En gemensam jordbrukspolitik inrättades från 1962 med bland annat syftet att höja produktiviteten i det europeiska jordbruket.

Europeiska frihandelssammanslutningen (EFTA) bildades 1960 med bland annat Sverige som medlem. Syftet med EFTA-samarbetet var att skapa fri handel

för industriprodukter mellan länderna. I början av 1970-talet slöts ett frihandelsavtal mellan EFTA och EEC. Arbetet fortsatte sedan med målet att Sverige tillsammans med övriga EFTA-länder skulle bli delaktig i EG:s inre marknad. Integrationsarbetet skulle leda till samma fördelar och åtaganden för medborgare, företag och institutioner i Sverige som i EG:s medlemsländer. Samtidigt var en bred majoritet i Sveriges riksdag enig om att ett svenskt medlemskap inte var ett mål. Ett mått på integrationen ur svensk synvinkel är den andel av Sveriges utrikeshandel som skedde med dessa länder. Beräkningar visade att den andelen då uppgick till cirka 75 procent.

Sverige hade haft full frihet för den helt övervägande delen av vår varuhandel med Västeuropa sedan 1970-talet, då tullfrihet för industrivaror etablerades mellan EFTA-länderna och EG. Ett fördjupat avtal, EES-avtal (EES = Europeiska ekonomiska samarbetsområdet), medförde dessutom att kraven för produkter standardiserades. Därmed skapades förutsättningar att i ökad utsträckning utnyttja stordriftsfördelar för den svenska industrin. EES-avtalet påverkade vidare handeln med tjänster och att fri rörlighet för personer inrättades. Avtalet trädde i kraft den 1 januari 1994. EES-länderna behövde anta i princip all EU-lagstiftning relaterad till den inre marknaden, med undantag för lagar om jordbruk och fiske.

Mot bakgrund av Sveriges bekymmersamma läge redovisade regeringen hösten 1990 en skrivelse till riksdagen om åtgärder för att stabilisera ekonomin och begränsa tillväxten i de offentliga utgifterna.[13] Regeringen menade vidare i skrivelsen att ett svenskt medlemskap i EU med bibehållen svensk neutralitetspolitik låg i landets nationella intresse. Det fanns enligt regeringen inte någon motsättning mellan ett fullföljande av EES-förhandlingarna och en framtida diskussion om medlemskap. Riksdagen uttalade att Sverige borde eftersträva att bli medlem i EG med bibehållen neutralitetspolitik.

Den 1 juli 1991 lämnade statsminister Ingvar Carlsson in Sveriges ansökan och i februari 1993 inleddes de egentliga förhandlingarna i Bryssel. I mars 1994 var en överenskommelse mellan Sverige och EU:s medlemsstater klar, och avtalet undertecknades vid ett EU-toppmöte sommaren 1994. I november godkände svenska folket EU-medlemskapet i en folkomröstning (52,3 procent ja-röster, 46,8 procent nej-röster och 0,9 procent blanka röster). Sverige, tillsammans med Österrike och Finland blev EU-medlemmar den 1 januari 1995.

Den gemensamma jordbrukspolitiken (Common Agricultural Policy, CAP) var ett av huvudelementen vid Sveriges inträde som medlem i EU. Det övergripande förhandlingsmålet var att en fullständig integrering med EU:s CAP skulle ske från den dag Sverige blev medlem. Utgångspunkten var att Sverige vid integrationen skulle uppnå så stora positiva samhällsekonomiska effekter

som möjligt med hänsyn tagen till både behovet av en stark och konkurrenskraftig jordbruksnäring och till konsumenternas och skattebetalarnas intressen.

På det försvarspolitiska fältet kan noteras att Sverige 1994 gick med i Partnerskap för fred som syftade till att bygga förtroende och underlätta samarbete mellan Nato och icke-medlemsländer i det euro-atlantiska området. År 1997 blev Sverige också medlem i euroatlantiska partnerskapsrådet (Euro-Atlantic Partnership Council), ett partnerskap för politisk dialog mellan alla Natos medlemsländer och partnerländer i det euroatlantiska området. Den internationella integrationen ökade alltså avsevärt på både handelns och säkerhetspolitikens områden.

Livsmedelsberedskap efter ett EU-inträde?

En utmaning för Sverige såväl inför förhandlingarna om ett EES-avtal som ett EU-medlemskap var givetvis att förstå vilka verkningar som skulle uppstå för Sverige och vilka stötestenar som skulle uppstå vid förhandlingarna. Därför genomfördes en rad studier inom såväl statsförvaltningen som andra delar av samhället. Därutöver genomfördes en rad tekniska möten mellan å ena sidan företrädare för Regeringskansliet och myndigheterna och å andra sidan företrädare för EU-kommissionen.

Vidare uppdrog regeringen åt ÖCB (Överstyrelsen för civil beredskap som efter ett antal ombildningar nu kallas Myndigheten för samhällsskydd och beredskap, förslag finns om att myndigheten den 1 januari 2026 byter namn till Myndigheten för civilt försvar) att utreda verkningarna av ett EU-inträde på de områden där myndigheten hade ett ansvar. Jordbruksverket var då funktionsansvarig myndighet för området livsmedelsförsörjning. Mot bakgrund av Jordbruksverkets ansvar fick verket i uppdrag att närmare utreda konsekvenserna av ett EU-medlemskap för livsmedelsberedskapen. Rapporten från Jordbruksverket är utgångspunkten för den fortsatta redovisningen i detta avsnitt.[14]

I rapporten konstaterades att problematiken för försörjningsfunktionerna (bland annat livsmedelsförsörjning) väsentligen är en följd av att det är två i princip oförenliga system som möts: inom försörjningsfunktionerna söker man upprätthålla en viss försörjning med resurser inom landet, medan tanken bakom EU är att olika delar av EU ska producera det som varje del är bäst på för att sedan handla med varandra.

Till fördelarna med ett EU-medlemskap räknades att det borde få en handelsalstrande effekt, vilket kunde ge ökade möjligheter till import under kriser och krig. Men samtidigt pekades det på att eftersom de flesta EU-länderna var medlemmar i Nato kunde denna effekt försvagas.

Det hade sedan länge pågått en strukturomvandling inom såväl jordbruket som livsmedelsindustrin och 1990 års livsmedelspolitiska beslut påskyndade enligt Jordbruksverket denna utveckling. En EU-anslutning kunde enligt rapporten komma att påskynda strukturomvandlingen ytterligare. Det pekades vidare på att lönsamheten inom jordbruk och livsmedelsindustri kunde komma att minska som en följd av en EU-anslutning. En starkare strukturutveckling kunde öka sårbarheten genom att tillverkning kunde komma att minska eller upphöra inom landet.

Nu sett i efterhand och med ledning av tillgänglig statistik går det knappast att påstå att utvecklingen blivit annorlunda efter EU-inträdet. Varken jordbrukets (inklusive skogsbruk och fiske) eller livsmedelsindustrins bidrag till BNP,

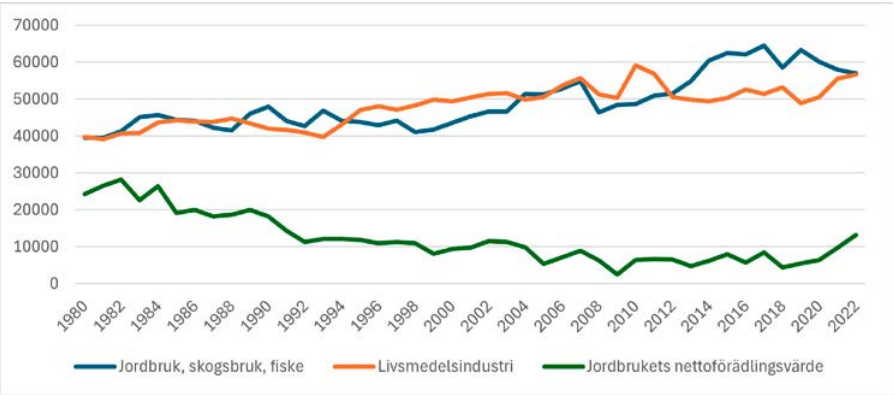

Figur 1: Bidraget till BNP för jordbruk mm och livsmedelsindustri samt jordbrukets nettoförädlingsvärde, milj kr i 2020 års priser. Anm.: Uppgifterna avseende bidraget till BNP utgår från företag med relevant SNI-kod inom respektive grupp. Källa: SCB:s och Jordbruksverkets statistikdatabaser, Egen bearbetning.

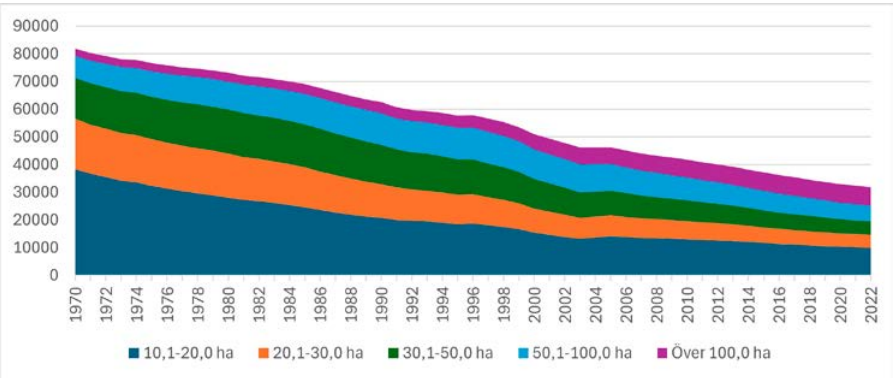

Figur 2: Jordbruksföretag med mer än 10 hektar åkermark 1970–2022. Källa: Jordbruksverkets statistikdatabas.

mätt med fasta priser, har uppvisat någon uppseendeväckande förändring i utvecklingstakt (*Figur 1*). Med jordbrukets sektorskalkyl är det möjligt att avläsa enbart jordbrukets utveckling. Inte heller den tidsserien uppvisar nämnvärda oregelbundna mönster, en svagt avtagande utveckling. Jordbrukets strukturomvandling med minskat antal företag har fortsatt i ungefär samma takt som tidigare (*Figur 2*).

I Jordbruksverkets rapport gjordes en bedömning av i vilken utsträckning olika beredskapsåtgärder bedömdes vara »i överensstämmelse med EG-rätten».

Statlig beredskapslagring av livsmedel och insatsvaror till jordbruket som utförs i Jordbruksverkets regi ansågs vara förenlig med EU:s regelverk. Även lagring som sker genom lagrings- och omsättningsavtal borde enligt verket vara tillåten. Det förutsatte emellertid att köp och försäljning gjordes så att det inte kunde uppfattas som att stöd ges till företag. Men det ansågs vara osäkert i vilken mån Sverige självständigt kan förfoga över beredskapslagren under en kris eller i ett krig. Denna osäkerhet gällde främst möjligheten att förhindra export av de beredskapslagrade varorna när de säljs, eftersom det fria varuflödet då skulle begränsas.

Om det antas att utnyttjande av lagren blir aktuellt först i ett mycket allvarligt krisläge eller under krig samtidigt som samarbetet inom EU minskat, blev situationen en annan. I ett läge där EU-länderna sätter det egna landets intressen främst, tänkte man att även Sverige kunde vidta handelspolitiska åtgärder för att förhindra att försörjningsviktiga varor exporteras. Utöver beredskapslagring analyserades även de andra instrumenten som kunde användas i krislägen:

- **Beredskapsavtal enligt förordning (1982:517) om beredskapslån och beredskapsgaranti:** Beredskapsavtal kunde enligt den bedömning som gjordes vara i konflikt med reglerna om statsstöd, konkurrensreglerna samt reglerna om fria varurörelser. Enligt 1990 års livsmedelspolitiska beslut anvisades kontraktsproduktion som en väg för att förhindra jordbrukets omfattning skulle falla under en nivå som var acceptabel från beredskapssynpunkt. Jordbruksverkets slutsats blev att det skulle bli svårt att tillämpa sådana stödformer.
- **Åtgärder som regleras i ransoneringslagen (1978:268):** Jordbruksverket konstaterade att en EU-anslutning inte hindrar en planering för att kunna införa sådana åtgärder. Däremot menade man att det var mycket oklart i vilket läge det skulle bli möjligt att ta dessa åtgärder i bruk. Det syntes vara klart att åtgärderna i huvudsak kunde tas i bruk först om samarbetet minskar och de enskilda länderna sätter det egna landets intressen främst.

- **Åtgärder som regleras i prisregleringslagen (1989:978):** Syftet med till exempel ransonering av dagligvaror är att enbart priset inte bör utnyttjas som ett fördelningsinstrument. En ransonering bör därför kompletteras med prisreglering. För att uppnå en omställning av jordbruksproduktionen kan en aktiv styrning av priserna på insatsvaror och på produktionen också behövas. Synen på dessa åtgärder var densamma som för åtgärderna enligt ransoneringslagen.
- **Lag (1982:1004) och förordning (1982:1005) om skyldighet för näringsidkare, arbetsmarknadsorganisationer med flera att delta i totalförsvarsplaneringen:** Inom ramen för denna lagstiftning faller dels företagsplanläggning av bland annat livsmedelsindustrin, dels personalplanläggningen inom jordbruket. Dessa åtgärder syntes inte stå i strid med EU:s regler.
- **Förordning (1992:390) om förberedelser för leverans av varor och tjänster:** För vissa livsmedel kan tecknas så kallade krigsleveransbesked. Dessa åtgärder syntes inte stå i strid med EU:s regler.
- **Äs (Jo) 1972-04-07 till Statens jordbruksnämnd angående jordbrukets blockorganisation:** Genom skrivelsen reglerades blockorganisationen och syntes inte stå i strid med EU:s regler.

Jordbruksverket menade att behovet av beredskapsåtgärder styrdes av hur stark den handelsalstrande effekten blev, hur starkt strukturutvecklingen skulle påverka och hur resurskrävande beredskapsåtgärden skulle bli. Något entydigt svar var verket då inte berett att ge. Men verket ville särskilt peka på en formulering i den då senaste totalförsvarspropositionen:

> Sveriges starka internationella beroende skapar som sådant möjligheter för andra länder att använda ekonomiska påtryckningar för att söka påverka vårt agerande i säkerhetspolitiska frågor. Det starka internationella regelsystem inom handelns område, som Sverige är part i, gör det dock knappast möjligt för andra stater att annat än i ett läge med hotande krig utlösa sådana åtgärder direkt riktade mot Sverige. I och med det svenska medlemskapet i EG bör vi räkna med att riskerna för denna typ av åtgärder mot oss från andra EG-medlemmars sida i praktiken helt eliminerats. De handelsstörningar som kan inträffa i icke direkt krigshotande lägen bedöms sålunda betingas i första hand av en allmän internationell fysisk brist och kraftiga internationella prishöjningar på strategiskt viktiga varor.[15]

Successiv avveckling av livsmedelsberedskapen

Vid mitten av 1990-talet började en successiv avveckling av livsmedelsberedskapen. Hösten 1994 presenterade regeringen en proposition om ekonomiskpolitiska åtgärder.[16] Gällande livsmedelsberedskap räknade man med positiva

effekter av ett närmare samarbete med länder inom Europa, även om det då inte var klarlagt att Sverige skulle bli medlem i EU från 1995. Det föreslogs i propositionen att lagringsmålen skulle kunna sänkas.

Regeringen återkom till frågan i budgetpropositionen för 1995/96.[17] En besparing ansågs vara möjlig mot bakgrund av de förändrade planeringsförutsättningarna i 1992 års totalförsvarsbeslut och den förändrade importsituation som uppstått i och med förändringarna i Europa. Det svenska EU-medlemskapet var också av stor betydelse för möjligheten till en säkrare import under ett krisskede. Regeringen ansåg därför att beredskapslagringen borde koncentreras på behoven i krig. Jordbruksverket behövde därför snarast starta en utförsäljning av de lager som inte var helt nödvändiga för krigsskedet.

Mot bakgrund av besparingskravet fattade regeringen den 22 december 1994 beslut om att stoppa alla nyinvesteringar i insatsvaror under budgetåret 1994/95. En minskning av lagren borde ske i en takt som innebar att onödiga förluster undveks.

> Den omläggning av synen på särskilda beredskapsåtgärder som redan påbörjats skulle fortsätta enligt 1995 års försvarsbeslut. De åtgärder som svåra nationella påfrestningar i fred kunde motivera inom det civila försvaret borde nu enligt regeringens mening främst utgöras av analyser avseende konsekvenser av olika tänkbara störningar.[18]

En successiv samordning hade genomförts för de olika försörjningsområdenas (bränsle, livsmedel samt industrivaror) tidigare mycket skiftande säkerhetspolitiska planeringsförutsättningar. De skillnader i planeringsinriktningen som ännu kvarstod kunde till en del motiveras med områdenas olikartade karaktär. Enligt regeringens uppfattning var det synnerligen angeläget att en samlad prövning av försörjningsberedskapens inriktning på dessa områden kunde åstadkommas. Behovet att efter högst ett års höjning av försvarsförmågan kunna tillgodose försörjningen vid ett angrepp med iståndsatta styrkor borde vara styrande för inriktningen av planeringen.

Hänsyn skulle också tas till behoven i ett fall då Sverige stod neutralt vid krig i vårt närområde. Frågan var därvid vilka möjligheterna var till import av så kallade strategiska varor. Enligt regeringen var alla bedömningar om import i en sådan situation så osäkra att de inte kunde läggas till grund för försörjningen av direkt oumbärliga varor. All utrikeshandel bedömdes troligen inte upphöra men det betonades att en svensk export av attraktiva varor troligen krävdes för att import skulle komma till stånd. I fråga om planeringen på de enskilda försörjningsområdena ansåg regeringen att åtgärderna på livsmedelsområdet i första hand borde avse beredskapslagring av halvfabrikat och

färdigvaror som var lokaliserad till de delar av landet, väsentligen Norrland, där problem med försörjning kunde uppstå vid ett väpnat angrepp.

Den syn som redovisades i propositionen medförde enligt den följande budgetpropositionen att beredskapslagringen i huvudsak kunde avvecklas. Planeringen och säkerställandet av livsmedelsförsörjningen ansågs kunna ske på andra sätt än genom fredstida lagring av livsmedel och genom resurskomplettering under ett anpassningsår.

Genom att Sverige från 1995 omfattades av EU:s CAP var möjligheterna enligt 1996 års försvarsbeslut begränsade att självständigt påverka det inhemska jordbruket och dess inriktning. CAP innebär en gemensam pris- och marknadspolitik. Handeln med jordbruksprodukter var fri inom unionen, men reglerad mot tredje land med hjälp av gränsskydd och exportstöd. Möjligheterna att i framtiden vidta olika beredskapsåtgärder påverkades därigenom. Bland annat bedömde regeringen, som framgått tidigare, att ransonering eller andra slag av regleringar gentemot konsumenter eller producenter var åtgärder som inte var förenliga med EU:s regelverk.[19]

Regeringen ansåg det vara önskvärt att funktionen vid utgången av försvarsbeslutsperioden hade en förmåga att tillgodose befolkningens behov av dricksvatten och andra livsmedel, med hänsyn till energi- och näringsbehov, under alla former av påfrestningar. Vid ett angrepp i nuvarande omvärldsläge skulle förmågan kunna tillgodoses med ordinarie fredsresurser, det vill säga näringslivets och hushållens resurser.

Det säkerhetspolitiska läget och de särskilda förhållandena inom livsmedelsområdet medförde att regeringen ansåg att beredskapslagringen kunde avvecklas helt. Planeringen och säkerställandet av livsmedelsförsörjningen borde kunna ske på andra sätt än genom fredstida lagring av livsmedel.

Jordbruksverket redovisade i livsmedelsfunktionens planeringsunderlag för perioden 1998–2000 att förmågan att trygga försörjningen med livsmedel vid ett väpnat angrepp var godtagbar i södra och mellersta Sverige men knappt godtagbar i Norrland, eftersom möjligheterna att klara en planerad uppbyggnad av lager av livsmedel och livsmedelsråvaror i Norrland under en ettårig uppbyggnadsperiod var osäkra.[20]

I samband med 1996 år försvarsbeslut fick Jordbruksverket i uppdrag att utreda vilka åtgärder som behövde vidtas för att försörjningen med livsmedel skulle tryggas i huvudsak utan statlig beredskapslagring. I sin rapport identifierade verket tre typer av åtgärder som borde vidtas redan i fredstid. Dessa var överenskommelser om lageruppbyggnad i partihandeln, bevarande av vissa lagringsutrymmen med specialutrustning främst i Norrland samt viss fortsatt lagring av strategiskt viktiga produkter.

I den så kallade kontrollstationspropositionen anförde regeringen att beredskapslagring, särskilt av råvaror, borde så långt möjligt ersättas med andra metoder eftersom förutsättningarna förändrats.[21] Försvarsbeslutet år 2000 var en fortsättning på steget som började tas vid försvarsbeslutet 1996, det vill säga från invasionsförsvar till insatsförsvar, varvid försörjningen med livsmedel inte blev ett prioriterat område.[22] Avvecklingen av insatsvarulagringen till jordbruket var i huvudsak klar under 1997. Avvecklingen avseende lager av livsmedel och livsmedelsråvaror avslutades 2001.

Totalt gav lageravvecklingen intäkter på cirka 1,1 miljarder kronor.[23] Parallellt med den avvecklingen lades även andra åtgärder i malpåse. När beredskapen var som bäst utvecklad fanns dessutom personal som var utbildad och i många fall övad för sina uppgifter. Avvecklingen av livsmedelsberedskapen genomfördes således under drygt en femårsperiod.

Beredskapsplaneringen återupptas

Det säkerhetspolitiska läget kom att förändras genom den ryska annekteringen av Krimhalvön 2014 och en militär återuppbyggnad i Östersjöområdet. Genom ett försvarsbeslut 2015 fick Försvarsmakten ökade ekonomiska medel och att invasionsförsvaret återkom vilket också medförde att värnplikten även togs i bruk.[24]

Efter hand kom också arbete i gång för att stärka försörjningsberedskapen i skenet av att Sverige sedan en tid varit EU-medlem. I ett betänkande om näringslivets roll i totalförsvaret konstaterades att det system med bland annat försörjningsanalyser, företagsplanläggning och K-företag, som tillämpats fram till 1990-talet inte kunde återinföras.[25] Men inga hinder fanns enligt betänkandet mot att staten pekar ut vilka företag som bedriver totalförsvarsviktig verksamhet.

Enligt 2020 års försvarsbeslut hade det säkerhetspolitiska läget i Europa förvärrats ytterligare. Totalförsvarets förmåga behövde därför fortsättastärkas. Grundläggande för att trygga livsmedelsförsörjningen var enligt propositionen inför 2020 års försvarsbeslut en fungerande inhemsk jordbruks- och livsmedelsproduktion samtidigt som flödet av varor i livsmedelskedjan kunde fortsätta utan avbrott. Konkurrenskraftiga jordbruks- och livsmedelsföretag och en hög svensk marknadsandel var viktiga förutsättningar. Därtill krävdes att livsmedelssektorns kritiska beroenden av insatsvaror och andra sektorers verksamheter och tjänster säkrades även under ansträngda förhållanden. Regeringen menade att livsmedelsberedskapen behövde dimensioneras så att försörjningen skulle tryggas under en säkerhetspolitisk kris

under minst tre månader där logistikflödena med omvärlden var begränsade.[26]

Vidare behövde enligt propositionen livsmedelsberedskapen byggas främst genom lagerhållning av nödvändiga livsmedel och att det finns behov av att lagra vissa strategiska varor i omsättningslager, särskilt sådana varor som inte kan säkras genom leveranser från utländska leverantörer eller som inte kan produceras inom landet. Regeringen bedömde vidare att Sverige även vid höjd beredskap kommer vara beroende av import. Det var därför centralt att i möjligaste mån säkerställa handelsflöden, transportresurser och transportinfrastruktur.

Genom det försämrade säkerhetspolitiska läget, och i samband med Rysslands invasion av Ukraina, kom en diskussion upp i Sverige och Finland om att ansöka om inträde i Nato. I maj 2022 fattade regeringen, med ett brett stöd i riksdagen, beslut om att ansöka om medlemskap i Nato. Det innebar bland annat att man var beredd att ge upp neutralitetspolitiken. Förhoppningen var att anslutningsprocessen skulle bli enkel, men Turkiet och Ungern dröjde med att ratificera Sveriges anslutningsprotokoll till tidigt under 2024. I mars 2024 inträdde Sverige som fullvärdig medlem i Nato.[27]

Utöver fortsatt uppbyggnad inom Försvarsmakten betonas enligt det senaste försvarsbeslutet för perioden 2025–2030 att beredskapslagring, och främjande av inhemsk framställning, av insatsvaror och till exempel spannmål, som viktiga åtgärder för det fortsatta arbetet med att bygga upp en robust livsmedelsförsörjning.[28] Åtgärder som syftar till att upprätthålla funktionaliteten i befintliga distributionskanaler för livsmedels- och dricksvattenförsörjningen bör så långt som möjligt prioriteras. Exempelvis är fungerande transportinfrastruktur och transporter viktiga för att upprätthålla såväl livsmedelskedjan som dricksvattenförsörjningen. Regeringen prioriterar inledningsvis satsningar på robust primärproduktion, både inom lantbruks- och fiskenäringarna, och robusta livsmedelsbutiker och har i budgetpropositionen 2025 tillfört medel för detta.

Enligt utredningen Livsmedelsberedskap för en ny tid ges förslag bland annat om den enskildes ansvar, kommuners ansvar, beredskapslagring och skydd av jordbruksmark.[29] Dessutom bör privatpersoner ha livsmedel hemma motsvarande minst en veckas förbrukning.

Som redan framgått avvecklades livsmedelsberedskapen under en dryg femårsperiod. Återuppbyggnaden tar som framgår i det här avsnittet betydligt längre tid.

Historiska lärdomar – vad kan vi lära av livsmedelsberedskapens uppgång, fall och återuppbyggnad?

Under perioden från år 2000 fram till för ett par år sedan satsades knappast några resurser på livsmedelsberedskap. Nu ska förmågan byggas upp igen. Avslutningsvis kan några samhällsekonomiska aspekter läggas på denna växlande politik.

Förhållandena skiljer sig åt mellan 1990-talet och idag. Även om beredskapen skulle ha upprätthållits under den senaste 25-årsperioden hade förmodligen en del korrigeringar behövt göras som i sig hade krävt resurser och som kan ses som investeringar. Vi kan dessutom nu i efterhand konstatera att eftersom några försörjningssvårigheter inte inträffat under perioden, har heller inte beredskapen behövts. Men samtidigt har det givetvis varit ett risktagande att ha haft livsmedelsberedskapen i malpåse.

Till fördelarna med att livsmedelsberedskapen inte upprätthållits kan räknas att personalresurserna varit minimala. Det har heller inte bundits något kapital i lager och därmed inte uppstått några kapitalkostnader eller kostnader för omsättning av lager och hyror av lokaler. Till nackdelarna kan räknas att återuppbyggd beredskap nu kräver att kunskaper återvinns som enkelt hade kunnat traderas efter hand om beredskapen upprätthållits, förutsatt att de gamla åtgärderna varit adekvata. Det tar dessutom avsevärd tid, förmodligen flera år, för att bygga upp något som till stor del kan ses som helt nytt och som innebär ett risktagande under uppbyggnadsperioden. Den löpande driften, utan förändringar, av olika åtgärder, såsom ett ransoneringssystem, bör däremot inte ses som en kostnad för den växlande politiken. Inköp, och därmed kapitalkostnader, för varor för beredskapslagring bör heller inte ses som en sådan kostnad.

Slutsatsen blir då att det uppstått fördelar i samhällsekonomisk bemärkelse som får vägas mot att risker har tagits genom att inte ha haft en livsmedelsberedskap av viss omfattning och att den dessutom inte kan förväntas bli återvunnen förrän om ytterligare en tid. Hur länge beror givetvis på vilka resurser som satsas i närtid.

Vad innebär då dessa lärdomar för dagens beredskapsplanering? Ett livskraftigt jordbruk, en livskraftig livsmedelsindustri och en väl fungerande infrastruktur är en nödvändig förutsättning för att klara kriser av olika slag. Det livskraftiga jordbruket förutsätter att det har en tillräcklig lönsamhet för att successivt kunna förnya sig, att det är tillräckligt differentierat mellan olika produktionsinriktningar och att det har en tillräcklig spridning i landet. Ett problem inom livsmedelsindustrin och partihandeln är den tilltagande koncentrationen. Men därutöver är frågan vilka specifika beredskapsåtgärder är tillämpbara och hur stort är behovet?

I offentliga utredningar och propositioner utvecklas, av förklarliga skäl, inte närmare hur sammanhållningen fungerar inom de olika internationella samarbetsorganisationerna under kriser. Situationen är ju en om EU fortfarande fungerar väl med den gemensamma marknad och en helt annan om den gemensamma marknaden inte fungerar.

En viktig frågeställning att analysera är under vilka förutsättningar till exempel beredskapslager ger god effekt för försörjningen i Sverige. Den fråga som kan ställas är hur meningsfullt det är att öppna ett beredskapslager om varorna riskerar att exporteras, som kan bli fallet om det fria varuflödet fortfarande fungerar.

På motsvarande sätt finns en frågeställning gällande prisreglering och ransonering. En tillämpning av dessa åtgärder kräver god kontroll av varuflöden. Kan detta uppnås inom ramen för en gemensam marknad inom EU som fortfarande fungerar?

Under hela efterkrigstiden fram till början av 1990-talet var livsmedelsberedskapen sammanflätad med jordbrukspolitiken. Grundliga analyser gjordes för att avväga jordbrukets omfattning med behovet av beredskapsåtgärder, främst lagring. Vid sidan av lagring upprätthölls andra instrument för att underlätta försörjningen, bland annat för att fördela knappa resurser. Förhållandena är annorlunda idag i många hänseenden. Vad som saknas idag är kunskaper och förståelse hos alla aktörer inom livsmedelskedjan om de krav som ställs vid knapphet. Förmodligen är kunskap och förståelse minst lika viktigt som beredskapslager med ändlig uthållighet.

NOTER

1. Av enkelhetsskäl används i allmänhet benämningen EU även om förhållanden före 1993 avses.
2. Prop. 1947:75. Angående riktlinjerna för den framtida jordbrukspolitiken m. m., s. 120.
3. En översikt över livsmedelsberedskapen i Sverige sett i ett jordbrukspolitiskt perspektiv finns i Svensson, H. & Pettersson, R. 2024. *Jordbruksregleringen under 1900-talet*. KSLA, Stockholm.
4. Prop. 1986/87:95. Totalförsvarets fortsatta utveckling.
5. Ibid. s. 5.
6. Prop. 1991/92:102. Totalförsvarets utveckling.
7. Prop. 1995/96:12. Totalförsvar i förnyelse.
8. Prop. 1998/99:4. Förändrad omvärld – omdanat försvar.
9. Prop. 1999/2000:30. Det nya försvaret.
10. Prop. 1986/87:95.
11. Prop. 1989/90:146. Om livsmedelspolitiken.
12. Prop. 1991/92:102.
13. Skr. 1990/91:50. Åtgärder för att stabilisera ekonomin och begränsa tillväxten av de offentliga utgifterna.
14. Jordbruksverket. 1992. *Livsmedelsberedskapen och EG*. Jordbruksverkets rapportserie 1992:22.

15. Prop. 1991/92:102.
16. Prop.1994/95:25. Vissa ekonomisk-politiska åtgärder, m.m.
17. Prop. 1994/95:100. Förslag till statsbudget för budgetåret 1995/96.
18. Prop. 1995/96:12.
19. Prop. 1996/97:1. Budgetproposition för 1997.
20. Prop. 1997/98:1. Budgetproposition för 1998.
21. Prop. 1998/99:74.
22. Prop. 1999/2000:30.
23. Prop. 2001/02:1. Budgetproposition för 2002.
24. Prop. 2014/15:109. Försvarspolitisk inriktning – Sveriges försvar 2016–2020.
25. SOU 2019:51. *Näringslivets roll inom totalförsvaret*.
26. Prop. 2020/21:30. Totalförsvaret 2021–2025.
27. Regeringskansliet. 2024. Sveriges och Natos historia. [Hämtad: 2025-04-14], Källa: https://www.regeringen.se/regeringens-politik/sverige-i-nato/sveriges-och-natos-historia/.
28. Prop. 2024/25:34. Totalförsvaret 2025–2030.
29. SOU 2024:8. *Livsmedelsberedskap för en ny tid*.

ERLAND MÅRALD

Gröna drömmar och svarta beroenden

Skog, drivmedel och beredskap under dryga 100 år

Oljan har medfört en oerhörd utveckling för svenskt jord- och skogsbruk men har också skapat ett beroende med risker för beredskapen. Samtidigt finns det inom jord- och skogsbruket potentiella alternativ till olja. För ett skogbevuxet land som Sverige har särskilt skogen lovat möjligheter att utvinna energi, drivmedel och material för att minska beroendet. Under de båda världskrigen och oljekriserna på 1970-talet fick sådana gröna visioner bärkraft, men att upprätthålla dessa drömmar över tid har varit desto svårare.

UTAN EGNA OLJEFYNDIGHETER har Sveriges beroende av fossila drivmedel ur beredskapssynpunkt varit en utmaning sedan tidigt 1900-tal då förbränningsmotorn började slå igenom.[1] Redan under första världskriget ställde detta till med svårigheter och än värre blev det under andra världskriget, då bensinimporten dök drastiskt och motoriserade transporter minskade med 70 procent. Det var emellertid först årtiondena efter kriget, som en följd av massbilismens framväxt, plastanvändning, uppvärmningssystem, transporter och oljeslukande industrier, som oljan blev en verklig grundbult för hela det moderna samhället och människors livsstil. Från 1950 till 1970 tiofaldigades oljeimporten och utgjorde vid periodens slut tre fjärdedelar av landets totala energitillförsel, vilket gjorde Sverige till det land i Europa som hade högst oljekonsumtion per capita. Oljekriserna 1973 och 1978 skickade därför chockvågor genom det svenska samhället.

Sedan dess har oljeberoendet minskat. Inte minst har skogsindustrin genomgått en remarkabel omvandling från att ha varit oljeberoende till att, genom att utnyttja industriella biprodukter och utveckla nya processer, bli till stora delar självförsörjande på energi och dessutom en stor leverantör av såväl bioenergi som fjärrvärme.[2] Däremot har det varit betydligt svårare att frigöra transporter från beroendet av oljebaserade drivmedel. Inte minst är det skogsbrukssystem som försörjer skogsindustrin med träråvara, genom sin långtgående dieseldrivna mekanisering och bundenhet till omfattande vägtransporter, ännu fast förankrat i oljesamhället. Denna asymmetriska relation innebär att om tillförsel

av drivmedel till landet stryps till följd av någon kris, riskerar avverkning och virkestransporter begränsas kraftigt med långtgående samhällskonsekvenser som följd.

Detta kapitel tar sin utgångspunkt i hur drömmar om att utveckla flytande drivmedel genom skogens resurser och därmed en ökad beredskap sett ut sedan början av 1900-talet till i dag. Kapitlet belyser också hur dessa gröna drömmar allt som oftast har varit svåra att förverkliga samtidigt som skogens koppling till den svarta oljan blivit starkare.

Framtidens drivmedel och deras fredsproblem

När 1900-talet var nytt sammanföll två utvecklingslinjer som satte fokus på skogens potential för att utveckla drivmedel. Den ena handlade om den tidiga bilismen. Vid denna tid var petroleumprodukter ännu inte den givna lösningen för att driva bilar – ånga, gas, el och sprit var till en början mer använda. Såväl tysken Nicholas Otto, uppfinnaren av den moderna förbränningsmotorn, som amerikanen Henry Ford använde etanol i sina första modeller då det förhindrade problem med misständning innan blyinblandning i bensin blev dominerande.[3] Även om förekomsten av motorfordon i Sverige vid denna tid kunde räknas på båda händernas fingrar pekade utvecklingen mot en expansion.

Den andra utvecklingen handlade om den växande massaindustrin och tillika de växande miljöproblem som denna industri medförde. Vid tillverkning av sulfitmassa användes mindre än hälften av råvaran till massa, där avfallsluten bestående av lignin, hemicellulosa, hartser och annat släpptes ut i vattendrag med omfattande syrebrist, fiskdöd och föroreningar som följd. Då klagomålen blev allt högljuddare och det diskuterades om statliga regleringar försökte industrin finna lösningar.[4] En lösning var att med hjälp av jäsning omvandla luten till etanol. En första sulfitspritfabrik startades 1909 i Skutskär. Att sälja alkohol, i konkurrens med lagstiftat monopol, potatisböndernas inmutade område och med protester från nykterhetsivrare, var dock svårt. Men som denaturerad teknisk sprit och motorsprit såg framtiden desto ljusare ut.

Första världskrigets utbrott, med importstopp på råolja och drivmedel, innebar en ökad tro på motorspriten, och försök att utveckla anpassade motorer tog därför fart. Medan dessa idéer visade sig svåra att förverkliga under kriget, ökade avsättningen som teknisk sprit kraftigt, liksom sprit för förtäring då potatisen behövdes bättre till en hungrande befolkning. Efter krigsslutet fanns cirka tjugo sulfitspritfabriker i landet och förhoppningarna var stora att denna industri skulle kunna expandera ytterligare som en följd av motorfordonens utbredning. Företagen AB Ethyl och AB Svensk Sprit inrättades, vilka under hela

1920-talet försökte omsätta dessa förhoppningar i verklig försäljning. Det lanserades även en bensin och spritblandning under försäljningsnamnet Lättbentyl. Under samma period ökade dock importen av billig bensin som sulfitspriten hade svårt att konkurrera med, trots skattelättnader. För att ändå upprätthålla produktionen gjordes politiska försök att lagstifta om tvångsinblandning av etanol i bensin. Dessutom gjordes ansträngningar att få tillstånd att sälja etanol som spritdryck, vilket skånska potatisbönder och nyckerhetsvänner sa blankt nej till. Men från 1929 gick det ändå att i sitt snapsglas inmundiga »Gammal Norrlands Akvavit» gjord på sulfitsprit.[5]

Att gå från ett krigstillstånd till en fredsekonomi visade sig således vara en utmanande process, vilket kan illustrera svårigheten med att anpassa sig och tänka nytt i en föränderlig situation. Den framstående teknikhistorikern Thomas Hughes beskriver hur den tyska kemiska industrins tillväxt under första världskriget, genom satsningen på att utveckla syntetiska ersättningar för viktiga produkter såsom bensin, bidrog till att forma specifika teknologier, industrier och tankemönster. Efter kriget stod dock denna industri inför stora utmaningar, men det fanns en inneboende tröghet – ett *momentum* – som gjorde att aktörerna envist fortsatte på den inslagna vägen med att satsa på dyra syntetiska produkter som hade svårt att klara sig i den fredstida konkurrensen. Detta bidrog till att Hitlers maktövertagande och den påföljande upprustningspolitiken möttes med öppna armar, vilket ledde till att företagsledare inom dessa industrier senare kom att åtalas i Nürnbergrättegångarna.[6] Liknande tankegångar återfanns dock i många länder. Idéer om »autarki» – nationell självförsörjning – fick genomslag i fascistiska Italien, socialistiskt präglade Frankrike och kommunistiska Sovjetunionen. I kapitalistiska USA vann Chemurgic-rörelsen mark under 1930-talet, med Henry Ford som en förespråkare.[7] Denna rörelse plädderade för tanken att man skulle använda jord- och skogsbrukets resurser för att framställa drivmedel, textilier, hållbara material och mat, vilket skulle minska beroendet av olja, som förväntades sina inom en snar framtid.

I Sverige såg man med intresse på hur tysk kemisk industri med tryckhydrering av stenkol hade utvecklat en industriell metod för tillverkning av syntetisk bensin, en produktion som fick storskaliga proportioner på 1930-talet. Borde inte denna process kunna göras direkt på trä? Under ledning av Ingenjörsvetenskapsakademien genomförde Kolningslaboratoriet försök att utvinna oljor ur avfallslutar och träavfall. Problemet var dock att det krävdes mycket stora mängder träråvara, motsvarande en femtedel av landets cellulosamassa. En annan process var träförsockring, kemisk omvandling av cellulosa till sockerarter, som lovade en effektivare metod för sprittillverkning. Ytterligare ett uppslag var inrättandet av Skogsägarnas Olje AB, som avsåg att bygga upp en

Bild 1: Gengasen fungerade som »krisbränsle» under andra världskriget men marknadsfördes också som »framtidens drivmedel», vilket framgår av denna annons för vedgasaggregat. Källa. *Motormännens gengasbok* (Stockolm, 1941)

inhemsk kemisk industri baserad på tjära för produktion av motorbränsle för fiskebåtar och som smörjolja.[8] Trots de storslagna anspråken hade samtliga idéer stora svårigheter att lyfta under mellankrigstiden – de var drabbade av »fredsproblem».[9]

I en tid då krigshotet blev alltmer påtagligt kom i stället en enklare lösning att få genomslag i beredskapsarbetet – generatorgasen eller gengas. Metoden hade utvecklats på 1800-talet och består av att genom ofullständig förbränning av kol eller trä generera gas som kan användas på samma sätt som bensin i en förbränningsmotor. I början av 1930-talet genomfördes, bland annat av skogsbranschen som ett led i att möta den ekonomiska krisen, en kampanj för att lansera gengasdrivna fordon på marknaden. Gensvaret blev närmast obefintligt då gengasdrift innebar påtagligt lägre prestanda och mycket stök och bök. År 1937 tillsattes Gasgeneratorkommittén för att öka beredskapen, stärka skogsnäringen och underlätta övergången till generatordrift vid händelse av krig, vilket snart blev verklighet.

Andra världskriget och oljesamhällets intåg

Trots förberedelserna innebar krigsutbrottet och Sveriges avskärmning en stor anpassning. Persontrafik förbjöds och den lilla mängd bensin som fanns reserverades för försvaret. Skogsnäringen fick en stor betydelse för att ersätta energi, drivmedel och andra samhällsviktiga produkter. Efterfrågan på etanol blev

åter stor som motorsprit och förtäring, och 14 nya sulfitspritsfabriker inrättades under krigsåren. Med svårigheter att importera kraftfoder och ökat behov av livsmedel, utvecklades cellulosafoder för utfordring av boskap. Genom de förberedelser som gjorts för gengas, med bland annat anläggandet av en fabrik för tillverkning av generatorer, gick det relativt fort att skala upp produktionen. Ett år efter krigsutbrottet fanns det knappt 10 000 fordon med gengasdrift och 1943 var denna siffra uppe i närmare 75 000 bilar, vilket innebar att 90 procent alla landsvägstransporter och all civil trafik drevs med gengas.

För att försörja detta och, inte minst, ersätta stenkol och koks för uppvärmning med ved krävdes stora förändringar inom skogsnäringen. Strax före kriget uppskattades brännveden utgöra nio procent av årsavverkningen. Under krisavverkningen uppgick brännveden till hela 40 procent av den totala skogsproduktionen, vilket ska jämföras med att sågvirke minskade till 24 procent och massaved mer än halverades till 20 procent. Men detta krävde inte bara en stor omställning av hur skogens resursflöden fördelades mellan olika behov. Dessutom fick det stor påverkan på hela transportsystemet:

> Under krisen måste järnvägarna i ständigt ökad omfattning utnyttjas för vedtransporter. Likaså måste bilkörsel av ved i mycket betydande skala anordnas. Vedtransporterna fingo under de senare krisåren en sådan omfattning, att de togo i anspråk ungefär en tredjedel av hela lastbilsparken och en femtedel av järnvägarnas bestånd av godsvagnar.[10]

Inte nog med det, eftersom veden togs från klenare träd med dålig flytförmåga som inte kunde flottas började enklare skogsbilvägar att byggdes i rask takt för lastbilstransport,[11] vilket innebar en första impuls att bygga in ett beroende av drivmedel inom skogsbruket.

Gengasen var mycket impopulär och efter krigets slut monterades gengasaggregaten av bilarna så fort det gick. Under efterkrigstiden materialiserades beredskapstanken och totalförsvaret med andra världskriget i backspegeln. Det handlade om att förbereda landet inför ett nytt krig i Sveriges närområde som kunde innebära en nationell avskärmning från omvärlden, som det varit under kriget, eller rent av krig på svensk mark. Att säkerställa inhemsk produktion, livsmedelsproduktion och lagra importerade insatsvaror blev en viktig uppgift. Det medförde en stor apparat med omfattande planering.

Att upprätthålla en beredskap för fossila drivmedel var dock som att simma i en mycket stark motström. Som inledningsvis nämnts flödade oljan in i landet under efterkrigsdecennierna. Samtidigt etablerades massbilismen, där antalet personbilar i Sverige nästan tiodubblades från 1950 till 1970 då det fanns cirka 2,5 miljoner bilar och lastbilar (en siffra som idag har mer än fördubblats).

Trots att gengasen uppenbarligen inte räckte långt i denna nya samhällssituation upprätthölls tekniken och lager av generatorer under hela kalla kriget, men enbart för att användas vid nödsituationer. Skattelättnader för sulfitsprit togs bort i början av 1950-talet, 1955 upphörde försäljning av motorsprit och på 1960-talet fanns det bara en sulfitspritfabrik kvar i landet. I stället byggdes av beredskapsskäl stora lager för olja och bensin, som åtminstone inledningsvis vid en kris kunde säkerställa försvarets och andra samhällsviktiga transporter. Dessutom gjordes en mycket kostsam, elintensiv och miljöförstörande satsning på att etablera en inhemsk skifferoljeproduktion i Kvarntorp i Närke, vars produktion ändå bara motsvarade en droppe av behovet.

När Sverige blev en del av det internationella oljesamhället började det för första gången bli möjligt att tydligt särskilja jordbruk och skogsbruk. Tidigare var jordbruket beroende av skogen för husdjursdrift och andra resurser – skogen var ett »bihang» till jordbruket beklagade sig många skogsbruksivrare – men med oljans intåg och ökad användning av handelsgödsel kunde jordbruket begränsas till åkermarken. Därmed frigjordes skogen för ett storskaligt, mekaniserat trakthyggesbruk, vilket under lång tid varit ett ideal men innan oljans inflöde mycket svårt att åstadkomma i praktiken. Denna utveckling var beroende av ett utbyggt system av vägar och skogsbilvägar, som inte bara användes vid slutavverkning utan även för skötselåtgärder under hela omloppstiden.[12] Snabba transporter gjorde det möjligt att bedriva skogsbruk året runt, och förbättrade skogsarbetarnas arbetsvillkor genom daglig pendling. Det moderna trakthyggesbruket och vägsystemet var därmed oupplösligt förenade och ömsesidigt beroende av varandra, liksom båda av den svarta oljan.

Beredskapens vidgade vyer

Oljekrisen hösten 1973 följde inte de scenarier som målats upp inom det efterkrigstida beredskapstänkandet. Det var inte ett krig i Europa och närområdet som hotade landet och dess försörjning, utan en händelse långt från landets gränser, nämligen Jom Kippur-kriget mellan Israel och dess grannar den 6 oktober med efterföljande oljeembargo från Opecländerna. Denna fredskris medförde att priserna på bensin rusade, bilköerna ringlade långa vid bensinstationerna och chocken blev stor i hela den industrialiserade västvärlden. I Sverige infördes ransonering på bensin och det var tal om att förbjuda privatbilism under vissa veckodagar. Även om situationen lugnade ner sig efter några månader, visade det inträffade (och återigen vid oljekrisen 1978 i samband med revolutionen i Iran) att samhällets beroende av olja var sårbart och att beredskapens grunder måste innefatta vidare geografiska och tidsmässiga utblickar.

Effekterna av oljekrisen sträckte sig långt utanför energisektorn, och den ekonomiska tillväxten från rekordåren avstannade. Redan strax före krisen hade intresset riktats mot framtidsfrågor; Romklubbens rapport *The Limits to Growth* (1972) och Gösta Ehrensvärds *Före – efter: En diagnos* (1971) målade upp en hotfull framtid med resursbrist, medan Daniel Bell vid Rand Corporation tecknade ett ljust postindustriellt samhälle och Alva Myrdals utredning *Att välja framtid* (1972) förutsåg ett samhälle som genom framsynta reformer kunde möta kommande utmaningar.[13] Vid samma tid inrättades International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA), som har spelat en ledande roll i att ta fram skogliga framtidsstudier, och vid mitten av årtiondet inrättade Skogsstyrelsen en enhet för framtidsanalys. Under dessa år formade sig också en debatt om vad en önskvärd framtid skulle innebära: »Lagomdebatt», sol- eller kärnkraft och alternativa skötselmetoder inom jord- och skogsbruk speglade en växande kritik mot storskalighet och centralisering. Röster för internationell solidaritet, lokal självförsörjning och »gör-det-själv-anda» uttryckte en önskan om ökat oberoende från stat och kapital och ett samhälle anpassat efter naturens gränser.

Som ett direkt svar på oljekrisen lanserades 1975 ett av Sveriges mest omfattande forsknings- och utvecklingsprogram någonsin – Energiforskningsprogrammet. Programmet inbegrep betydande satsningar på kärnkraft och energibesparing, men även ett fokus på biobränslen. Bland dessa fanns satsningar på avfall, energiskog på åkermark, och att tillvarata hela trädet, inklusive grenar, ris och toppar (grot) och stubbar, samt industriella biprodukter som sågspån, lut och spillvärme. I anslutning till programmet expanderade fjärrvärmesystemet snabbt med skoglig råvara som en viktig resurs. Trots att 1970-talet var en turbulent period för energisektorn med älvstrider, oljekris och kärnkraftsomröstning, bidrog elektrifiering med vattenkraft och kärnkraft samt en växande andel bioenergi till att minska oljeberoendet. Tre decennier senare hade oljeimporten sjunkit med 40 procent. Ett påtagligt undantag var transportsektorn, särskilt vägtrafiken, där användningen och beroendet av olja i stället stadigt ökade. Med tanke på att transportsektorn var den mest akut drabbade under krisen 1973 framstår denna utveckling som motsägelsefull. Samma utveckling kan utläsas i skogsbruket, som under samma tid lade ner de sista flottningslederna och där fossildrivna vägtransporter blev allenarådande och allt effektivare skogsmaskiner rationaliserade arbetet i skogen.

Under 1970-talet gjordes dock ambitiösa försök att hitta alternativ till bensin och diesel. Sommaren 1974 presenterade Volvos vd P. G. Gyllenhammar en satsning på metanol, ett projekt som snart blev en del av Energiforskningsprogrammet. Metanol ansågs lovande och bra ur beredskapsskäl eftersom det kunde framställas från flera olika råvaror – initialt råolja och naturgas, men

i förlängningen inhemska råvaror från sopor, sågspån, energiskog och jordbruksrester. För att snabbt komma i gång och stärka beredskapen i fredstid föreslogs en 15-procentig inblandning av metanol i bensin, samt i diesel med en tillsats. Fem år senare hade intresset svalnat och Volvo drog sig ur satsningen, men försök startades i Sverige och flera västeuropeiska länder med fordon och tankställen med målet att få det att stå på egna ben inom en femårsperiod. Med minskande världsmarknadspris på olja vid mitten av 1980-talet rann dock alla metanolsatsningar ut i sanden – man kom aldrig närmare än fem år från den utmålade framtiden. Bränsle- och fordonsindustrin visade sig dessutom vara starkt internationaliserad och präglad av komplexa intressen och infrastrukturer, vilket vid denna tid närmast omöjliggjorde etableringen av alternativa bränslen i någon större skala.

När metanoldrömmen grusades på 1980-talet, väcktes i stället hoppet om etanol. Ett växande produktionsöverskott i jordbruket, där sockerbruk lagts ner, gjorde att etanolproduktion för motorsprit sågs som en möjlig väg framåt. Alfa Laval hade utvecklat BIOSTIL-processen, framgångsrikt testad i Brasilien, och debatt pågick om att ersätta miljöskadligt bly med etanol vid införandet av katalysatorrening. I Skaraborgsprojektet, ett samarbete mellan Lantmännen, Alfa Laval och Skaraborgs län, byggdes en pilotanläggning för etanol- och proteinfoder i Lidköping. Visionen var ett »Etanol-Sverige» med sex fabriker i södra och mellersta Sverige, vilket skulle stärka beredskapen, skapa tusentals jobb och förbättra miljön. I Örnsköldsvik hade den sista sulfitspritfabriken hållits vid liv med stöd från Överstyrelsen för civil beredskap och även här såg man nya möjligheter. Motoralkoholkommittén, som tillsattes 1985, rekommenderade regeringen att »våga ta etanolsprånget» trots höga kostnader och behov av statliga stöd. Något stort språng blev det inte, men en allians mellan jordbruket i söder och skogsbruket i norr formades och det startade försök med etanoldrift på stadsbussar.

Gnisslande gröna omställningar

Med kalla krigets slut gick luften ur beredskapstanken, i alla fall i Sverige och många andra västländer. Det fanns uppenbarligen en trötthet i att upprätthålla en omständlig och kostsam beredskapsplanering samtidigt som öppningar för att verka över nationsgränserna skapade nya förutsättningar för utveckling. I detta fredliga världsläge kan man tycka att även intresset för biodrivmedel, som varit så förknippat med beredskap, borde ha avtagit. Så blev inte fallet. I stället blev miljö- och klimatargument viktiga för att motivera en biodriven industriell utveckling. Impulser kom från Förenta nationernas strävan efter »hållbar

ETANOL-SVERIGE

TANOL
DIREKT FRÅN SVERIGES BONDER
OIL
SVE 001

Så här kan det bli

Så här kan etanol-Sverige komma att se ut.
Överskottsvetet finns i första hand i slättbygder, i Mälarlandskapen, i Östergötland och Västergötland, i Halland och Skåne. I skogsbygderna och Norrland odlas främst fodersäd, och den konsumeras till stor del av husdjuren i dessa områden.
Etanolfabrikerna byggs alltså i slättlandskapen. Nära en hamn och helst i anslutning till en foderfabrik, som kan ta hand om allt det proteinfoder som också bildas vid fabriken.
I Lidköping finns redan landets första etanolfabrik, en pilotanläggning, i drift sedan några månader. Västerås, Norrköping och Åhus, är andra orter som ligger bra till för att få de ännu större etanolfabriker som behövs i nästa steg av utvecklingen.
Vid Karpalund nära Kristianstad finns ett sockerbruk som skulle kunna byggas om för tillverkning av etanol från sockerbetor.
Etanol-Sverige kan börja byggas omedelbart. Tekniken finns färdigutvecklad. Det är bara politiska beslut som fattas.
När beslutet är fattat om att vi ska satsa på etanol, då blir det säkert huggsexa om var fabrikerna ska placeras. Många kommuner har redan anmält intresse: Uppsala, Mjölby osv...

Teckning: Lennart Rydén

Öppna land

Etanolen är en bra affär för Sverige. Överskottsvetet är en resurs som kan förbättra både handelsbalansen och beredskapen samtidigt som det öppna landskapet fortsätter att vara öppet på 200 000 hektar åker.

Men etanolen är inte fullt konkurrenskraftig med bensinen. För att den ska bli det måste skatten på etanol bort.
Etanolen kan användas för att höja oktantalet på bensinen. Till detta användes i dag bly. Men blyet ska bort ur bensinen, och då kan etanolen få en viktig uppgift.
Men ska vi satsa på etanolblandad bensin eller ren etanol till vissa fordon? Miljöargument talar för ren etanoldrift.
Om Sverige gör etanol av överskottsvetet, det vete som nu exporteras, kan fabrikerna producera:
265 000 kubikmeter etanol
330 000 ton högvärdigt proteinfoder
60 000 ton stärkelse
För att tillverka de här mängderna gör det åt 900 000 ton vete, dvs vete från 200 000 hektar.
Enligt Göran Wadmark på Agroenergi AB kostar det ca 3:50 kr per liter att producera etanol ur vete vid fullskalefabrik. Fyra fullskalefabriker skulle var och en producera 50 000–60 000 kubikmeter etanol per år; det är tio gånger så mycket som pilotfabriken i Lidköping klarar av. Priset på etanolen förutsätter att bonden får samma betalning för vetet som i dag – svenskt inköpspris, som nu är ca 1:40 kr.

Vinst: 450 miljoner

Med hanteringskostnad och skatt på 80 öre blir priset på etanolen ute i mackarna 5 kronor liter. Det innebär att det inte går att konkurrera med den billiga bensinen

Bild 2: Teckningen »Etanol-Sverige», gjort av Lennart Rydén och publicerad i tidningen *Land*, visar hur företrädare för Centern och jordbruksintressena såg på framtiden för inhemsk etanoltillverkning. Genom fem storskaliga fabriker skulle »Moder Svea» bli oberoende av oljan från Mellanöstern. Källa: *Land* nr 42 (1984).

utveckling», statsminister Göran Perssons idéer om det »Gröna folkhemmet», Europeiska unionens ökande ambitioner att utveckla och integrera ekonomin mellan länderna samt nyliberala idéer om den fria marknadens potential att styra i en, på alla sätt, gynnsam riktning. Det var vid samma tid som den »svenska skogsbruksmodellen» lanserades där ökad frihet för skogsägarna men också ökat ansvar och hänsynstagande till andra värden lovade att en aktiv skötsel av den svenska skogen skulle kunna leverera »mer av allt».[14]

De två etanolkluster som bildats under 1980-talet, kring jordbruksintressen i söder och skogsintressen i norr, fick ett uppsving och etanolbussar började trafikera allt fler svenska städer. I Örnsköldsvik importerade en bilhandlare 350 flexifuel-bilar, som kunde köras på både bensin och etanol. För att stödja utvecklingen infördes 2005 den så kallade pumplagen, som krävde att alla bensinstationer erbjöd etanolbränsle, vilket i sin tur byggde upp ett nationellt distributionsnät. Ytterligare styrmedel, som inblandning av etanol i bensin och subventioner för miljöbilar, stärkte satsningen. Fem år efter pumplagen hade andelen miljöbilar i nybilsregistreringen ökat från 5 till 40 procent, där majoriteten var etanolbilar. I norra Sverige fanns stora visioner om att bli världsledande inom biodrivmedel och en etanolbaserad kemiindustri baserad på skogsråvara, vilket testades i en pilotanläggning i Örnsköldsvik. Det blev dock en medial skandal när det visade sig att dessa ambitioner fortsatt byggde på import av etanol från smutsiga fabriker i Brasilien och den första egna fabriken bygges i Polen och använde spannmål.

Idéerna om skogliga biodrivmedel är fortfarande starka idag. I Piteå satsar man framgångsrikt på förgasning av svartlut och andra skogsrestprodukter för att utveckla »andra generationens» biodrivmedel. Andra projekt har försökt etablera sig utan framgång, som Värmlandsmetanol i Hagfors med Björn Gillberg i spetsen; Ørsteds planerade fabrik för e-metanol i Örnsköldsvik, delvis finansierad av Bill Gates; och planerna på fossilfritt flygbränsle i Långsele baserat på skogsavfall och vätgas. SCA och St1 planerar fortsatt storskalig produktion av flygbränsle, vilket dock kräver stora mängder el. Med minskad efterfrågan på papper och massa satsar fler skogsbolag på bioraffinaderier för biobränslen och bioprodukter. Historiskt har drivmedel från skogsresurser tänkts utgå från restprodukter, men för storskalig produktion krävs betydligt mer, vilket skogsindustrin avvisat när det konkurrerar med kärnproduktionen. Skogsresursernas begränsade kapacitet kräver således att industrin omprioriterar ifall biodrivmedel ska kunna få någon större betydelse.

Nu när det sker en elektrifiering av transportsektorn är frågan om biobränslen överhuvudtaget kommer att få någon större betydelse för transporterna, annat än inom vissa avgränsade områden som flyg- och fartygsbränsle, samt som beredskapsåtgärd. Under det senaste årtiondet har dessutom en politisk motström vuxit fram mot gröna omställningsinitiativ, med ökande krav på att värna bensinens och dieselns låga pris och tillgänglighet. Detta har yttrat sig i protester som Gula västarna, Bensinupproret och Bondeupproret inför EU-valet 2024. Flera faktorer ligger bakom missnöjet: Miljöpålagor som skatter på bensin och diesel och insatser för att minska fossilberoendet har oproportionerligt drabbat grupper som redan har det ekonomiskt tufft och som tidigare

varit förlorare i samhällsomvandlingar, med mer fokus på en rättvis omställning som följd. Många saknar dessutom tillgång på fossilfria alternativ där de bor och verkar. Detta har populistiska politiker utnyttjat. Den minskade reduktionsplikten (inblandning av etanol i bensin och diesel av klimatskäl) illustrerar den paradoxala situation där potentiellt inhemska biodrivmedel ses som ett hot, medan rätten att köra på importerad diesel framstår som en fråga om nationellt försvar.

Historiska lärdomar

Genom Rysslands storskaliga anfall mot Ukraina 2022 har beredskapstanken återuppstått från de döda. Inledningsvis har det gjorts på ett nyvaket sätt där intresset dras mot historien för att förstå vad beredskap var då det ännu var något levande. Frågan är dock vilket stöd man kan få i denna historia om gröna drömmar och svarta beroenden.

Skogsbaserade biobränslen har under mer än hundra år framhållits som beredskapsalternativ men också som framtidens drivmedel som »nästan är här». Gång på gång har dessa gröna drömmar misslyckats med att etablera sig som ett självständigt alternativ och framtiden skjutits upp. Deras uppsving har i regel drivits av yttre omständigheter: krig, kriser och politiska stödprogram, samt problem med avfallshantering och jordbruksöverskott och i nyare tid av ökande miljö- och klimatkrav. Fredstid och krigstid ställer helt olika krav på beredskap, något som lätt verkar glömmas bort. Medan satsningar på en viss teknik motiveras genom tidigare kriser och framtida hot, är det under fredstid som även de mest ambitiösa planerna ofta avstannar. Det är också lätt att förlita sig på landets stora skogstillgångar utan att inse att dessa redan är fullt utnyttjade, vilket innebär att nya beredskaps- och bioekonomiska initiativ sällan kan genomföras om inte någon större industriell aktör ser ett intresse i att omprioritera utnyttjandet av råvaran eller om detta drivs fram av yttre tvingande omständigheter.

Historien visar att skogen har varit en avgörande resurs i kristider och för beredskap, men samtidigt har skogsbruket blivit alltmer beroende av olja. Den polske historikern Marcin Krasnodębski menar att samma mönster har präglat paradigmet kring biodrivmedel sedan tidigt 1900-tal.[15] Optimistiska berättelser om outnyttjade resurser, tekniska framsteg och framtida expansionsmöjligheter återkommer, men leder alltjämt till samma återvändsgränd. Han hävdar vidare att biodrivmedel snarare har fungerat som ett komplement som förstärker den oljebaserade drivmedelsregimen än som en verklig grön utmanare till det.

Ur ett svenskt beredskapsperspektiv har drivmedel från skogsråvara spelat en viktig roll, men även här främst som ett komplement och stötdämpare snarare än en oberoende väg framåt. Om biodrivmedel, och kanske bioekonomi i stort, ska få en vidare betydelse måste nog det fossildrivna paradigm – *momentum* – som det verkat inom under ett drygt sekel utmanas.

NOTER

1. Detta kapitel bygger huvudsakligen på: Egan Sjölander, A., Ekerholm, H., Eklöf, J., Lång, H., Mårald, E., Nordlund, C. & Sundin, B. 2014. *Motorspriten kommer! En historia om etanol och andra alternativa drivmedel.* Gidlunds förlag; Eklöf, J., Ekerholm, H. & Mårald, E. 2012. Promoting ethanol in the shadow of oil dependence: 100 years of arguments and frictions in Swedish politics. *Scandinavian Journal of History*, 37(5), s. 621–645; Mårald, E. 2010. Methanol as future fuel: Efforts to develop alternative fuels in Sweden after the Oil Crisis. *History and Technology*, 26(4), s. 335–357; Ekerholm, H. 2012. *Bränsle för den moderna nationen: Etanol och gengas i Sverige under mellankrigstiden och andra världskriget.* Doctoral dissertation, Umeå universitet. Där inget anges så utgår redogörelsen i kapitlet från denna litteratur.
2. Bergquist, A. K. & Söderholm, K. 2016. Sustainable energy transition: The case of the Swedish pulp and paper industry 1973–1990. *Energy Efficiency*, 9, s. 1179–1192.
3. Carolan, M. S. 2009. Ethanol versus gasoline: The contestation and closure of a socio-technical system in the USA. *Social Studies of Science*, 39(3), s. 421–448.
4. Lundgren, L. 1974. *Vattenförorening: Debatten i Sverige 1890–1921.* Lund, s. 177–178.
5. Ekerholm, H. 2013. Ett nationellt drivmedel. Etanol i svensk politik 1924–1934. *Scandia: Tidskrift för historisk forskning*, 79(1).
6. Hughes, T. P. 1969. Technological momentum in history: Hydrogenation in Germany 1898–1933. *Past & Present*, (44), s. 106–132.
7. Finlay, M. R. 2003. Old efforts at new uses: A brief history of chemurgy and the American search for biobased materials. *Journal of Industrial Ecology*, 7(3–4), s. 33–46; Uekötter, F. 2021. The Revolt of the Chemists: Biofuels, Agricultural Overproduction, and the Chemurgy Movement in New Deal America. *History and Technology*, 37(4), s. 429–445.
8. Tjärans fredsproblem, *Teknisk tidskrift*, häfte 24, 12 juni 1943, 306–307.
9. Tjärans fredsproblem, *Teknisk tidskrift*, häfte 24, 12 juni 1943, 306–307.
10. SOU 1952:50. *Kristidspolitik och kristidshushållning i Sverige under och efter andra världskriget.* Del 2, s. 696.
11. Hjelmström, L. 1959. Vägarna. I *Sveriges skogar under 100 år: En sammanfattande redogörelse över det svenska skogsbruket 1859–1959*, Gunnar Arpi (red.). Stockholm, s. 474.
12. Eliasson, P. 2011. Statsskogarna: skogsvård, mekanisering och institutionell förändring. I *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900: Studier av de areella näringarnas geografi och historia*, s. 371–385, Hans Antonsson och Ulf Jansson (red.). KSLA, Stockholm, s. 378–80.
13. Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J. & Behrens, W. W. III. 1972. *The limits to growth: A report for The Club of Rome's project on the predicament of mankind.* London: Earth Island; Ehrensvärd, G. 1971. *Före – efter: en diagnos.* Aldus/Bonnier, Stockholm.
14. Lindahl, K. B., Sténs, A., Sandström, C., Johansson, J., Lidskog, R., Ranius, T. & Roberge, J. M. 2017. The Swedish forestry model: More of everything? *Forest Policy and Economics,* 77, s. 44–55.
15. Krasnodębski, M. 2024. Old Wine in New Bottles: The Technological Promise of Biorefinery in Historical Perspective. *Technology and Culture*, 65(4), s. 1279–1302.

INGER OLAUSSON

Trädgårdsodlingens betydelse för livsmedelsberedskapen

Trädgårdsgrödor, såsom grönsaker, frukt och bär, bidrar till en smak- och utseendemässigt varierad kost, berikad med vitaminer, mineraler, proteiner och fibrer. Dessa grödor har fördelen att de sällan behöver processas innan de blir möjliga att konsumera, till skillnad från många av jordbrukets produkter. I detta kapitel ges tematiska nedslag och perspektiv på trädgårdsodlingen och vad den bidrog med under tider av kris och krig under 1900-talets första hälft. Vilka var förutsättningarna i Sverige för trädgårdsnäringens bidrag till livsmedelsförsörjningen? Vilka utmaningar ställdes den kommersiella trädgårdsodlingen inför och vilka var dess styrkor när det gällde att producera livsmedel? Här ges även exempel på husbehovsodlingen och några av de insatser som gjordes för att stärka denna under andra världskriget.

I ETT HISTORISKT PERSPEKTIV har självförsörjningsgraden av trädgårdsgrödor varit hög i Sverige och trädgårdsodling har sedan länge varit vanligt förekommande och högt värderad, såväl på landsbygden som i städerna. Trädgårdsodlingen kan bidra med en förhållandevis stor andel livsmedel på en liten yta, och har därför passat väl på små ytor, såsom på bakgårdar, insprängd bland bebyggelsen och på omgivande marker kring städerna.[1] Efterfrågan av trädgårdsprodukter på marknaden ökade från mitten av 1800-talet som en följd av industraliseringen och den kraftigt ökande urbaniseringen. Som ett exempel ökade befolkningen i Stockholm med mer än tre gånger på femtio år, från cirka 90 000 invånare 1850 till cirka 300 000 år 1900. Allt fler människor kunde försörja sig på att odla och sälja grönsaker, frukt, bär och blommor. Detta sammanföll i tid med att nyttan med vitaminer blev känd, vilket bidrog till att intresset för dessa varor ökade. Från 1800-talets andra hälft blev den yrkesmässiga odlingen och handeln mer omfattande. Från privata trädgårdar, framför allt herrgårdsträdgårdar, blev den andel som såldes allt större, men konkurrensen ökade från de fristående trädgårdsföretag som etablerades i stadsnära läge, framför allt från 1800-talets sista decennier. Vid denna tid övergick trädgårdsodlingen från att ha varit en binäring till jordbruket till att ta form som en fristående näringsgren.[2]

Bild 1: Handelsträdgård, personerna på foto är troligen till vänster kassör Simon Ljunggren med hustru Elin född Andersson, trädgårdsmästare med fru. Källa: Västernorrlands museum. Fotograf: Arvid Holmstedt. ID-nr. PHO_U9179

Den stadsnära trädgårdsodlingen bidrog till livsmedelsförsörjningen i de växande städerna, och därigenom fanns även en beredskap i tider av kris. Men branschen har varit starkt utsatt för konkurrens från importerade varor. Enbart under åren 1880 till 1930 beräknades såväl importen som den inhemska produktionen av trädgårdsgrödor ha ökat med tjugo gånger. Eftersom konkurrensen av import var så hög uppstod stora lättnader för branschen då införseln av varor minskade kraftigt under krigsåren, trots att det blev brist på många viktiga råvaror.[3] Detta var dock inget mot vad som komma skulle, framför allt från 1900-talets mitt. Den ökande importen och försämrade lönsamheten har bidragit till att självförsörjningsgraden av grönsaker, frukt och bär i Sverige idag generellt är mycket låg.

En intensiv produktion vid småskaliga företag

Under 1900-talets första hälft var de flesta trädgårdsföretag handelsträdgårdar, vilka drevs som familjeföretag med odling och försäljning av ett brett sortiment av olika trädgårdsprodukter. Utöver ätbara nyttoväxter odlades

även mycket prydnadsväxter i form av blommor och krukväxter, inte minst under höst och vinter. Odlingen skedde på öppen jord och under glas, i drivbänkar och i växthus, vilket möjliggjorde en produktion under hela eller större delen av året. Produktionen var intensiv och krävde ständig tillsyn och skötsel, men det blev många skördar per år på en och samma yta. På 1930-talet klarade sig en genomsnittlig handelsträdgård mycket väl på upp till två hektar mark, två till tre växthus och ett par hundra drivbänkar. Det fanns även företag med en specialiserad produktion inriktad på ett fåtal kulturer, framför allt där det etablerades många företag intill varandra.[4]

En annan kategori trädgårdsföretag var plantskolorna, som producerade träd, buskar, häckväxter, perenner och andra fleråriga växter till nytta och prydnad. Efterfrågan på sådana växter ökade från mitten av 1800-talet, i takt med att det blev mer populärt att anlägga parker, frukt- och bärodlingar samt andra typer av offentliga och privata trädgårdar. Denna kategori av företag och produktion behandlas inte djupare här, även om där producerades fruktträd och bärbuskar som i sin tur bidrog till livsmedelsförsörjningen.[5]

Odling under glas för en förlängd säsong

Drivbänkarna bestod av träramar med spröjsade fönster som lock, vilket medförde att odlingssäsongen förlängdes. Kallbänkarna värmdes enbart av solens strålar, medan varmbänkarna värmdes underifrån genom nedbrytning av organiskt material. När hästar var vanliga i städerna användes ofta hästgödsel blandat med halm till varmbänkarna, men även andra tillgängliga resurser, till exempel sopor, som långt in på 1900-talet främst bestod av sådant vi betraktar som kompost. Trädgårdsodlingarna bidrog därmed till kretsloppet i staden, när värme och näring från avfall användes för produktion av grönsaker och blommor. I varmbänkarna odlades primörer tidigt på våren, till exempel rädisor, spenat, sallat och färskpotatis. Senare på säsongen användes de till särskilt värmekrävande kulturer, till exempel meloner.[6]

I växthusen var arbetet mindre slitsamt och mer rationellt än i bänkarna, men krävde en större investering att bygga, värma upp och underhålla. I början av 1930-talet var arealen av odling i bänkar och växthus i Sverige ungefär lika stor, men därefter ökade andelen växthusareal. Förutsatt att det fanns tillgång till bränsle för uppvärmning av husen kunde odlingen pågå året om. Vid tiden för första världskriget värmdes växthusen främst av ved, men på 1930-talet eldades de oftast med kol eller koks – bränslen som kom att ransoneras under andra världskriget. Bristen på bränsle till växthusen beskrevs som den svåraste utmaningen för trädgårdsnäringen under dessa år, inte minst under de riktigt

kalla vintrarna i början av kriget. Trädgårdsmästarnas organisationer ägnade mycket tid åt förhandlingar för att säkra bränsletillgången för odlingsföretagen.[7] Senare blev oljeeldning det vanliga, vilket fick till följd att oljekriserna blev ett oerhört hårt slag mot trädgårdsföretagen, men branschen ställde relativt snabbt om till andra bränslen.

Under ett år avlöste kulturerna varandra. På våren var drivningen av primörer och småplantor i drivbänkarna viktig. På sommaren var det ofta tomater och gurka i växthusen och en mängd olika grönsaker på friland och i drivbänkar. Höst och vinter odlades framför allt blommor av många olika slag. Blommor till jul blev en stark tradition som är viktig för oss än idag. En av trädgårdsmästarnas specialiteter blev att få blommor att blomma utanför sin naturliga blomningstid och därför finns blommande amaryllis, hyacinter och ibland liljekonvaljer i juletid. Det gick mode i vilka blommor som eftertraktades, och det gällde att trädgårdsmästarna höll sig uppdaterade med vad som var populärt.[8]

Lokalisering och transportberoende

Flertalet av de produkter som odlades i handelsträdgårdarna var ömtåliga färskvaror som lätt skadades av längre transporter eller lång tid mellan skörd och att de nådde konsumenten. Av den anledningen låg företagen vanligen i eller i nära anslutning till städer där många av kunderna fanns, eller med goda transportmöjligheter till försäljningsplatserna. Det fanns således en stark koppling mellan effektiva transporter och trädgårdsproduktionens lokalisering och inriktning. Längre tillbaka i tiden drogs varorna till salutorget på kärror eller med häst och vagn, eller såldes på plats vid odlingen. Båttransporter av trädgårdsprodukter var skonsamma och användes tidigt för frakt av ömtåliga trädgårdsgrödor. Ett exempel är de jordgubbar som odlades i stor mängd i klippskrevor på öar i Stockholms skärgård, till exempel Möja och Harö, och fraktades med båtar till huvudstadens försäljningsplatser.[9]

Utvecklingen av transportsystem samt material och teknik för packning och emballering medförde att avstånden mellan odlare och konsumenter vidgades. Ångbåtstrafikens genombrott under 1800-talets andra hälft innebar snabbare och mer tillförlitliga transporter och öppnade upp för en global handel. På land innebar utbyggnaden av järnvägsnätet helt nya transportmöjligheter. De tekniska framstegen som underlättade och snabbade på globala transporter medförde att importen av trädgårdsprodukter steg kraftigt från sent 1800-tal och framåt i tid, främst från länder med lägre produktionskostnader, en subventionerad export och där odlingssäsongen var förskjuten i förhållande till den svenska.[10]

I Sverige fanns tidvis ett nära samarbete mellan trädgårdsnäringen och Statens Järnvägar för att uppmuntra och effektivisera frakt av trädgårdsprodukter. Detta möjliggjorde för företag att specialisera sig på en eller ett fåtal produkter, genom att de kunde nå större och fler marknader än vad som fanns i närområdet. Odlingar etablerades i delar av Sverige där odlingsförutsättningarna var mest gynnsamma, eller där det av logistiska skäl var mest fördelaktigt. Den storskaliga odlingen av jordgubbar som etablerades i Påarp utanför Helsingborg från slutet av 1800-talet hade inte varit möjlig utan transporter per järnväg till Göteborg och Stockholm, där bären var särskilt eftertraktade.[11] Vid samma tid etablerades den första riktigt stora, specialiserade fruktodlingen i Kristianstad, vilken omfattade tusentals träd av framför allt äpplen. Inte heller den hade varit möjlig och lönsam att driva utan transporter.

De produkter som fraktades till Sverige från andra världsdelar var både sådant som inte odlades här i någon större skala (till exempel citrusfrukter och ananas), och sådant som passade utmärkt att odla i vårt klimat (såsom äpplen, plommon och päron). Den långväga importen av äpplen blev mer omfattande samtidigt som både de yrkesmässiga och privata odlingarna ökade under 1900-talets första hälft. Under perioden 1912–1914 importerades årligen i genomsnitt drygt 3 000 ton äpplen, främst från Storbritannien, Tyskland och Amerika. Under krigsåren begränsades importen kraftigt och därefter ökade andelen långväga importerad frukt från Nordamerika och Australien.[12]

I centrala Stockholm invigdes Klarahallen 1933 – en saluhall för trädgårdsprodukter och fisk i direkt anslutning till centralstationen, då många färskvaror transporterades på järnväg vid denna tid. Den tekniska utvecklingen av kylda respektive uppvärmda järnvägsvagnar möjliggjorde långväga transporter under sommar och vinter, för att undvika att varorna skadades. Varje omlastning innebar en risk att varornas kvalitet försämrades, vilket var en av flera anledningar till att transporter med bil och lastbil kom att anammas snabbt av trädgårdsmästarna. Varorna kunde hämtas upp vid odlingsplatsen och köras direkt till försäljningsplatsen, vilket innebar färre omlastningar.[13] Detta medförde dock att sårbarheten ökade under andra världskriget då bensinen ransonerades.

Transporter via flyg blev också attraktivt, särskilt när det gällde dyrbarare produkter som blommor och vissa bär. En av de ömtåliga produkter som tidigt importerades med flyg var tidiga jordgubbar, odlade under glas i Holland: »Jordgubbarna voro föremål för stort intresse från exportörernas sida. Transporten av dessa bär sker nästan uteslutande med flygmaskin.»[14]

En av de nya tekniker som utvecklades i syfte att förlänga färskvarornas hållbarhet var frystekniken och försäljningen av frusna grönsaker och bär, vilken fick genomslag i Sverige 1945 och snabbt anammades av konsumenterna.[15] Ett

exempel är djupfrysning av spenat från storskaliga odlingar, vilket innebar att skörd, försäljning och användning av detta livsmedel »i säsong» sattes ur spel i mitten av 1900-talet. »Till och med under den färska spenatens högsäsong under våren har den djupfrysta varan genom att vara färdigberedd visat sig föredragas av ett stort antal konsumenter.»[16]

När lönsamheten inom branschen minskade och markpriserna steg, avvecklades de stadsnära handelsträdgårdarna allt eftersom. De långväga transporterna ökade och de sydligare delarna av landet blev mer attraktiva för trädgårdsföretag att etablera sig.

Ökande konkurrens och svårigheter att locka arbetskraft

Efter flera decennier av relativt goda tider för trädgårdsnäringen blev situationen tuffare under 1930-talet. Antalet företag hade ökat under de goda åren och många skulle konkurrera om kunderna, samtidigt som importen ständigt ökade och lönsamheten försämrades. Detta ledde till att arbetet med en trädgårdsutredning initierades. Frukt- och trädgårdsutredningen presenterade 1938 förslag på åtgärder för att förbättra lönsamheten inom trädgårdsodlingen. Bland annat en standardisering av trädgårdsprodukter, en ökad specialisering och rationella storskaliga odlingsföretag, samt tullar för att begränsa importen. Ett av de förslag som lades fram var att bilda en riksorganisation för handel med trädgårdsprodukter för att bemöta grossisternas och handelns önskemål om stora, enhetliga volymer av trädgårdsprodukter. Ett annat förslag var en ökad propaganda för konsumtion av svenskodlade produkter.[17] I och med att andra världskriget bröt ut året efter att utredningen färdigställts och situationen för trädgårdsnäringen förändrades, dröjde det flera år efter krigets slut innan en del av de föreslagna åtgärderna vidtogs.

Arbetet inom trädgårdsnäringen kan betraktas som hantverksmässigt och har krävt – och kräver än idag – stora arbetsinsatser. Över tid blev det allt svårare att locka erfaren arbetskraft till dessa vanligen säsongsbetonade arbeten i konkurrens med mer lönsamma, mindre slitsamma yrken som kunde locka med högre löner, bättre villkor, möjlighet att ta semester under sommaren och så vidare. År 1920 trädde en arbetstidslag i kraft, vilken reglerade arbetstiden till 48 timmar per vecka. Den gällde framför allt yrken inom industrin, men inte de inom trädgård och jordbruk. Då arbetstiden inom dessa yrkesområden kom att regleras genom lantarbetstidslagen från 1936 såg arbetsgivarna det som ett hårt slag genom att detta bidrog till att höja produktionskostnaderna.[18] För att minska behovet av arbetskraft introducerades ny teknik för exempelvis jordbearbetning.

Hur påverkades trädgårdsbranschen av de båda världskrigen?

Den påverkan krigsåren hade på trädgårdsbranschen beskrivs ofta som positiv med anledning av att importen minskade och de svenska odlarna hade marknaden i stort sett för sig själva.

Många vittnade om att de kunde sälja allt de odlade av såväl ätbara produkter som blommor.[19] Dock ledde krigen till brist på viktiga importerade varor, till exempel bränsle, utsäde och linolja för underhåll av träet i drivbänkar och växthus. Produktionskostnaderna steg därmed och det blev svårare att odla vad som efterfrågades.[20] När gränserna öppnades efter första världskriget förändrades efterfrågan på de svenskodlade produkterna snabbt. Odlingarna hade anpassats efter den krigstida efterfrågan, och bristen på livsmedel »utbyttes i överflöd» hastigare än väntat när importen åter kom i gång under våren och sommaren 1919. Det innebar att det inte ens var lönsamt att skörda överskottet i odlingarna och mycket grönsaker gick därför till spillo.[21] I koloniträdgårdarna ersattes snabbt en hel del av den odling av köksväxter, som varit så betydelsefull under kriget, av blommor, frukt och bär.

Marknaden för trädgårdsprodukter var kraftigt konkurrensutsatt under mellankrigstiden. Trädgårdsbranschens största organisationer menade att den allmänna inställningen till jordbruket efter första världskrigets slut varit negativ och att myndigheterna hade gynnat importen av trädgårdsprodukter till Sverige. Den inhemska odlingen omfattades inte av något »verksamt skydd», och trädgårdsodlingens organisationer och representanter drev således denna kamp utan framgång.[22] I de länder varifrån trädgårdsprodukter importerades var produktionskostnaderna lägre, bland annat då behovet av bränsle var lägre på sydligare breddgrader och likaså kostnaderna för arbetskraft.[23] Det förekom även stöd till export i en del länder, vilket påverkade konkurrensen.

Trädgårdsproduktionen omfattades av någon anledning inte av de skydd som tagits fram för jordbrukets produktion som en följd av de politiska uppgörelserna under tidigt 1930-tal som bland annat ledde till att avsättningen för spannmål och smör var garanterad och ersättningen fastställd i förhand. Marknaden för trädgårdsprodukter var fri och kraftigt konkurrensutsatt, och branschen fick ta till andra sätt att förbättra villkoren. Dess organisationer hade exempelvis ihärdigt drivit frågan om tullar på importerade varor som kunde odlas i landet, framför allt under tider då dessa var i säsong i Sverige. Vissa år fick de genomslag, medan andra år blev det bakslag och konkurrensen hård gentemot importen från andra länder och världsdelar med såväl billigare produktion som en annan säsong än den i Norden.[24]

Hortonom Gunnar Ledin, sekreterare i Sveriges handelsträdgårdsmästareförbund, beskrev hur högt värderad den inhemska odlingen blev under krigsåren:

> När krigsutbrottet kom 1939 och satte stopp för importen, blev trädgårdsodlingen liksom jordbruket på en gång åter erkända och till och med ganska högt uppskattade hos såväl de makthavande som inom det allmänna medvetandet. Man fann att landet var i behov av den inhemska produktionen av livsmedel, och med ens måste åtgärder vidtagas för att på alla sätt uppmuntra odlingen av trädgårdsprodukter. Det inleddes propaganda för ökad odling i småträdgårdar och för att stimulera den yrkesmässiga produktionen fastställdes garantipriser för vissa viktiga produkter.[25]

För att säkra en tillräckligt omfattande odling av köksväxter utgick på 1940-talet statligt stöd till yrkesodlare, vilka kom att bidra med mer än 80 procent av köksväxterna.[26]

Efter andra världskriget kom importen snabbt i gång, bland annat genom flygtransporter, och mängden av importerade varor ökade oerhört. Varor som producerades i andra delar av världen tillsammans med att en ny generation av ytterst effektiva bekämpningsmedel (bland annat DDT) hade börjat användas, medförde att storskaliga, rationella odlingar kunde etableras där produktionskostnaderna var låga. Frihandelsavtalet GATT, som Sverige anslöt sig till 1950, innebar att alla tullar togs bort på trädgårdsprodukter, vilket ytterligare bidrog till att försvåra läget för den svenska trädgårdsnäringen.[27] Om detta vittnar bland annat följande citat ur en av trädgårdsbranschens tidningar: »... när importerade varor under vintern och våren säljes till priser som i vissa fall är lägre än de, som de svenska odlarna behöver räkna med under säsongen, och långt under priset på de svenska primörerna. Blomkål, tomater och gurkor har i vinter översvämmat den svenska marknaden, och det kan bli samma förhållande med flera produkter sedan avstånden eliminerats genom de snabba flygtransporterna.»[28]

Tillgång till fröer, lökar och annat utsäde

Ett omfattande problem i tider då gränserna stängde var tillgången till utsäde. En stor andel av de fröer, lökar, knölar och annat som behövdes inom trädgårdsodlingen importerades. Livsmedelskommissionen inrättade 1916 en fröbyrå, som från året därpå låg under Folkhushållningskommissionen. Inledningsvis värvades odlare för fröodling, men efter hand ersattes de av fröfirmor. År 1918 var det inhemska behovet av köksväxtfröer tillgodosett.[29]

Under mellankrigstiden återgick branschen till att importera fröer, och under andra världskriget var det återigen brist på utsäde. Det fanns en diskussion om vilka som skulle ha tillgång till utsäde och annat i tider av brist. Var det yrkesodlarna, husbehovsodlarna eller räckte det till båda dessa grupper?

Ett exempel på detta är från yrkesodlarnas tidning *Viola* år 1940, kritik framfördes mot hur utsäde hade hanterats under första världskriget: »Under förra kriget tog Stockholms stad mark från lantbrukarna och upplät den åt folk, som ville odla åt sig själva, och staden tillhandahöll också sättpotatis, men skörden blev inte en tiondel av vad den skulle blivit, om lantbrukarna fått hand om denna sättpotatis.»[30] Det framhölls att det var effektivare att låta professionella odlare ta hand om utsädet då de hade bättre förutsättningar att få fram goda skördar. »Det fordras ej blott erfarenhet utan även jord i god kultur, istället för förkastligt ödslande med frö och plantor bör odlingen drivas rationellt.»[31] Men det fanns många skickliga husbehovsodlare som dessutom kunde upprätthålla hela kedjan från jord till bord. De bidrog till en ökad riskspridning inom livsmedelsproduktionen och därmed en ökad resiliens.

Efterfrågan på blommor

Från att det knappt var någon kommers med blommor i mitten av 1800-talet, efterfrågades de alltmer av människor från alla samhällsklasser, särskilt vid högtidliga tillfällen och i samband med namnsdagar. Före första världskriget hade svenska odlare svårt att konkurrera med import av snittblommor, exempelvis från Italien och Frankrike, men när importen minskade under kriget lyckades odlarna förbättra och effektivisera odlingsmetoderna och blev mer konkurrenskraftiga. Yrkesmässig inhemsk blomsterodling stärktes under krigsåren och fortsatte ha en stark ställning fram till tiden för oljekriserna på 1970- och 1980-talen.[32]

Spontant kan man tänka att odlingen och efterfrågan av blommor skulle minska under år av krig i omvärlden, men i Sverige går det inte att se någon minskning med utgångspunkt från tillgängliga uppgifter om detta. Ett exempel på att efterfrågan på blommor var stark under första världskriget är följande citat från 1919: »Om blomsterodlarna redan under de närmast föregående åren haft goda tider, så har detta ännu mera varit fallet under 1918. Efterfrågan å blommor och krukväxter har nämligen under sista året varit så stor, att något motstycke därtill näppeligen torde ha förekommit tidigare.»[33] Det framgick att en hel del blommor hade gått åt till begravningskransar som en följd av de höga dödstalen under spanska sjukans härjningar. Men även i hemmen ökade intresset för blommor trots de ökande priserna på prydnadsväxter. »Man skulle ju eljest kunna tycka, att blommor och krukväxter i dessa dyra tider skulle få stå tillbaka för livsmedel och andra nödvändiga förbrukningsartiklar, men så synes icke vara fallet.»[34]

Även under andra världskriget vittnade många om den höga efterfrågan på

blommor och andra prydnadsväxter, vilket ger en signal om att läget inte var så illa ställt i vårt land som i många andra länder i Europa och världen vid denna tid. År 1940 gick det exempelvis att läsa följande i en branschtidning för yrkesodlare: »Blommorna synas ha blivit ett så stort behov för det svenska folket, att det inte ens i de svåraste orostider vill vara dem förutan.»[35]

Uppmuntran till konservering och ökad husbehovsodling

Utöver den yrkesmässiga odlingen var även husbehovsodlingen vid första och andra världskrigens utbrott mer omfattande än idag, men den ansågs inte vara tillräcklig och det gjordes stora insatser i Sverige för att öka odlingen i hemträdgårdar och på kolonilotter efter andra världskrigets utbrott. Under 1943 bedrevs odling på kolonilotter på sammanlagt 2 000 hektar, vilket motsvarade cirka 130 000 lotter. Det fanns områden med odlingslotter avsedda för potatis, till exempel på Södermalm i Stockholm.[36] Ett argument för att få fler att odla grönsaker vid hemmet var att ett överskott kunde säljas och därigenom bidra till att dryga ut hushållskassan. En annan strategi var att öka kunskaperna om de skördade produkternas användning och konservering, med den bakomliggande tanken att detta skulle leda till ett ökat intresse för odling till husbehov. »KONSERVERA heter varje rättsinnig husmors första bud denna sommar och höst, konservera för att ha ett reservförråd av mat och vitaminer på burk!» gick det att läsa i *Svenska Dagbladet* 1940.[37]

Husbehovsodlingen var traditionellt ett kvinnligt ansvarsområde, medan männen dominerande inom yrkesodlingarna. Att sprida kunskap om saftning, syltning och annan konservering blev ett arbetsfält för många kvinnor under 1900-talets första hälft. Av den anledningen lärde sig eleverna vid Espenäs kvinnliga trädgårdsskola i Närke, den första trädgårdsskolan som öppnade dörrarna för kvinnor, inte bara att odla utan även att tillaga och konservera de skördade produkterna. Skolan hade startat 1899 och drevs av värmländskan Stina Swartling (1885–1929), som också uppmuntrade till en ökad hönshållning vilket också kunde bidra till en stärkt självhushållning. De idag klassiska glasburkarna med gummipackning var något nytt vid sekelskiftet, liksom tekniken att konservera grönsaker, frukt, bär, kött och fisk genom hermetisk inkokning. Det var den franske kemisten och biologen Louis Pasteurs (1822–1895) forskning om mikroorganismer som kom i praktisk användning genom pastörisering. Väl rengjorda glasburkar fylldes med valfritt innehåll, stängdes mycket noga så att gummipackningen slöt tätt, hettades upp i ett vattenbad och innehållet steriliserades därmed.[38]

En av de kvinnor som hade som yrke att sprida kunskap om konservering

var konserveringsexperten och ledamoten i Föreningen för rationell hushållning, Anna Skeri-Mattsson (1897–1993). Hon skrev exempelvis följande i *Svenska Dagbladet* i augusti 1940:

> I våras spreds en uppmaning över hela landet att genom ökad grönsaksodling bidraga till livsmedelsförsörjningen. Detta resulterade uti att man t o m i städernas närhet ser massor av nya odlingslotter. ... Den slösande givmildhet varmed jorden dagligen förser vår matsedel med hälsosam, omväxlande föda under sommaren ger dessutom ett överflöd, som skall tillvaratagas för senare behov.[39]

Vad hände sen?

Under 1900-talets sista tre decennier minskade antalet handelsträdgårdar kraftigt, bland annat som en följd av ökade kostnader för uppvärmning av växthusen, dyrare arbetskraft, och den ständigt ökande konkurrensen från import. I städerna steg markpriserna och de tidigare odlingsytorna behövdes till annat, såsom bostäder, kontor och infrastruktur.[40] Importen ökade och det medförde att många aktörer i Sverige verkade för en ökad specialisering och rationalisering för att stärka konkurrenskraften och allt fler storskaliga företag som var inriktade på ett fåtal växtslag etablerades. De sydligaste länen kom att dominera trädgårdsodlingen i Sverige från mitten av 1900-talet och produktionen av livsmedel i städernas närhet försvann i stort sett.

Företagen lokaliserades allt längre från kunderna. Växtförädling, sortval, skörd, efterbehandling och emballage anpassades för de längre transporter som då krävdes. De flesta växthusodlingar var beroende av olja för uppvärmningen, och oljekriserna under 1970- och 1980-talen fick därför stora konsekvenser för växthusföretagen. År 1972 var priset för en kubikmeter olja 100 kronor – tio år senare hade det ökat till 1 500 kronor. Antalet trädgårdsföretag var 1970 omkring 10 000. 40 år senare hade antalet minskat till knappt 2 000, men den totala odlingsytan var ungefär densamma och dessutom ökade avkastningen per ytenhet.[41]

Under de senaste tio åren har trädgårdsnäringen i Sverige utvecklats i positiv riktning. År 2023 fanns 1 584 trädgårdsföretag, vilka odlade produkter till ett värde av nio miljarder kronor. Odlingsarealerna på friland var cirka 13 500 hektar. De största kulturerna var sallat, morot och matlök, följt av rödbeta och andra betor, broccoli, vitkål, blomkål, pumpa och palsternacka. Arealen växthus var cirka 280 hektar och där odlades främst gurka och tomater. Jämfört med jordbruket som helhet producerade därmed knappt tre procent av företagen varor till ett värde av 12,6 procent på en yta som motsvarade en halv procent av åkermarken.[42] Motsvarande beräkningar från 1930- och 1940-talen visar att

trädgårdsodlingen även då upptog mindre än en procent av odlingsmarken och bidrog med skördade produkter till ett värde av 20 procent i relation till värdet av jordbrukets växtodling.[43]

Idag uppmuntras vi till ökad husbehovsodling för att bidra till livsmedelsförsörjningen. I en undersökning som genomfördes av Fritidsodlingens riksorganisation under 2024 framgår att svenskarna odlar till husbehov i allt högre grad. Intresset för att odla har framför allt väckts på grund av klimatkrisen. Det steg kraftigt under pandemin och med anledning av Rysslands anfallskrig i Ukraina. En stor andel av det människor odlar är ätbart. Många odlar potatis och grönsaker, men ett problem som lyfts fram är svårigheten att förvara de skördade produkterna.[44]

I Sverige var det länge självklart att bygga potatisförråd och matkällare i såväl villor som flerfamiljshus, men så är det inte längre. Sommaren 1995 var jag på ett studentutbyte i Novosibirsk i Sibirien och var inneboende hos ett par olika familjer. Därigenom fick jag en inblick i det dagliga livet, och något som imponerade särskilt mycket var de odlingar som alla verkade ägnade sig åt. Kunskaperna om att konservera och förvara skörden var omfattande. I anslutning till odlingslotterna fanns potatiskällare och kunskaper om att sylta, safta och på andra sätt konservera skörden var en självklarhet i de ryska hushållen. En av olika orsaker till att denna kunskap bevarats var återkommande perioder av bristfällig tillgång till livsmedel i butikerna. Ryssarna hade därigenom lärt sig hur viktigt det var att ha en hög grad av husbehovsodlingar. En av flera utmaningar vi har framför oss är inte enbart att odla utan även att konservera och förvara våra hemodlade livsmedel.

I början av 1900-talet var argument för att gynna odling inom landet att det bidrog till fler arbetstillfällen och att det var viktigt om krig skulle bryta ut. Dessa argument känner vi igen. På senare år har många nya småskaliga odlingsföretag startat, och närodlat möjliggörs genom REKO-ringar och prenumerationer av grönsakslådor. Men konkurrensen från importen är mördande och det är svårt för yrkesodlaren att få det pris som krävs för att kunna försörja sig. Yrkesodlare har kunskap om att hantera många av de utmaningar som är svåra för nybörjare och deras roll och betydelse är minst lika viktig idag. En stor del av befolkningen har trots allt inte möjlighet, kunskap, tid eller intresse av att odla, men mat behöver vi alla.

Idag är en oroande hög andel av grönsakerna i många livsmedelsbutiker importerade, även under högsäsongen hos svenska odlare. Tomater har rest från Marocko, Spanien och Holland, och potatisen från bland annat Egypten och Cypern. För varje steg i riktningen mot ökad livsmedelsberedskap vinner vi möjlighet för fler att odla – till husbehov eller som yrke. Vi kan uppleva en

Bild 2: Skörd av ärtskidor (1937). Källa: Västergötlands museum. Fotograf: Karlsson, Anders. ID-nr. 1M16-A32061

större rikedom av mångfald i smaker och sorter. Med Stina Swartlings ord: »Det är min önskan [...] att trädgårdsskötseln må bli rätt värderad och vårt Sverige bliva ett trädgårdsodlande land.»[45]

Historiska lärdomar

Vilka historiska lärdomar kan man dra av denna kortfattade inblick i trädgårdsbranschen och dess bidrag till livsmedelsproduktionen i tider av fred, krig och kriser? För att återknyta till de inledande frågorna: Vilka var förutsättningarna i Sverige för trädgårdsnäringens bidrag till livsmedelsförsörjningen? Vilka utmaningar ställdes den kommersiella trädgårdsodlingen inför och vilka var dess styrkor när det gällde att producera livsmedel?

Trädgårdsodling har länge varit en viktig del av livsmedelsförsörjningen i Sverige. Trädgårdsprodukter bidrar med viktiga vitaminer, mineraler, proteiner och fibrer. Många av produkterna är färskvaror och har fördelen att de kan konsumeras direkt utan någon särskilt omfattande eller avancerad förädling, vilket många av jordbrukets produkter kräver (till exempel spannmål och kött). Av den anledningen är det möjligt att odla för att därefter sälja direkt till konsumenten. Nackdelen är att produkterna är ömtåliga och inte klarar någon längre lagring, om de inte tillagas eller på annat sätt förädlas. Tillgång till transporter, eller korta avstånd mellan produktion och konsumtion, har varit viktig för trädgårdsnäringen.

Trädgårdsodling karaktäriseras av en småskalig och intensiv produktion som kan ge hög avkastning på liten yta, under förutsättning att det finns tillgång till resurser, inte minst arbetskraft. Den har traditionellt funnits nära städer och tätorter där produkterna har efterfrågats. Här finns en potential för småskaliga företag att även i en framtid bidra med livsmedel i närområdet, till exempel i städer och tätorter.

Idag efterfrågar många fritidsodlare kunskap. Husbehovsodlingen uppmuntrades starkt under krigsåren för att öka livsmedelsförsörjningen, bland annat genom att sprida kunskap om odling och tillvaratagande av de skördade produkterna. Här var många aktörer aktiva och spred kunskap i exempelvis dagstidningar och radio.

Under andra världskriget utgick statligt stöd till yrkesodlare för att säkerställa en tillräcklig odling av köksväxter, vilket var framgångsrikt och ledde till en snabb omställning till en ökad odling av köksväxter. Dock medförde den ökade odlingen att det i stället för brist blev stora överskott.

Tillgången till utsäde var ett omfattande problem under krigsåren, då mycket av det som behövdes inom trädgårdsodlingen importerades. Idag är situationen

betydligt värre då vi knappt har någon utsädesproduktion inom landet. Detta är en central fråga där insatser behöver göras i närtid för att säkra möjligheterna till odling i en situation där importen är begränsad.

NOTER

1. Björklund, A. 2010. *Historical urban agriculture: food production and access to land in Swedish towns before 1900*. Diss. Stockholms universitet, Stockholm; Hallgren, K. 2016. *En kåhltäppa eij at räkna: köksväxtodlingen i 1700-talets jordbrukssystem*. Diss. Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala; Heimdahl, J. 2021. Trädgårdens förhistoria i Sverige 4000 f.Kr. – 1050 e.Kr. I Andréasson Sjögren, A., Heimdal, J. & Wiking Leino, M. *Svensk trädgårdshistoria Förhistoria och medeltid*. Stockholm, s. 19–51.
2. Nilsson, A. 1940. Några riktlinjer för grönsaksodlare och blomsterodlare. I *Viola*, nr 1; Olausson, I. & Bohman, M. 2021. Från småskaligt och närodlat till en global handel. Hundra år av tillväxt och omvandling för svensk trädgårdsproduktion. *Historisk tidskrift*, 2021:2, s. 235–259.
3. Olausson, I. 2014. *En blomstrande marknad. Handelsträdgårdar i Sverige 1900–1950 med fyra fallstudier i Stockholms län*. Diss. Uppsala: Swedish University of Agricultural Sciences. Carlsson Bokförlag, Stockholm, s. 156–158.
4. Olausson, 2014, s. 19, s. 24–25, s. 37–39; Ekelund, L. & Olausson, I. 2020. Trädgårdsnäringen i ett historiskt perspektiv. I *Viola, Affärstidningen för trädgårdsföretagare*. Tejarp Förlag AB, s. 10–13.
5. Olausson, 2014, s. 24–25.
6. Olausson, 2014, s. 168–170, s. 174, s. 184–189.
7. Olausson, 2014, s. 171, s. 174–175; *Sveriges handelsträdgårdsmästares årsbok*. 1941, s. 75–87.
8. Olausson, I. 2023. Kommersiell trädgårdsodling från 1800 och till nutid. I *Svensk trädgårdshistoria 1800- och 1900-tal*, s. 347–379, Ahlklo, Å., Gunnarsson, A., Gustavsson, E., Wiking Leino, M., Nolin, C. & Olausson, I. (red.). Kungl. Vitterhets, historie och antikvitets akademien, Stockholm, s. 347–379.
9. Sundström, A. 2001. Jordgubbsodling i skärgården. *Skärgården*, KustMedia AB, Stockholm, s. 9–16.
10. Olausson, 2014, s. 201–206; Olausson, 2023, s. 347–379.
11. Olausson, 2023, s. 347–379.
12. Lind, G. 1920. Trädgårdsskötselns utveckling under de senaste 30 åren. *Kungl. Landtbruksakademiens handlingar och tidskrift*. Stockholm, s. 41; *Trädgårdsodlingen i Sverige. En hyllningsskrift tillägnad Carl G. Dahl på 60-årsdagen den 17 juni 1935*. 1935, Saxon & Lindström, Stockholm, s. 431.
13. Olausson, 2014, s. 201–206; *Sveriges handelsträdgårdsmästares årsbok*, 1941, s. 46–49, s. 197–200.
14. *Viola*. 1935. nr. 23.
15. Sandgren, F. 2017. Do not break the cold chain! The introduction of a system for deep frozen food in Sweden 1940–1960. *History of Retailing and Consumption*, 3:1, s. 8–37.
16. Hylmö, B. & Ottosson, L. 1950. Rationaliserad spenatodling. I *Svensk jordbruksforskning. Årsbok 1951*, s. 74–75. Lantbruksförbundets tidskriftsaktiebolag, Stockholm.
17. SOU 1938:5. *Betänkande med utredning och förslag rörande produktions- och avsättningsförhållandena inom trädgårdsnäringen* (Frukt- och trädgårdsutredningen), s. 223–225; Olausson, 2014, s. 231.
18. Backe, T. 1939. Arbetstidslagstiftningen och trädgårdsodlingen. I *Svenska trädgårdar Band 1*, Lind, E. & Thulin, J.A. (red.). Svenska yrkesförlaget, Stockholm, s. 143–151.
19. Andersson, E. G. 1977. *Handelsträdgårdens samhällsnyttiga funktion och betydelse: handelsträdgårdarna i och runt Norrtälje och deras plats på stadens torg: minnesbilder från en gången epok 30-tal – 70-tal*. Georg Anderssons handelsträdgård, Norrtälje, s. 30; Olausson, 2014, s. 95, s. 226.
20. Olausson, 2014, s. 136, s. 174.

21. Ledin, G. 1944. Trädgårdsodlingens efterkrigsproblem. I *Sveriges handelsträdgårdsmästareförbunds årsbok 1943*, Ledin, G. (red.). Bröderna Borgströms AB, Motala, s. 55–60.
22. Ledin, 1944, s. 55.
23. Olausson, 2014, s. 208–209.
24. Olausson 2014, s. 225–226.
25. Ledin, 1944, s. 55.
26. Ledin, 1944, s. 55–60; Nilsson, F. 1945. Köksväxtodlingens omfattning under krigsåren. I *Sveriges handelsträdgårdsmästares årsbok 1944*, Ledin, G. (red.). Bröderna Borgströms AB, Motala, s. 18–24.
27. Olausson, 2014, s. 226.
28. *Viola*. 1950. nr. 15.
29. *Kungl. Landtbruks-akademiens handlingar och tidskrift*. 1919. Årsberättelse, s. 18.
30. *Viola*. 1940. nr. 8.
31. *Viola*. 1940. nr. 8.
32. Olausson, 2023, s. 347–379.
33. *Kungl. Landtbruks-akademiens handlingar och tidskrift*, 1919, s. 7–33.
34. *Kungl. Landtbruks-akademiens handlingar och tidskrift*, 1919, s. 7–33.
35. *Viola*. 1940. nr. 16.
36. Nilsson, 1945, s. 18–24.
37. Skeri-Mattsson, A. 1940b. Samla mat och vitaminer i ladorna – och samla på rätt sätt. *SvD* 1940-08-05, s. 8.
38. Nordgren, B. & Olausson, I. 2023. *Trädgårdsmästarinnor: hundra år av kamp för jämställd trädgårdsutbildning*. Bokförlaget Arena, Malmö.
39. Skeri-Mattsson, A. 1940a. Konservera ärter men inte morötter. SvD 1940-08-19, s. 7.
40. Andersson, 1977, s. 10.
41. SCB. n.d. *Jordbruksstatistisk årsbok med data om livsmedel* (1965–2014). [Elektronisk resurs], Stockholm; Olausson, 2023, s. 347–379.
42. Jordbruksverket. 2024. *Jordbruksstatistisk sammanställning 2024*. Tillgänglig på: https://jordbruksverket.se/om-jordbruksverket/jordbruksverkets-officiella-statistik/jordbruksverkets-statistikrapporter/statistik/2024-08-12-jordbruksstatistisk---sammanstallning-2024 [Hämtad 25-04-15].
43. Olausson, 2014, s. 244.
44. Fritidsodlingens Riksorganisation. 2024. *Fritidsodlingens omfattning i Sverige 2024*. Tillgänglig på: https://for.se/2024/10/29/fritidsodlingens-omfattning-2024/ [Hämtad 2025-04-15].
45. Swartling, S. 1909. Kvinnorna och trädgårdsarbetet. I *Trädgården. Illustrerad tidskrift för trädgårdsskötsel*, nr. 1, s. 14–15.

FOLKE CERENIUS

Veterinär beredskap

Från militärhästar till sällskapsdjur

Begreppet »veterinär beredskap» kan gälla möjligheten att få sin sjuka katt behandlad en lördagsnatt, beredskapen att hantera utbrott av afrikansk svinpest hos vildsvin, men även möjligheten att möta samhällets krav i händelse av kris eller krig. Med den senare utgångspunkten ges här några bilder från den veterinära beredskapen, hur den har utvecklats över tid och vilka problem som var och fortfarande är aktuella.

I KAPITLET GÖRS EN GROVKORNIG indelning i tre helt skilda, men tidsmässigt delvis överlappande, beredskapsperioder:

1. Först den långa period då den veterinära yrkesrollen börjar definieras och veterinär beredskap framför allt består i att stödja arméns behov av hästsjukvård.
2. Sedan en period från andra världskrigets slut och en stark uppbyggnadsfas präglad av stöd till det militära försvaret och en alltmer mångfacetterad veterinärroll.
3. Avslutningsvis den tid då totalförsvaret monteras ned under slutet av 1990-talet för att knappa 20 år senare väckas till liv igen av ett yrvaket samhälle. Nu i en helt ny tid med nya förutsättningar där den veterinära beredskapen, i likhet med resten av totalförsvaret, måste definieras och byggas upp igen från grunden.

Gemensamt för de tre perioderna har varit statens omsorg att trygga tillgången till veterinärpersonal och förnödenheter. Detta då det rör sig om exklusiva resurser som är svåra att nyskapa vid krig. I det här kapitlet fokuseras på de områden som totalförsvaret prioriterade och hur dessa skulle försörjas med personal.[1]

Hästsjukvård för armén, 1808–1965

I detta första avsnitt beskrivs hur hästsjukvården i armén får en allt större betydelse för att sedan helt upphöra då armén avhästas. Ansvariga myndigheter blir därmed varse att en organisation inte bara ska fyllas med personal, den måste vara rätt utbildad och övad också.

Den veterinära beredskapens tidiga historia handlar främst om arméns behov av utbildade »hästläkare». Innan veterinärutbildningen fann mer organiserade former i början av 1820-talet hade ansvaret för hästsjukvården i första hand åvilat hovslagaren, men under 1800-talets början blev behovet av en mer kvalificerad veterinärvård vid armén allt tydligare. Det handlade om smittsamma sjukdomar bland djuren, om skador som hästarna fick under sin tjänstgöring och om den viktiga mönstringen av remonterna, de unghästar som skulle in i krigsmakten. Även om behovet av veterinärvård tidigt identifierades kom det att dröja med statliga initiativ för att stödja arméns hästsjukvård.

Vid finska krigets utbrott 1808 kunde krigsmakten i Sverige och Finland mobilisera cirka 8 500 hästar vid kavalleriet, därtill fanns hästanspända förband även vid infanteriet och artilleriet. För hästsjukvård upprättades »arméns hästlazarett» i Karlstad och Vänersborg, till chef för detta utsågs Sven Adolf Norling. Bemanningen var dock begränsad då armén, Norling inkluderad, bara disponerade två hästläkare.

I ett försök att tillföra en djupare kunskap om hästens sjukvård infördes vid kavalleriet 1812 bestämmelsen att läkare med någon veterinär kunskap skulle ha företräde till regementsläkartjänster. Detta är ett tidigt exempel på hur den sakta framväxande veterinärkåren officiellt möter läkarkåren på sin egen planhalva. Innan veterinärutbildningen i Skara tog vid var det i första hand provinsialläkarna som stod för den medicinska kunskapen när 1700-talets farsoter som boskapspest och mjältbrand skulle bekämpas. Samarbetet mellan human- och veterinärmedicin blev sedan något som kom att följa med i historien fram till idag. Under senare tid ses detta som en självklar framgångsväg men fordomdags kunde konkurrens uppstå. Humanmedicinens företrädare insåg under det tidiga 1800-talet inte alltid det nödvändiga med en fristående veterinärkår.

I februari 1821 invigdes Veterinärinrättningen i Stockholm med Norling som »Öfverdirecteur». Redan ett år senare utgavs ett kungligt dekret med innebörden att kavalleriregementen inte fick anställa hästläkare utan examen från veterinärinrättning. Enligt instruktionen för veterinärinrättningen kunde examen från skolan ske som *hovslagare*, *skvadronshovslagare* eller *regementshästläkare* alternativt *djurläkare*. Av den första årskullen elever från 1821 blev fem djurläkare och ungefär lika många hovslagare. Antalet befattningar som

»hästläkare» i armén var dock begränsat till tre varför de flesta elever som examinerades blev hovslagare eller skvadronhovslagare.[2]

Tjänsterna inom armén var dessutom förknippade med låg lön, och tjänsteställning som underofficer, varför det allmänt konstaterades att en djurläkare i civil tjänst kunde »uppnå socialt betydligt högre anseende».[3] För att dryga ut sin lön bedrev många militärveterinärer också viss praktik på lantbrukets djur. Hederstedt (1939) skriver att »den numera än tydligare undervärderingen av yrket och tillbakasättandet i socialt hänseende skapade en bitterhet som lätt kunnat sätta sin prägel på hela arbetet, och det var säkerligen en svår prövning, då förtjänte män voro tillbakasatta i tjänsten inför unga nyutnämnda officerare, vilka som militärer vore deras förmän». I ett för sin tid mycket omskrivet djurskyddsärende blev en skvadronhästläkare 1885 ställd inför krigsrätt för insubordination då han publikt hade kritiserat en överordnad dragonofficer som pryglade sin häst.[4]

Konsekvensen av att tjänsterna var få och mindre attraktiva medförde att en stor del av tjänsterna för hästsjukvård inom krigsmakten var vakanta. Detta var bekymmersamt då utländska erfarenheter, exempelvis från Krimkriget, visade på ett mycket stort behov av hästsjukvård i krig med förluster i hästbeståndet på upp till 50–60 procent.[5] Ett antal förslag från Kungl. Maj:t om olika former av förbättringar för militärveterinärerna strandade i riksdagen som noga vaktade rikets utgifter. Att även titelfrågan var viktig, och att veterinärkåren inte var helt nöjd med att benämnas hovslagare, styrks av en skrivelse 1847 från regementshästläkaren B.G. Ringheim till Kungl. Maj:t. där han skriver att en skvadronshästläkare bör »då han tagit Djurläkare Examen, slippa den fatala Hofslagare titeln emedan den är en benämning på råa fullkomligt ostuderade hofsmeder».[6]

Även om antalet veterinärtjänster ökade och veterinärtjänsten sedan 1887 blev förknippad med officers tjänstegrad och »civilmilitär» bestod vakanserna. De civila veterinärtjänsterna ansågs ha bättre anställningsvillkor och vara mer lönande. Hederstedt skriver att mellan 1908 och 1914 var fortfarande 20 procent av tjänsterna vakanta. De veterinärer som tjänstgjorde inom armén var därtill, för sin tjänst, dåligt utbildade och övade. Även pensionsåldern var uppe till diskussion.

När krigsutbrottet kom 1914 sågs situationen som akut. Personalförsörjningen skulle delvis tryggas genom att inom värnplikten befattningsutbilda elever antagna till läkar- eller veterinärutbildningen. En militärveterinärutredning tillsattes 1916 vars förslag blev proposition och därefter, utan debatt, riksdagsbeslut 1918. En ny organisation kombinerades enligt utredningens förslag med ett för veterinärkåren omfattande utbildnings- och övningsprogram vilket gjorde

att vid slutet av kriget och under början av 1920-talet var vakanser fyllda och personalen övad.

Vid sidan om hästsjukvården började livsmedelskontrollen smyga sig in som en militärveterinär uppgift. På fördelningsnivå fanns fältslakterierna, organisatoriskt utan veterinär, men ändå med veterinära uppgifter. Att det kunde vara vanskligt för en hästveterinär att utan utbildning besiktiga kött hade även det tagits upp av utredningen om militärveterinärväsendet: »Även kan en veterinär ställas inför en sådan uppgift som t. ex. att ett till slakt avsett nötkreatur lider av en viss sjukdom. Utan erfarenhet på detta område är veterinären ej kompetent att bedöma, huruvida detta djurs kött är användbart till människoföda.»[7] Reglerna för köttbesiktning var tidigare inte fullt så stringenta som de är idag. I *Handbok i fälttjänst för svenska arméens läkare och veterinärer* skriver Carl Ekeroth:

> Flyttande slakteri och bageri vid en arméfördelning har till uppgift att medverka vid truppernas förseende med färskt kött och bröd. Kreatursdrifvareafdelningen vårdar och förer en kreatursbjord, afsedd för arméfördelningens behof under 2–4 dagar. Sjuknar eller störtar ett till kreatursdrifvareafdelningen hörande djur under marsch, bör, så vidt möjligt, besiktning å detsamma verkställas af veterinär, hvilken skall öfver den sålunda förrättade besiktningen insända rapport till fördelningsveterinären.[8]

Vid första världskrigets utbrott var antalet stamhästar för hela armén 11 400 varav 6 500 tillhörde kavalleriet. Till detta kom ett antal så kallade ackordshästar. Detta system kom till 1885 då systemet med rusthåll började avvecklas. Ackordssystemet innebar att lantbrukarna fick låna hästar av kronan mot en viss avgift. Antalet ackordhästar uppgick 1914 till drygt 11 000, 1939 till 4 860 och 1946 till 10 000 som följd av upprustningen under beredskapstiden. Om stam- och ackordshästar inte skulle räcka till vid mobilisering fanns möjligheter att utöka antalet genom att rekvirera civilägda hästar.

Försvarsbeslutet 1925 innebar en demontering av det hästburna kavalleriet. Tidigare åtta kavalleriregementen minskades till fyra och antalet hästar reducerades till 2 200. För fältveterinärkåren innebar detta att antalet veterinärtjänster på aktiv stat minskade från 45 till 26, även tjänsterna i reserven försvann. Men svarta moln började snart att åter torna upp sig och med dem förändringar i den veterinära organisationen. Försvarsbeslutet 1936 medförde att veterinärkårens ställning i krigsmakten utvecklades. Till detta kom att värnpliktsutbildningen för veterinärer innebar att de under studietiden utbildades för att kunna tjänstgöra i krig. Vid andra världskrigets utbrott var huvuddelen av fältförbanden fortfarande hästanspända, vilket i numerär motsvarade en häst per sju soldater. Så sent som 1945 tillsattes en statlig utredning för att föreslå åtgärder avseende

Bild 1: Övning vid K 3 1967, fortfarande finns hästar med i bakgrunden. KSLA:s hedersledamot Ivar Dyrendahl (1918–2006) till höger. Källa: Veterinärhistoriska museets bilddatabas på Alvin

bland annat den för arméns fältduglighet »oroväckande brist som rådde på varmblodiga, för ridbruk lämpade hästar». Utredningen kom med ett stort antal förslag för att öka tillgången till lämpliga ackordhästar och såg tanken om en nära förestående avhästning som »extrem».[9]

Tidvis under beredskapsåren var nära hälften av Sveriges veterinärer inkallade på olika poster. En särskild form av erfarenhet fick de fyra veterinärer som ingick i den svenska frivilligkåren i Finland. Ett mindre hästsjukvårdskompani sattes upp i närheten av Kemijärvi för att stödja vården av förbandets cirka 1 300 hästar.[10] I militärveterinära instruktioner under andra världskriget var fortfarande hästsjukvården helt dominerande även om det hade smugit sig in en »gummiparagraf» om att veterinären hade rätt att »själv avgöra ärenden, vilka falla inom veterinärvetenskapens område».[11]

Efter andra världskriget minskade antalet hästar snabbt. Vid 1955 års riksdag beslutades om en reducering av kavalleriets organisation och att antalet stamridhästar till budgetåret 1959/1960 skulle minskas från 1 455 till 435 hästar. År 1966–67 var sista året som det utbildades beriden jägartrupp i Sverige (K 4 i Umeå). Det sista artilleriregementet att avhästas var A 4 och det hästanspända artilleribatteriet blev då historia. År 1970 lades arméns kör- och ridskola vid Strömsholm ned vilken sedan 1868 utbildat officerare i ridkonst, veterinärlära

	1889	1918	1936	1945	1950
Överfältveterinär	1	1	1	1	1
Fältveterinär*	—	6	4	3	7
Regementsveterinär	11	11	8	3	8
Bataljonsveterinär	16	27	13	10	15
Skvadronhästläkare	7	—	—	—	—

Tabell 1: Fältveterinärkåren bemanning, aktiv stat**

* Fältveterinären arbetade på fördelningsnivå. Fördelningen var det då största fältförbandet. Fördelningar fanns i den svenska armén från försvarsbeslutet 1942 (10 st.) fram till försvarsbeslutet 2000 då de tre kvarvarande fördelningarna avvecklades. De flesta fördelningar bestod av tre eller fyra brigader, där varje brigad bestod av 3–5 000 personer.

** Uppgiften kan ses som antalet fastanställda veterinärer, till detta kommer olika former av reservanställningar och inte minst värnpliktiga veterinärer.

och hovbeslag. Samma år upphörde även anskaffningen av varmblodiga hästar till K 4 som hade arméns sista beridna trupp.

Livsmedelskontroll, tjänsteplikt och beredskapslagring, 1945–1990

I detta avsnitt beskrivs hur veterinären får en betydligt bredare roll inom dåvarande krigsmakten. Lagstiftning skapas som möjliggör för civila myndigheter att fördela personal och förnödenheter dit de bäst behövs.

Under mitten av 1960-talet var avhästningen inom armén i det närmaste fullständig. De veterinära uppgifterna inom krigsmakten kompletterades nu med hundsjukvård. Försök med hundar hade tagit sin början inför första världskriget men det var inte förrän strax före det andra världskriget som hundens roll inom krigsmakten blev tydlig och då främst vad avser bevakningsuppgifter. Under världskrigets första år började hundarna även utbildas för att söka efter sprängmedel. Det var dock vare sig avhästningen, eller ett begynnande ansvar för hundsjukvård, som var den viktigaste orsaken till en ny roll för militärveterinären inom krigsmakten.

Folkhälsoarbete och livsmedelskontroll

Frågor om inte minst livsmedelskontroll hade aktualiserats under andra världskriget, dock utan att få genomslag i den militära organisationen. Rapporter från veterinärer vid fältförbanden vittnade om allvarliga brister vad gäller livsmedelshygienen, i synnerhet under beredskapstidens första år.[12] Veterinärbesiktning av livsmedel och övervakning av hälsoförhållandena vid militära slakterier och slaktdepåer började gradvis bli en etablerad uppgift för militärveterinärerna. Veterinära beredskapsfrågor som en del av det civila försvaret lyser dock med

Bild 2: Hundar användes till såväl bevakningsuppgifter som att söka sprängmedel under de två världskrigen Bilden tagen någon gång mellan 1940–1949. Källa: Veterinärhistoriska museets bilddatabas på Alvin

sin frånvaro i statliga utredningar och är inte ett argument vare sig i den utredning som ledde fram till förstatligandet av distriktsveterinärerna,[13] eller bildandet av Veterinärstyrelsen.[14] Samhällets ansträngningar att stärka livsmedelsberedskapen hade tagit fart efter den instabila situationen under första världskriget med hungerkravaller men hade inledningsvis en styrning mot vegetabiliska produkter.[15]

Folkhälsoarbetet kom dock i fokus i samhället under 1950-talet vilket berodde på en ökad frekvens av livsmedelsburna infektioner, med det stora salmonellautbrottet i Alvesta 1953, där mer än 9 000 människor insjuknade i salmonellos, som mest kända exempel. Frågor om livsmedelskontroll engagerade nu högsta försvarsledningen och Överbefälhavaren (ÖB) begärde 1954 en intern utredning vad avser organisationen av krigsmaktens livsmedelskontroll. Militärveterinära företrädare såg det som nödvändigt att verksamheten inom krigsmakten var uppbyggd på samma sätt som i samhället i övrigt. Krigsmakten var vid den här tiden också ett Sverige i miniatyr som kunde mobilisera drygt 800 000 soldater. Livsmedelsförsörjningen inom armén var en gigantisk apparat. På fördelningsnivå fanns egna fältslakterier, charkuterier, rökerier, bagerier etcetera.

Våra husdjur kunde dock sprida andra sjukdomar än salmonella: tuberkulos, brucellos, trikinos och smittsamma nöt- och svindynt hade varit eller var

föremål för stora kontroll- och bekämpningsinsatser. Att veterinären hade en nyckelroll i att förebygga att den här typen av sjukdomar (zoonoser) spreds från djur till människa var tydligt. Läkare och veterinärer sågs då som likvärdiga, sidoställda hälsovårdsexperter.[16] Att den här typen av tankar, idag ofta utvecklade inom begreppet *One Health*, var mycket aktuella redan på 1960-talet visas bland annat av att »Försvarsledningsutredningen» föreslog en sammanslagning av dåvarande veterinärstyrelsen och medicinalstyrelsen, med motiveringen att sjukvården och veterinärvården i krig har ett nära samband med varandra.[17]

Sett i ett historiskt perspektiv är krigföring alltid förknippad med lidande och död. Mindre känt är att »sjukdomar och icke-stridsrelaterade skador», i internationell litteratur benämnd DNBI (Diseases and Non-Battle Injuries), i krig alltid har stått för den absoluta merparten av det medicinska omhändertagandet. Detta är ett faktum från antikens dagar fram till modern tid. Fortfarande under 1900-talets krig kan 70–95 procent av de medicinska evakueringarna eller sjukhusinläggningarna bland soldater hänföras till DNBI.[18] Att upprätthålla en god fälthygien, tillhandahålla hygieniskt säkert vatten och säkra livsmedel var grundbultar i arbetet för att hålla soldater friska, och här hade veterinären en god kompetens.

Beredskapslaboratorier

En annan yttring av samarbetet mellan humanmedicin och veterinärmedicin samt mellan militära och civila myndigheter var laboratoriefrågan. I krigsmaktens organisation byggdes två former av veterinärmedicinska laboratorier upp. Som ett första resultat av 1953 års utredning om den hygieniska livsmedelskontrollen inom krigsmakten tillkom ett antal mobila »bakteriologiska laboratorieplutoner». I dessa ingick två läkare och en veterinär. Övrig personal utgjordes av bland annat apotekare och hälsovårdsassistenter. Vad som kallades för en lätt, transportabel utrustning anskaffades för laboratoriernas verksamhet.

Laboratorieplutonerna fanns på fördelningsnivå med i den militära organisationen åtminstone fram till 1990 då de finns upptagna i Socialstyrelsens allmänna råd om smittskydd i krig.[19] Den här typen av mobil laboratorieförmåga sammansatt av personal med bred kompetens är en fråga som nu åter blivit aktuell, såväl i ett nationellt beredskapsperspektiv som ett resultat av Nato-medlemskapet.

De mobila laboratorieplutonernas uppgift var i första hand att utföra bakteriologisk livsmedelskontroll och de var i denna roll tänkta att utgöra en länk mellan en kedja av fasta humanmedicinska och tillfälligt uppsatta regionala veterinärmedicinska laboratorier. De senare skulle kunna byggas upp med hjälp av beredskapslagrad utrustning på i förväg rekognoscerade platser. De

veterinärmedicinska laboratorierna kom att ingå i krigsmakten fram till 1962 då ansvaret i stället flyttades över till den civila organisationen och dåvarande veterinärstyrelsen.

Under 1970-talet och under den civila ledningen minskade nyttjandet. I en gemensam översyn av den veterinärmedicinska laboratorieberedskapen 1985 utförd av Lantbruksstyrelsen, Livsmedelsverket och Statens veterinärmedicinska anstalt (SVA) konstaterades att det under de senaste fem till tio åren inte hade skett något underhåll av beredskapsförråden och att det därför förelåg ett mycket stort behov av att byta ut och komplettera förråden med i första hand substrat och kemikalier.[20] Beredskapsorganisationen bestod vid den här tidpunkten av ett centralt och åtta regionalt placerade beredskapslaboratorier. Laboratorieverksamheten i krig skulle i första hand vara inriktad på sjukdomar och smittämnen som var av betydelse för livsmedelsförsörjningen, överförbara till människa och tänkbara som bakteriologiska stridsmedel.

Bedömningen 1985 blev dock att organisationen inte bara var kostnadskrävande utan att det också fanns stora risker att snabbt upprätta beredskapslaboratorierna. Därför beslutades om avveckling till förmån för en organisation

Bild 3: Militär laboratorieövning 1950. Försvarsöverveterinär Gunnar Krantz t.h. Källa: Veterinärhistoriska museets bilddatabas på Alvin

som i stället skulle basera sig på att befintlig laboratorieverksamhet i krigstid skulle fortsätta med sin verksamhet med inriktning på för totalförsvaret viktiga områden. Planeringen byggde på att SVA skulle fungera som central- och referenslaboratorium och med stöd av de då elva laboratorier som tillhörde Svelab.[21]

Personalplikt och samverkan mellan civil och militär veterinärorganisation

Hur skulle då veterinärerna införlivas i totalförsvaret, dess militära eller civila delar? ÖB hade tillsatt en hälsovårdsutredning 1964 i vilken bland annat veterinärernas användning och arbetsuppgifter behandlades. Personalramen för de fastanställda veterinärerna hade fastslagits av försvarssjukvårdsutredningen till nio militärveterinärer, där huvudparten skulle tjänstgöra vid de sex militärområdesstaberna. Militärområdena hade i princip samma geografiska yta som civilområdena och där fanns goda kontaktytor mellan det militära och det civila försvaret.

Behovet av en fortsatt veterinär värnpliktsutbildning kom att studeras i flera ambitiösa utredningar under 1960- och 1970-talen. Det var framför allt hur omläggningen från hästsjukvård till uppgifter inom fälthygien, livsmedelshygien och laboratoriekompetens bäst skulle genomföras som analyserades. Att den värnpliktige veterinären kunde komma att få många arbetsuppgifter framgår av de utbildningsbestämmelser som chefen för armén fastställde 1969.[22] Målet för grundutbildningen skulle vara att de värnpliktiga skulle kunna leda slakteripluton och bageritropp samt att de efter befattningsutbildning skulle kunna krigsplaceras som besiktningsveterinär vid de kompanier som ansvarade för fältslakt, som veterinär vid laboratoriepluton eller vid hästsjukvårdsförband.

För veterinärstuderande fördelades den allmänmilitära utbildningen utmed utbildningstiden vid Veterinärhögskolan medan befattningsutbildningen skulle genomföras inom viss tid efter färdig veterinärexamen. Efter en utredning av försvarsdepartementet upphörde dock obligatoriet för veterinärer 1976. I stället förordades ett system där överföring till krigsorganisationen skulle ske av värnpliktiga som hade avlagt grundutbildning i militär befattning för befäl *och* avlagt veterinärexamen.[23] Urvalet skulle baseras på »behovsberäkningar och urvalsförfarande». Den föregivna förklaringen var att det var svårt att kombinera den militära grundutbildningen med Veterinärhögskolans studiegång. De värnpliktiga veterinärer som inte behövdes för den militära krigsorganisationen ansågs direkt kunna föras till den civila krigssjukvårdsorganisationen.

Vad gäller den civila delen av försvaret diskuterades frågan om en allmän tjänsteplikt i Sverige under första världskriget utan att föranleda något riksdagsbeslut. Läget var annorlunda i och med andra världskrigets utbrott och

1939 antogs såväl en lag om tjänsteplikt som en provisorisk lag om tjänsteplikt för medicinalpersonal (innefattade veterinärpersonal).[24] Den senare lagen upphävdes 1947 men ersattes 1953 av en permanent tjänstepliktslag för medicinalpersonal, krigssjukvårdslagen.[25] Denna gång utan att reglera uppgifterna för veterinärpersonalen.

Frågan om tjänsteplikt för veterinärpersonal levde dock vidare och rymde även frågan huruvida djursjukvården och folkhälsoarbetet organisatoriskt var skilda delar av veterinärens vardag eller om det var delar på samma gren? Riksdagen kom så småningom in på den senare linjen då man 1966 beslutade att utvidga krigssjukvårdslagens bestämmelser till att avse även den civila veterinärverksamheten. Ansvarig minister hade argumenterat att vissa delar av veterinärverksamheten redan torde omfattas av krigssjukvårdslagen men att detta knappast gällde hälso- och sjukvården bland djur i dess helhet. Samtidigt poängterades att »denna del av veterinärverksamheten har, inte minst på grund av sin betydelse för folkförsörjningen, nära samband med den allmänna hälsovården och är även den av stor vikt för totalförsvaret i övrigt».[26] Det är egentligen först nu som veterinär beredskap på allvar blir en del i totalförsvaret.

Tjänsteplikten omfattade all civil veterinärpersonal och all civil veterinärverksamhet. Samtidigt undantogs veterinärverksamheten från den allmänna tjänsteplikt som gällde för resten av arbetsmarknaden.[27] Tjänsteplikten som den var utformad i krigssjukvårdslagen var nödvändig för omfördelning av personal i en krigssituation. Det ansågs inte finnas utrymme för frivillighet på hälso- och sjukvårdens område. Lagstödet i krigssjukvårdslagen möjliggjorde också att regler kunde utfärdas för såväl statliga som privata arbetsgivare. Kostnaderna för veterinärverksamhetens krigsorganisation skulle helt täckas av statsmedel.

Med personalplikt och ledningsförhållanden fastställda i lag och förordning kunde nu ansvariga myndigheter besluta om att veterinärpersonal och förnödenheter i händelse av krig fördelades dit de bäst behövdes. Regionalt var det länsstyrelsen och civilområdet (dåvarande Civilbefälhavaren) som hade detta ansvar. Skulle veterinärpersonal fördelas mellan den civila veterinärverksamheten och den civila hälso- och sjukvården eller hälsoskyddet för människor skulle det ske efter samråd mellan Lantbruksstyrelsen (1971-) och Socialstyrelsen (1968-). Krigsmakten hade inledningsvis så kallad direktivrätt och kunde vända sig direkt till regional eller nationell myndighet för att begära stöd från den civila veterinärverksamheten. Senare ändrades detta till att Lantbruksstyrelsen efter samråd med krigsmakten skulle besluta om krigsplacering av den tjänstepliktiga personalen samt i vilken omfattning respektive myndighet kunde disponera densamma. Tyngdpunkten i ledningen av den civila veterinärverksamheten låg dock hos länsstyrelsen och det var också länsstyrelsen

som skulle utarbeta »organisationsplaner» för hur verksamheten skulle utövas i höjd beredskap.[28]

Det var Lantbruksstyrelsen (från 1991 Jordbruksverket) som enligt krigsveterinärförordningen skulle krigsplacera veterinärpersonal. Distriktsveterinärverksamheten utgjorde en stabil grund i den civila veterinära beredskapen och hade alltsedan förstatligandet 1934 varit relativt intakt i hela landet. Att staten hade satsat resurser på distriktsveterinärerna berodde också på att de utgjorde en viktig beredskapsorganisation vid utbrott av smittsamma djursjukdomar. Det var därmed framför allt statliga veterinärer som arbetade med livsmedelsproduktionens djur, oavsett om det var distriktsveterinärerna i fält eller besiktningsveterinärerna på slakterierna. Grundtanken var att denna verksamhet skulle fortgå i princip oförändrad under höjd beredskap. En problematik som den civila veterinärorganisationen brottades med var att så många veterinärer var krigsplacerade i det militära försvaret, stundtals så många som hälften av distriktsveterinärerna. Krigsveterinärförordningen gav dock möjlighet för Jordbruksverket att (som krigsplacering) flytta personal från andra tjänster. Det här pusslet var framför allt ett uppdrag för länsveterinärerna som fick besätta sina krigsveterinärdistrikt med krigstjänsteveterinärer och biträdande krigstjänsteveterinärer. Personalplaneringen för privata företag underlättades av att närmare 11 000 företag planlades att kunna fortsätta sin verksamhet under kris eller krig (K-företag), bland dessa exempelvis ett antal djursjukhus och de veterinärmedicinska laboratorierna.

Snabb nedmontering följs av krav på snabb återuppbyggnad! Samverkan i stället för ledning, 1990–2024

I detta avsnitt beskrivs hur spelplanen mellan 1995 fram till mitten av 2010-talet radikalt förändras för samhället, totalförsvaret och för den veterinära beredskapen. Utifrån helt nya förutsättningar påbörjas en ny uppbyggnadsperiod.

Myndighetsansvaret förändras

Under slutet av 1980-talet reformerades det civila försvaret. Ansvarsprincipen förtydligades och ett ansvar i fred skulle motsvaras av ett ansvar i krig. Följden blev bland annat att renodlade beredskapsmyndigheter som Överstyrelsen för civil beredskap lades ned och omformades till nya myndigheter med bredare uppdrag (2002). Verbet »leda» utmönstras succesivt från myndighetsinstruktioner då det anses kunna leda tankarna fel och sammanblandas med militär ledning.[29] Enligt dåvarande totalförsvarspropositionen skulle ledning inom totalförsvarets civila del förstås som samordning, prioritering och information.[30]

Personalplikten förändras, författningsstöd försvinner

Den 1 juli 1995 trädde en ny lag om totalförsvarsplikt i kraft vilken medförde en form av lagstiftningsmässigt limbo för den veterinära beredskapen.[31] Den tjänstgöringsskyldighet som nu blev gemensam för hela totalförsvaret fick namnet totalförsvarsplikt och kan fullgöras som värnplikt, civilplikt och allmän tjänsteplikt. Civilplikten är den civila motsvarigheten till värnplikt och kan genom utbildning och övning i fredstid följt av krigsplacering säkerställa att viktiga delar av samhället fungerar vid höjd beredskap eller krig. Civilplikten är sedan 2023 delvis aktiverad och regeringen kan besluta om civilplikt för vissa utpekade verksamheter,[32] exempelvis veterinärverksamhet. Den allmänna tjänsteplikten innebär tjänstgöringsskyldighet under höjd beredskap för de verksamheter och i de områden som regeringen beslutar. Samtidigt upphävdes den särlagstiftning som funnits för exempelvis hälso- och sjukvårdspersonal och veterinärpersonal.[33] Krigsveterinärförordningen, som styr hela den veterinära beredskapen blev i och med detta utan lagstöd och sågs som rejält skadeskjuten samtidigt som civilplikt och allmän tjänsteplikt är vilande. Konsekvensen blev bland annat att Jordbruksverket slutade såväl att krigsplacera veterinärpersonal som att hos länsstyrelserna begära in organisationsplaner för den veterinära beredskapen.

Veterinärmarknaden och Försvarsmaktens behov förändras

Distriktsveterinärverksamheten var under slutet av 1900-talet föremål för återkommande utredningar vad avser uppgifter och finansiering. En ny finansieringsmodell sjösattes 1995 vilket gjorde att många distriktsveterinärer i stället valde att bilda privata bolag. Från 2010 och framåt genomgår även marknaden för smådjurssjukvård stora förändringar, inte minst i fråga om ägarstruktur och omsättningsvolym. Marknaden kom att domineras av stora företag med utländskt ägande. År 2016 hade de två största aktörerna inom den privata djursjukvården fyra gånger högre omsättning än Distriktsveterinärerna.[34] Sammantaget innebar detta att en stor del av djurens hälso- och sjukvårds samhällsviktiga verksamhet bedrevs av privata aktörer. Det gällde inte minst förebyggande hälso- och sjukvård för livsmedelsproducerande djur samt vård för tjänste- och servicedjur.[35] Frågan om beredskapslaboratorier försvann in i glömska i takt med att regionala laboratorier omstrukturerades och centraliserades. Laboratoriekedjan Svelab fick 2000 utländskt ägande. Systemet med K-företag ansågs inte förenligt med EU-rätten varvid planeringen upphävdes. Inom den samhällsviktiga livsmedelskontrollen har dock veterinärpersonalen fortsatt anställning hos Livsmedelsverket.

Försvarsmakten förändrade sin territoriella organisation där försvars-

områdena avvecklades 1996 och militärområden 2000. Under perioden har Försvarsmakten ett stort fokus på den internationella verksamheten, där de största åtagandena var deltagandet i de Nato-ledda operationerna i Bosnien 1995–2000, Kosovo 1999–2013, Afghanistan 2022–2014 och den FN-ledda verksamheten i Mali 2014–2023. Veterinärernas arbetsområde vid nationella övningar hade sedan några decennier blivit förknippat med ordet fälthygien. Ett begrepp som kändes mindre lämpat när tjänstgöringen skedde i områden med dödliga medicinska hot som tropiska infektionssjukdomar, giftormar och hög värmebelastning. Veterinärens arbetsområde kom nu att heta preventivmedicin. Preventivmedicin blev i sin tur en viktig delmängd i ett vidgat sjukvårdsbegrepp, försvarsmedicin.

Även om veterinärer tjänstgjorde internationellt hade behovet av veterinärt stöd inom den nationella verksamheten minskat kraftigt. I krigsorganisationen var det framför allt i brigadstab man såg ett behov av veterinär kompetens. Antalet brigader hade dock radikalt minskat i takt med värnpliktsförsvarets avveckling och ett förändrat fokus från utbildning och nationell beredskap till internationella insatser.

Försvarsmaktens livsmedelsförsörjning ändrades till att bli betydligt mer beroende av civilsamhället. Fältslakten avvecklades. Initialt byggde konceptet på så kallade hållbara livsmedel och ett mindre nyttjande av färsklivsmedel. Civil grossist skulle nyttjas för framtransport av livsmedel till större butik där förbanden själva skulle svara för hämtning och distribution.

Återuppbyggnaden börjar, nya myndighetsroller

I slutet av 2015 var omvärldsläget så förändrat att regeringen beslutade att totalförsvarsplaneringen skulle återupptas för att stärka samhällets motståndskraft mot allvarliga samhällsstörningar, hybridkrigföring eller reella krigshandlingar med höjd beredskap.

De statliga myndigheternas ansvar inom totalförsvaret tydliggjordes i beredskapsförordningen.[36] Ett drygt sextiotal av dessa som Livsmedelsverket, Jordbruksverket, SVA och länsstyrelserna kallas för beredskapsmyndigheter med ett särskilt ansvar att förbereda sig för samhällsstörningar och höjd beredskap. Tio beredskapssektorer bildades som ska hålla samman beredskapsarbetet. Mycket av den veterinära beredskapen, exempelvis livsmedelskontrollen och djurens hälso- och sjukvård, har hamnat inom beredskapssektorn Livsmedelsförsörjning och dricksvatten med Livsmedelsverket som sektorsansvarig myndighet. Bildandet av beredskapssektorer innebär att veterinärverksamheten återigen hamnat vid sidan av hälso- och sjukvården som ingår i beredskapssektorn Hälsa, vård och omsorg, med Socialstyrelsen som sektorsansvarig myndighet.

Jordbruksverket försökte i en skrivelse våren 2021 med stöd av den alltjämt gällande krigsveterinärförordningen att få länsstyrelserna att se över sina organisationsplaner för den veterinära verksamheten. Jordbruksverket gjorde också en uttolkning av författningstexten anpassat till dagens förhållanden. Flera länsstyrelser menade dock att förordningen var för föråldrad och att den inte längre gick att tillämpa.

Jordbruksverket och Livsmedelsverket fick via sina regleringsbrev 2023 i gemensamt uppdrag att »utreda behovet av reglering av viss personal för arbete med djurhälsa, djurskydd och säkra livsmedel vid höjd beredskap».[37] I uppdraget konstaterades att den nuvarande lagstiftningen (krigsveterinärförordningen) var föråldrad och inte anpassad till nuvarande behov och förhållanden. Arbetet redovisades till regeringen i september 2024. I rapporten definierades den veterinärverksamhet som man bedömde vara viktig för totalförsvaret till verksamhet som är avgörande för att upprätthålla livsmedelsproduktion för befolkningens överlevnad, som säkerställer att tjänste- och servicedjur kan upprätthålla viktiga samhällsfunktioner eller är avgörande för att stödja det militära försvaret under höjd beredskap.

I rapporten lyfts att veterinärer och veterinärmaterial kan bli viktiga resurser även utanför djursjukvården, till exempel inom den civila hälso- och sjukvården i en kris. För att säkra den veterinärverksamhet som är särskilt viktig för totalförsvaret föreslås flera åtgärder. Bland annat handlar det om att lagra viktiga läkemedel för djur, helst genom så kallad omsättningslagring där läkemedlen används och byts ut regelbundet. Det föreslås också att myndigheter ska teckna avtal med privata djursjukhus som har samhällsviktiga uppdrag, och att dessa sjukhus behöver bli mer robusta – till exempel genom bättre elförsörjning och datasäkerhet. Utredningen studerade särskilt möjligheten att flytta veterinärpersonal till samhällsviktig verksamhet om behov skulle uppstå och landade här i att detta skulle kunna ske med stöd av den allmänna tjänsteplikten. För att det ska fungera föreslås dessutom särskilda utbildningar, så att personal snabbt kan förberedas för nya arbetsuppgifter.

Sällskapsdjuren i fokus

Rapporten till regeringen lade även till uppgiften att upprätthålla ett tillräckligt djurskydd, även för sällskapsdjur, något som bedömdes avgörande för att upprätthålla samhällets motståndskraft och försvarsviljan i landet under höjd beredskap. En jämförelse kan göras med uppmärksamheten runt frågan om skyddsrum till djur och MSB:s broschyr *Om krisen eller kriget kommer*.[38] En debatt vilken bland annat resulterade i att 2024 års version fick en text med rubriken »Du som har husdjur». Frågan om hunden och katten fick komma med till

skyddsrummet hade dock varit aktuell tidigare. Vid en veterinär beredskapskonferens vid östra civilområdet 1980 konstaterade dåvarande länsveterinär K-G Linderholm att »Det finns planering för all möjlig beredskap men det finns inte någon genomtänkt plan för sällskapsdjurens del. [...] om djuren får följa med dit [till skyddsrummen] finns heller ingen information om.» Konferensen konstaterade att detta var »oacceptabelt» och att (dåvarande) Civilförsvarsstyrelsen skulle kontaktas i ärendet.

Hästars betydelse och funktion i höjd beredskap är ett annat område som vållat diskussion i samband med veterinär beredskap. Hästen behandlas i de flesta fall av sina ägare som ett sällskapsdjur men är enligt EU-lagstiftningen ett livsmedelsproducerande djur vilket gör att alla hästar har ett så kallat hästpass. Hästen används i stor utsträckning till rekreation och sport vilket styr dagens veterinärvård, men betraktas nog av få ägare som ett möjligt livsmedel. Vid höjd beredskap kan det dock vara viktigt att se hästen som ett livsmedelsproducerande djur. Givet antagandet att en häst har en medellivslängd om cirka 18 år dör eller avlivas det uppskattningsvis 20 000 hästar årligen. Enligt Jordbruksverkets slaktstatistik slaktades det i Sverige 1 030 hästar till livsmedel under 2023 varför det torde finnas en möjlig och outnyttjad livsmedelskälla. Att i en situation med höjd beredskap fortsätta att hålla häst som sällskapsdjur kan bli svårt, vilket kan medföra att fler hästar måste avlivas, vilket i sin tur kräver ett ställningstagande till om hästen ska tillvaratas som livsmedel eller omhändertas som kadaver.

Framtiden

Den tid då den veterinära beredskapen definierades av krigsmaktens behov för arméns hästar eller av köttbesiktning vid fältslakterier är för länge sedan förbi. Det går heller inte att bygga vidare på den tid då en kliniskt verksam veterinär, vanligtvis en distriktsveterinär, arbetade med livsmedelsproduktionens djur och läkemedel fanns tillgängliga via statliga apotek. Den veterinära beredskapen är idag något bredare och mer svårnavigerat som handlar om samspelet mellan djur, människor, livsmedel, sjukdomar och säkerhet i gränslandet mellan militär och civil beredskap. I denna breddning ingår även våra sällskapsdjur och vår starka relation till dessa.

Framtidens veterinära beredskap behöver finna former, anpassade efter dagens förhållanden, där mycket av de privata veterinärverksamheterna måste inkluderas i det civila försvaret. Hur Försvarsmaktens behov av veterinärer ser ut framgent vet vi inte, men sannolikt kommer behovet av såväl veterinärer i stabstjänst som i expertfunktioner i fält återigen att öka. Natomedlemskapet

innebär att värdlandsstöd och logistikstöd hamnat i fokus vilket även det kommer att påverka den veterinära beredskapen.

Livsmedelsverket och Jordbruksverket bedömer att såväl livsmedelskontrollen som den djursjukvård som ses som samhällsviktig kan utföras av ordinarie veterinärpersonal, om inget oförutsett inträffar. Att höjd beredskap och krig närmast per definition innebär oförutsägbara händelser gör dock att planeringen måste inkludera att veterinärpersonal ska kunna flyttas från veterinärverksamhet som inte är samhällsviktig till samhällsviktig. Erfarenheter från Ukraina visar ett stort behov av omhändertagande av skadade och sjuka människor där olika former av veterinärpersonal och veterinära lokaler och utrustning har varit en stor tillgång för humansjukvården.[39]

Det finns idag ingen samlad statistik över »spelplanen» i betydelsen vad veterinärer arbetar med i fred kopplat till behovet av veterinär arbetskraft vid höjd beredskap och krig. Jordbruksverket har gjort en uppskattning av antalet och fördelningen (se *Tabell 2*). Huvuddelen av de kliniskt verksamma veterinärerna arbetar idag inom vården av sällskapsdjur och utanför det som kallas för samhällsviktig djursjukvård. Samtidigt är vården av sällskapsdjur en resurs som besitter kompetent djurhälsopersonal, avancerad medicinteknisk utrustning och anpassade lokaler. Någon planering för ett alternativt nyttjande av denna resurs finns inte i dagsläget.

Fördelning av veterinärer med svensk legitimation	Andel i %	Beräknat antal
Djur för livsmedelsproduktion	17%	759
Häst	8%	339
Sällskapsdjur	44%	1 932
Beredskapsmyndighet, administrativt arbete	14%	600
Övriga, exempelvis utbildning	17%	770

Tabell 2: Uppskattning av antalet veterinärer och deras sysselsättning 2024*

* Peter Hofverberg, Jordbruksverket (personligt meddelande) 2025.

Utmaningar och historiska lärdomar

Vi vet inte vad som blir resultatet av myndigheternas förslag, men det går ändå att fundera på om det finns lärdomar att dra från det som varit. Var veterinärkåren förr bättre eller sämre rustad att stötta det som idag kallas totalförsvaret? Jämförelser försvåras dock av att den veterinära beredskapen inte bara har breddats utan i takt med skiftande förutsättningar även haft olika syften och inriktning. En sak verkar dock tydlig. Mycket av det som idag bär beredskapsarbetet framåt är sådant som är gjort eller uttänkt förr. Men när beredskapen

och kunskapen var som mest utbyggd monterades den ned, och en ny uppbyggnadsperiod måste nu ta vid.

Frågan om utbildning och övning blir en delmängd i detta. Det är först när kriget har varit nära eller beredskapen hög som konkreta frågor som utbildning och övning hamnat i fokus. Övriga tider har beredskapsarbetet handlat mycket om ett organisatoriskt pappersarbete. Förändringar i samhället med ett större beroende av insatsvaror som kräver import, teknik som kräver elektricitet, data som kräver tillgång till internet med mera gör vardagen sårbar för de flesta av oss. Dessa sårbarheter gäller naturligtvis även den veterinära beredskapen och lyfter ett behov av att få tillbaka robusta arbetsplatser och att utbilda och öva under »enkla förhållanden». En annan sårbarhet utgörs av den kraftiga minskningen av regional laboratoriediagnostik vilket gör beroendet av ett centrallaboratorium som SVA stort.

Organisatoriskt finns oprövade kort som är svåra att i förväg förhålla sig till. En sådan är hur det moderna civilförsvarets principer om samverkan står sig mot den gamla organisationens tydliga ledningsstruktur? Civilmilitär samverkan utmanas dessutom av att den naturliga mötesytan med militär- och civilområden och dess veterinära företrädare inte längre finns. De nya beredskapssektorerna har medfört att sambandet mellan veterinärmedicin och humanmedicin inte längre är en självklarhet i beredskapsplaneringen utan måste lösas »tvärsektoriellt». Hur nödvändig samverkan mellan stat och privata aktörer ska utformas är heller ingen självklarhet efter avvecklingen av K-företagen.

Många av utmaningarna för den veterinära beredskapen måste dock ses i ett större perspektiv för svensk försörjningsberedskap. En generell formel blir att det måste finnas en tydligt uttalad målsättning med de åtgärder som ska utföras. Till detta ett ekonomiskt och författningsmässigt stöd, vilket i sin tur kan ge tillgång till de resurser, exempelvis personal och förnödenheter, som erfordras. Detta är dock ett hjul som hela tiden måste underhållas i takt med att samhället och omvärlden utvecklas. Ur det perspektivet är den veterinära beredskapens utmaningar bara en liten delmängd som visar på samhällets svårigheter att gå i takt med tidens beredskapskrav.

NOTER

1. Tack till Johan Beck-Friis för värdefulla synpunkter i granskningen av denna text.
2. En skvadron bestod vanligen av två kompanier om vardera 125 ryttare.
3. Hederstedt, J. 1939. Fältveterinärkåren och veterinärorganisationen i svenska armén: en återblick. *Svenska Militär-Veterinärsällskapet*, Stockholm, s. 14.
4. Furuby, E. 1985. Den Wihlborg-Wetterströmska affären. *Svensk Veterinär Tidning* 37, 15, s. 735–40.
5. Underdånigt Betänkande angående Ordnande af Veterinärväsendet, jemte dithörande Förslag till Instruktioner och Stadgar in, m., afgifna den 24 Mai 1865 af dertill i nåder förordnade Komiterade, s. 57.
6. Hederstedt, 1939, s. 17–24.
7. SOU 1918:3. Utredning och förslag rörande militärveterinärväsendets organisation i fred, s. 46.
8. Ekeroth, C. 1900. *Handbok i fälttjänst för svenska arméens läkare och veterinärer.* Nordstedts förlag, Stockholm, s. 106.
9. SOU 1946:45. Betänkande med förslag till åtgärder för främjande av ridhästaveln m.m., s. 6, s. 26.
10. Settergren, S. 1936. Veterinärvården m.m. inom Svenska Frivilligkåren i Finland 1939–1940. *Veterinärhistoriska Museet i Skara. Meddelande* nr 35.
11. Kungl. Maj:ts instruktion för fältveterinärkåren 1937:676, 20–21 §§.
12. Krantz, G. T. 1964. Det militära veterinärväsendet. Uppgifter, funktion och utveckling från och med andra världskriget. *Meddelande från Rådet för Veterinärhistorik och Biografisk forskning.* Nr 21, s. 9.
13. SOU 1930:18. Distrikts veterinärlönesakkunnigas utredning och förslag beträffande ordnandet av distriktsveterinärernas anställnings- och avlöningsförhållanden.
14. SOU 1946:20. Betänkande angående den centrala organisationen av det civila medicinal- och veterinärväsendet avgivet av Medicinalstyrelseutredningen.
15. Menzinsky, I. 1971. Utredningen om översiktlig planering i lantbruket. 7.8. Livsmedelsberedskapsplanering, s. 1.
16. Krantz, 1964, s. 8.
17. SOU 1961:66. Totalförsvarets högsta ledning. 1960: års försvarsledningsutrednings betänkande II, s. 99.
18. Saleby, M., Ahlinder, L., Schüler, M. & Taube, F. 2024. Descriptive analysis of diseases, non-battle injuries and climate among deployed Swedish military personnel. BMJ Mil Health. Epub. doi:10.1136/ military-2024-002685, s. 1.
19. Allmänna råd från Socialstyrelsen, (SoS 1990:9) Smittskyddet i krig.
20. SVA & Lantbruksstyrelsen. 1985. Veterinärmedicinsk laboratorieberedskap. SVA-C 85-01-18.
21. Svelab var då en organisation av regionala laboratorier för diagnostik av djursjukdomar samt bakteriologiska och kemiska undersökningar av foder, livsmedel och vatten. Staten var från grundandet 1969 majoritetsägare i Svelab. Verksamheten skulle bedrivas i konkurrens med kommunala och privata laboratorier men i nära samarbete med SVA. Efter riksdagsbeslut 1983 kom Svenska Kommunförbundet in som delägare på samma villkor som staten.
22. SOU 1970:65. Utbildning m.m. av värnpliktiga i specialtjänst, s. 95.
23. Ibid.
24. Lag (1939:934) om tjänsteplikt; Lag (1939:832) lag om tjänsteplikt för medicinalpersonal.
25. Lag (1953:688) om hälso- och sjukvård vid krig och andra utomordentliga förhållanden (krigssjukvårdslag)
26. Kungl. Maj:ts proposition nr 9 år 1966, s. 10.
27. Allmänna tjänstepliktslagen (1959:83).
28. Prop. 1994/95:6. Totalförsvarsplikt, s. 106.
29. Ibid., s. 89.
30. Prop. 1991/92:102. Totalförsvarets utveckling till och med budgetåret 1996/97 samt anslag för budgetåret 1992/93.
31. Lag (1994:1809) om totalförsvarsplikt.
32. Förordning (1995:238) om totalförsvarsplikt; Regeringskansliet. n.d. Om civilplikt. [Hämtad: 2025-05-15], Källa: https://www.regeringen.se/regeringens-politik/civilt-forsvar/om-civilplikt.

33. Lag (1981:292) om tjänsteplikt för hälso- och sjukvårdspersonal samt veterinärpersonal m.m.
34. Konkurrensverket. 2018. Konkurrensen i Sverige 2018, Kapitel 19 Djursjukvårdsmarknaden. Rapportserie 2018:1, s. 196.
35. Begreppet tjänstedjur omfattar huvudsakligen arbetande hundar och hästar inom Försvarsmakten, polisen och tullkontrollen även privatägda, specialtränade väktar-, sök- och räddningshundar skulle kunna få en funktion inom det civila försvaret. Om detta sker är det också rimligt att de får nödvändig veterinärvård genom status som samhällsviktiga. Med servicedjur avses i detta sammanhang arbetande hundar som stödjer människor med särskilda medicinska behov.
36. Förordning (2022:524) om statliga myndigheters beredskap (»Beredskapsförordningen»).
37. Jordbruksverket & Livsmedelsverket. 2024. Reglering av veterinärpersonal med mera vid höjd beredskap. Rapportering av uppdrag i myndigheternas respektive regleringsbrev för budgetåret 2023.
38. Svt Nyheter. 2023. *Forskaren: Husdjur borde tillåtas i skyddsrum.* Digital artikel 2023-04-10. [Hämtad: 2025-05-14], Källa: https://www.svt.se/nyheter/inrikes/husdjur-saknar-skydd-vid-krig-borde-tillatas-i-skyddsrum (exempel på debatten).
39. MSB. 2023. Erfarenheter Ukraina inom sjukvårdsområdet. PM Operativa avdelningen. Enheten för fredsfrämjande insatser. MSB 2013–05819, s. 2–3.

ANN-CATRIN ÖSTMAN

Om *talko*

Att sätta ett ord i beredskapsarbete

Under andra världskriget ställdes det finländska samhället inför enorma påfrestningar – men också inför uppgiften att samla sina resurser på nya sätt. Ett av de mer oväntade verktygen i denna mobilisering var ett ord från det agrara förflutna: talko. Genom att knyta an till äldre föreställningar om samarbete och gemensamt ansvar kunde begreppet ges nytt liv och ny funktion. I detta kapitel undersöks hur språk, tradition och historia samverkade för att skapa handlingskraft, och hur ett till synes föråldrat uttryck blev en del av framtidens beredskap.

> Då man efter vinterkriget sökte snabba och effektiva vägar att bringa hjälp åt de tusenden som direkt eller indirekt genom kriget råkat i nöd, återupptäckte man det urgamla finska talkobruket, som visar sig vara en både användbar och effektiv form av hjälpverksamhet.[1]

Det här är taget ur en tidning som publicerades i Åbo 1942. I början av 1940-talet fick ordet *talko* en stor betydelse i det tvåspråkiga Finland, både i finskan och i svenskan. Sina rötter hade ordet i ett äldre bondesamhälle: i vissa delar av landet hade det använts för att beteckna gemensamt arbete och grannsamverkan av olika slag. Under krigsåren användes begreppet för att beskriva och locka till frivilligt beredskapskaparbete. Främst utnyttjades det för att engagera ungdomar i olika slags arbeten och dessa insatser kom huvudsakligen att utföras inom jordbruk och skogsbruk. Som ett led i den försörjningsverksamhet som var ytterst viktig i ett samhälle präglat av krig lyfte historiker och kulturforskare fram just detta begrepp. År 1942 publicerade hembygdsförbundet ett temanummer av tidskriften *Kotiseutu* [Hembygd] där det redogjordes för talkoarbetets historia i olika delar av landet.

Målet med min text är att visa hur ett äldre begrepp återintroducerades och formades i syfte att stärka beredskap och folkförsörjning. I artikeln visar jag hur talkotraditioner presenterades, cirkulerades och användes i Finland under krigsåren. Temanumret i tidskriften *Kotiseutu* presenteras liksom de historiografiska traditioner där bilderna av det agrara förflutna skapades. Utifrån sökning-

ar i svenskspråkigt tidningsmaterial ger jag exempel på den talkoverksamhet som arrangerades under krigsåren. Dessutom skildrar jag i korthet det statligt styrda arrangemanget av denna så kallade talkorörelse och dess kopplingar till förefintliga organisationer. I presentationen av den konkreta verksamheten utgår jag från skildringar som berör svenskspråkiga trakter, i första hand Åboland och Österbotten.[2]

Att omskapa traditioner: finländskt talko *och norsk* dugnad

Idag är begreppet *talko* (*talkoot*[3]) betydelsefullt och välkänt i Finland. Det finns ingen motsvarighet till begreppet i Sverige även om själva fenomenet tvivelsutan har varit viktigt också i landets agrara förflutna. I Svenska Akademiens ordlista definieras ordet *talko* som »gemensam arbetsinsats som utförs frivilligt utan betalning». Däremot finns många likheter mellan det norska begreppet *dugnad* och talkobenämningen. Den finländska folklivsforskaren Ilmari Talve har i ett översiktsverk beskrivit traditioner av talkoliknande slag i agrara samhällen. I sin korta översikt beskriver Talve grannhjälp under jordbrukets arbetsintensiva skeden: han ger exempel på gemensamt arbete under skörd av spannmål och vid potatisupptagning. I de svenskspråkiga områdena i Finland sägs höbärgning ha utgjort det vanligaste talkoarbetet. Vid husbyggnad och resning av tak kallades grannar in. I denna tradition var det sociala viktigt och ofta tillhandahölls mat som tack. Talve lyfter också fram de varierande benämningar som användes i olika delar av landet (*öitsit*, *kökkä* och så vidare) och han synliggör också spinnsidans *talko*, exempelvis kring linberedning. Själva ordet sägs härstamma från estniskans *talgo* eller *talgud*, och Talve, som själv hade estnisk bakgrund, syftar i detta sammanhang på olika former för kollektivt arbete vanliga i det estniska lokalsamhället.[4]

På liknande sätt beskriver norska forskare dugnadstraditionen.[5] Det handlade i bägge fall om frivilligt arbete som gjordes under en avgränsad tid och utan betalning i reda pengar. Mat kunde även här ingå och den sociala samvaron tillskrivs en stor betydelse. Frivilligarbete kunde också utföras för att hjälpa olycksdrabbade eller äldre behövande. I beskrivningarna av både *dugnad* och *talko* påpekas att man var beroende av varandra i ett äldre samhälle. Dessa praktiker utgick från oskrivna men givna regler. Den kanadensiska forskaren Catherine Wilson har skildrat den grannhjälp och samverkan som ofta gick under benämningen *bee* i nordamerikansk landsbygdskultur.[6]

Som fenomen och som nationell tradition tillskrivs *dugnad* ett stort nationellt värde i Norge, förmodligen större än motsvarande i Finland även om begreppet *talko* är mycket välkänt och omhuldat bland finländare. Som metafor fick

ordet *dugnad* stor samhällelig betydelse i Norge under tidig efterkrigstid då en återuppbyggnad av landet genomfördes. Begreppen *talko* och *dugnad* har setts som en stark kulturell metafor för det goda samhället, för samhällighet. *Dugnad* har också tolkats i termer av resiliens och studerats ur socialpsykologiskt perspektiv. Begreppen har även politiserats.[7]

I en äldre så kallad talkotradition inbegreps inte gemensamma åtaganden som utfördes av byalaget (som till exempel upprätthållande av vägar) eller ärenden kopplade till församling eller kommun.[8] Själva traditionen togs på 1930-talet i användning av olika frivilligorganisationer,[9] och i dag kan olika föreningar använda begreppet när diverse uppgifter ska utföras. Det var emellertid under krigsåren som begreppet fick genomslag i språket och som en effekt av den krigstida verksamheten kom själva företeelsen att få en plats i bilden av det finländska förflutna. Det finns ett par studier av hur talkoverksamheten organiserades under kriget – bland annat en bok skriven av en som själv var aktiv.[10] I en ny bok skildras den organiserade talkoverksamheten som en viktig del av arbetet på hemmafronten och även verksamhet riktad till ungdomar har uppmärksammats.[11]

Den välorganiserade och orkestrerade frivilligheten

Sommaren 1940 publicerade den unge folklivsforskaren Kustaa Vilkuna en artikel i tidskriften *Suomen Kuvalehti* där äldre talkoformer beskrevs. Detta knöts till behovet av återuppbyggnad och hjälp till de evakuerade. På initiativ av Akateeminen Karjala-Seura (AKS), en inflytelserik studentförening långt ute på högerkanten som propagerat för ett Storfinland och en expansion österut, samlades representanter för en rad organisationer kring förslaget att lägga grund för en moderniserad talkoverksamhet. Som ett resultat av detta grundades föreningen *Stortalko* (*Suurtalko*).[12] Det var en organisation för frontveteraner, Finlands Vapenbrödraförbund, som inledningsvis skapade de organisatoriska ramarna för den verksamhet som bedrevs med talkobegreppet. Den här organisationen hjälpte krigsdrabbade familjer och invalidiserade soldater.[13]

I samarbete mellan statliga instanser och olika frivilligorganisationer skapades ett nätverk för talkoverksamheten. Detta samarbete initierades av rörelser på högerkanten, men förutom husmors- och lantmannaorganisationer strävade man efter att också engagera ungdomsföreningar och föreningar kopplade till den socialdemokratiska arbetarrörelsen.[14]

I de beredskapsplaner som smiddes under mellankrigstiden hade självförsörjning getts stor betydelse. I september 1939 inrättades ett folkförsörjningsministerium, och detta fick också olika avdelningar, för bland annat livsmedel,

Bild 1: Lottornas talko på Joensuus gamla folkskola på Siltakatu, där de står runt ett bord och gör smörgåsar. Källa: Pohjois-Karjalan museo. Fotograf: Erkki M. Aarnio, hämtad från Finna.fi

bränsle och textilier. På regional nivå skapades tio folkförsörjningsdistrikt och på lokal nivå fanns kommunala organ, folkförsörjningsnämnder. Till uppgifterna hörde att hantera förmedling av ransonerade förnödenheter: man ombesörjde exempelvis tilldelningen av drivmedel. Det ordnades också traktorkurser för kvinnor. Under våren 1940 handhades omhändertagandet av de evakuerade från de avträdda områdena. År 1941, när Finland tillsammans och samtidigt med Tyskland gick in i ett nytt krig, tillsattes som komplement till folkförsörjningsinstanserna särskilda arbetskraftsnämnder för hanteringen av den allmänna arbetsplikten. Arbetsplikten hade reglerats i lag 1939 och denna var i kraft under krigstid.[15]

Folkförsörjningsverksamheten styrdes uppifrån, från en statlig nivå, och detta kunde också märkas i talkorörelsen. År 1941 ökade det statliga inflytandet även över talkorörelsen, och det kom också till uttryck i de sätt på vilka den presenterades. Talkoverksamheten uppmärksammades bland annat i det tal som presidenten Risto Ryti höll på självständighetsdagen den sjätte december.[16] Även talkorörelsen organiserades på olika nivåer: det fanns länsvisa distrikt med avlönade distriktschefer och på kommunnivå skulle det också tillsättas så

kallade talkochefer.[17] Till ansvarig för Stortalkoarbetet på svenskt håll utsågs Bror Åkerblom, en disputerad historiker som senare kom att bli verksam som pedagog. En del av den aktivitet som kris- och krigstiderna medförde kanaliserades via organisationer och vissa av folkrörelserna kom att få centrala roller, detta gällde bland annat kooperativa organisationer och Marthaföreningen. Skyddskårerna och Lotta Svärdorganisationerna var vid denna tid integrerade i Försvarsmaktens arbete, men de ingick även i de lokala nätverken kring försörjningsverksamheten på hemmafronten.

Historiografi: lokal samverkan som kultur- och samhällshistoria

I det temanummer av tidskriften *Kotiseutu* som publicerades tidigt 1942 gavs exempel på varierande talkoformer i olika landskap.[18] Från Satakunda erbjöds bland annat en färgstark och idealiserad skildring av gemensamt skördearbete i gången tid. Det påtalades att deltagarna ofta klädde sig i finare kläder än vanligt. Från Tavastland gavs bland annat beskrivningar av samarbete i skogsbruket. Från Nyland erbjöds mera specifika skildringar av den mat som erbjöds när det utfördes gemensamt arbete, och bland annat i denna rapport uppmärksammades kvinnors samarbetsformer. I avsnittet som skildrade Österbotten beskrevs gemensamt uppgrävande av mark. Från Norra Karelen meddelades att äldre talkotraditioner fortsättningsvis var livaktiga. I de olika texterna gavs också exempel på de varierande begrepp som användes för att beskriva det gemensamma arbetet. Tidskriften utgavs av det finska hembygdsförbundet och det är tydligt att man här tog sig an en tematik som låg i tiden.

När detta temanummer utformades fanns forskningstraditioner att utgå ifrån och man kunde delvis utgå från upplogade fält.[19] Under 1930-talet fanns i Finland ett förhållandevis starkt agrarhistoriskt forskningsområde och bondesamhällets historia hade utforskats i ett tvärvetenskapligt samarbete. Därtill fanns ett stort intresse för lokalsamhällets historia.[20] Texterna i temanumret skrevs av forskare från olika discipliner: förutom historiker och folklivsforskare även språkvetare. Två av de aktiva, Kustaa Vilkuna som hade initierat temanumret och historikern Eino Jutikkala, kom senare att bli tongivande forskare i Finland. I sitt bidrag resonerade Jutikkala kring talkoarbetets nordiska rötter och han baserade sin framställning på medeltida lagar.

I finländsk historiografi hade forskning om bondesamhället tidigt fått ett stort utrymme. I en nation med kort statlig historia inriktade man sig på social- och samhällshistoriska frågor, och inte minst diskussioner om kolonisationen av landet och äldre, finska samhällsstrukturer tangerade lokala agrarsamhällens historia.[21] Också i norsk och dansk historieskrivning fanns ett visst intresse för

bondens historia, medan intresset var litet i Sverige. Där studerades bondesamhället främst inom den framväxande folklivsforskningen.[22]

I flera avseenden kan den finländska forskningstraditionen jämföras med den norska. I bägge länder uppmärksammades bondesamhället av väletablerade och renommerade historiker. Bönderna ansågs symbolisera det norska respektive finska och deras agerande sågs som viktigt för nationsbygget. Dessutom återfanns samma betoning av samhällshistoriska aspekter. Flera av de inflytelserika historikerna i både Finland och Norge var influerade av den tyska *Kulturgeschichte*-traditionen, det vill säga en inriktning som främst uppmärksammade kollektiv, och historiematerialistiska perspektiv.[23]

I Finland var kontaktytorna mellan ämnena etnologi och historia stora, även om samarbete av det här slaget vanligen får ett mindre utrymme i historiografiska översikter. Med sin kulturhistoriska inriktning lade Gabriel Nikander, professor i folklivsforskning och kulturhistoria vid Åbo Akademi, tyngdpunkten på social samverkan, och han har ansetts vara den första finländska etnologen som i större omfattning intresserade sig för bondesamhället. Medan etnologin i Sverige och svenskspråkig etnologi i Finland byggdes upp kring studier av bondebefolkningen i hemlandet, studerade de tidiga finskspråkiga folklivsforskarna främst finsk-ugriska grupper utanför landets gränser. Under mellankrigstiden gav också de etnologer som publicerade sig på finska ett större utrymme åt hemlandets befolkning, åt den så kallade folkliga kulturen.[24]

Åren 1933–36 publicerades det omfattande och sedermera smått klassiska samlingsverket *Suomen kulttuurihistoria* [Finlands kulturhistoria].[25] I det fyrdelade och tvärvetenskapliga verket, som har setts som den kollektivistiska skolbildningens främsta arbete, gavs bondesamhället ett förhållandevis stort utrymme. Även svenskspråkiga forskare och forskare knutna till svenskspråkiga institutioner bidrog till samlingsverket. Vid den här tiden gavs de discipliner som inbegreps i de så kallade nationella vetenskaperna (*kansalliset tieteet*), däribland historia, folklivsforskning, språkvetenskap och geografi, stor betydelse i Finland, vid denna tid en ung nation som tarvade en egen kulturhistoria.[26]

Just ovannämnda verk, liksom även samarbetet kring forskningen, kan jämföras med forskningsinriktningar som var viktiga i andra europeiska länder och som har beskrivits med begreppet *Volksgeschichte*.[27] Föreställningar om bondesamhället och det folkliga har ju lagt grunden för starkt nationalistiska former av historieskrivning. Ett extremt exempel utgörs av den folkligt och rasistiskt inriktade historieskrivningen i Tyskland under mellankrigstiden. Under 1930-talet var olika former av det som getts samlingsbeteckningen *Volksgeschichte* framträdande i flera länder. Ofta fanns, som i det finländska fallet, ett tvärvetenskap-

ligt samarbete. I vissa fall kan forskningen länkas till ideologier som band folk och land samman på ett starkt exkluderande sätt, i andra fall var banden till demokratiska och socialt sett progressiva ideal tydliga.[28] De forskare som här är omnämnda hörde till mitten av den politiska skalan och bland de historiker som förknippades med den kulturhistoriska skolbildningen fanns även den socialdemokratiska politikern och ministern Väinö Voionmaa.

Populärvetenskap: talko *som förenhetligande historiebruk*

När talkobegreppet cirkulerades kunde forskarna således utnyttja befintliga forskningstraditioner. Men själva begreppet *talko* hade inte getts ett speciellt stort utrymme i de då föreliggande studierna. Tidigare hade den här institutionen inte uppmärksammats i någon större omfattning, men under krigsåren då behov av dylik konstruktion förelåg lyftes den fram som en central tradition i äldre finländsk bondekultur.

Det är också tydligt att den talkoverksamhet som sattes i rörelse under tidigt 1940-tal kom att påverka forskningen och forskarnas publikationer. Detta märktes i de alster som utgavs. År 1943 publicerade Kustaa Vilkuna det populärvetenskapliga och rikt illustrerade verket *Isien työ* (*Fädrens arbete*), i vilket det gemensamma arbetet och även *talko* uppmärksammades. I boken frammanades ett arbetsetos och budskapet var, något förenklat, att arbete lade grund för lokala samhällen och att arbete också gav människor en position i samhället. År 1942 utgavs Eino Jutikkalas ansedda verk *Suomen talonpojan historia* [Den finländska bondens historia] för första gången. I detta vetenskapliga översiktsverk, som när det senare översattes till svenska beskrevs som nydanande socialhistoria, gavs *talko* ännu inte någon större betydelse. Företeelsen lyfts dock fram i den populärhistoriska bok som Jutikkala senare publicerade. Här beskrevs det gemensamma arbetet som nödvändigt i äldre bondesamhälle och detta skildrades både i termer av tvång och av gemenskapsskapande. I detta sammanhang påpekade Jutikkala att ömsesidig arbetshjälp enbart gavs om giltig orsak fanns – det handlade om sjukdoms- eller olycksdrabbade. *Talko* sades också kunna baseras på inbjudan.[29]

Skiljelinjen mellan öst och väst hade tidigare tillskrivits stor betydelse av forskarna: det hade länge funnits ett intresse för skillnaderna mellan ett svedjebrukssamhälle i öst och ett åkerbrukssamhälle i väst. Den mest kända skildringen av svedjebrukssamhället gjordes av Väinö Voinonmaa, i boken *Suomen karjalaisen heimon historia* [Den finska karelska stammens historia] från 1915. Svedjebrukssamhället beskrevs som en arbetsgemenskap, ett samhälle som är baserat på arbete (i första hand männens arbete). Arbetslagen beskrevs som fria,

och man – männen – valde att bli medlemmar av dylika kollektiv som beskrivs med ord som »kamratliga» och »sällskapliga».[30] Det existerade ingen stat och man saknade skrivna lagar, men grunden för samhällsformen låg i de ursprungliga näringsformerna, i dess ekonomiska och territoriella sammanslutningar.[31] Voinonmaas tolkning cirkulerades under mellankrigstiden.

Här framställdes således ett samhälle som var format nedifrån och baserat på arbete och urgammal sedvanerätt. På ett liknande sätt framställdes åkerbruksbyar i väst och dessa skildrades i vanlig ordning som harmoniska och konfliktfria kollektiv. En stor del av den tidiga etnologin beskrev kollektiv och grupper som utförde samfällt arbete eller som bedrev gemensamma näringar.[32]

Med det temanummer som publicerades i början av 1942 fördes skiftande former av samarbeten samman under samma takbegrepp, nämligen *talko*. Uppsatserna byggde till en del på en frågelista.[33] Med liknande betoningar av frivillig samverkan lyftes det lokala samspelet i olika delar av landet fram. När bilden av den goda samhällelighet där *talko* utövades frammanades, osynliggjordes skillnader mellan väst och öst. Det kunde betonas att »allmogekulturen har en rätt enhetlig prägel över hela landet...».[34] Detta var också ett sätt att skapa en föreställning om enhetlig finländskhet och just detta utmärker det specialnummer av tidskriften *Kotiseutu* som utgavs.

I svenskspråkiga tidningar: talko *som propaganda och som ord*

I synnerhet under 1942 skrevs det mycket i tidningarna om talkoverksamhet, något som sökningar i de digitalt tillgängliga tidningarna som utgavs på svenska visar. Själva ordet började framträda mera frekvent i finlandssvenskan i mitten av 1930-talet – det åskådliggör bland annat föreningsnotiser publicerade i lokala tidningar. Från Österbotten rapporterade tidningarna från och med tidigt 1930-tal om att bland annat skyddskårer, ungdomsföreningar och andelsmejerier samlade sina medlemmar till *talko*.[35] Från Åboland finns från och med mitten av 1930-talet exempel på att ordet användes av organisationer och föreningar.[36]

På hösten 1940 rapporterade de svenskspråkiga tidningarna om att ett stortalko i Finland hade påbörjats och det gavs exempel på hur nödställda fick hjälp med arbetet i höstbruket. Det framgår också att tematiken presenterades i radion, då ett viktigt medium. I januari 1941 hette exempelvis ett program »hörbilder om *talko* förr och nu» och det sändes direkt efter ett radiosänt tal av statsministern.[37]

Under 1942 uppmärksammades *talko* på flera olika sätt i den svenskspråkiga tidningspressen. Detta presenterades i storvulna och idealiserande ordalag, som exempelvis här: »Allt från urminnes tider har det varit sed i vårt land att

hjälpa grannar och bybor så, att alla gemensamt fullgöra det arbete, som någon enskild inte mäktar med.»[38] Det talades om »gemensamma tag» och om att »biståndsviljan har alltid varit levande hos vårt folk».[39] På ett högstämt sätt framhölls vikten av att bistå drabbade familjer och att därmed kunna vidareföra »avlidna hjältars arbetsarv».[40]

Det gavs också utrymme åt forskares syn på traditionen. Folklivsforskaren Ragna Ahlbäck framhöll i en artikel som publicerades i februari 1942 att traditionen hade hållit på att falla i glömska. Hon pekar också på de olika begrepp som hade använts om fenomenet, exempelvis *gräftankalas* och *skärantalko*.[41] Ordet kalas visar att den sociala samvaron och undfägnaden kunde vara viktig. I enstaka fall omnämndes verksamheten inom citationstecken, då som ett sätt att signalera att begreppet var förhållandevis okänt eller att det användes på ett nytt sätt. I en artikel skrevs det om att arbete för det gemensamma bästa hade »yttrat sig i s.k. *talko*».[42]

Hur var det egentligen med själva ordet – ingick detta i den svenska som talades i Finland? Också den frågan dryftades. I en artikel som publicerades på vårvintern 1942 beskrevs ordets ursprung på följande sätt: »*Talko* är ett av de finska ord som inte kan översättas till andra språk men i alla fall vunnit en allmän burskap.»[43] I en artikel som publicerades under rubriken »Krigs- och kristidsord» gavs flera exempel på hur ordförrådet hade utvidgats under krigsåren. Förutom ordet *talko* presenterades begreppet *motti*, en term som hade präglats under vinterkrigets strider och som åsyftar den taktik som gick ut på att splittra trupper och sedan omringa mindre enheter. Just denna text var skriven av A.W.Granit, en geograf som givit ut studier om ortsbenämningar i Lappmarken. Han ansåg att »det gamla svenska kulturordet *talko*» inte skulle bytas ut mot »gille», ett ord som sades vara i bruk i Sverige. Enligt Granit användes ordet *talko* i stora delar av Finland.[44]

Detta bruk av ordet i svenskan i Finland var således inte givet – det behövdes introduktioner och presentationer. Under våren kritiserades den svenska begreppsanvändningen kraftfullt i svensksösterbottniska *Jakobstad Tidning*. Ordet sades vara okänt i de svenskspråkiga bygderna och skribenter frågade sig varför man skulle använda detta finskspråkiga begrepp. Det här lyftes fram i flera texter.[45] Eftersom det finska ordet *talko* ansågs passa dåligt för det svenska tungomålet, föreslogs i stället ordet *talka*. Något senare framhöll granntidningen *Vasabladet* att ordet *talko* nog användes i några av de svensksösterbottniska dialekterna.[46] Själva ordet *talko* etablerades av allt döma i det finlandssvenska språkbruket just under krigsåret 1942 då ställningskrig rådde.

Bild 2: Trädfällningstalko i Uleåborg 10 augusti 1942. Källa: Museiverket Helsingfors, hämtad från Finna.fi

Talko *som fenomen: både småskaligt och storskaligt*

Under krigsåren förefaller talkoverksamheten ha varit livlig – och tidningsnotiserna torde vara en tillförlitlig om än något tendensiös källa. De visar bland annat att *talko* arrangerades för att hjälpa äldre utsatta; dessa fick bland annat kvistar som kunde användas som ved. I den åboländska skärgården pågick samarbete kring fiske. Det samlades lump och arrangerades pappersinsamlingar.[47] Till *Jakobstads Tidning* inkom skildringar om småskaliga vedtalkon, om hur skyddskåren låter resa en barack under en talkokväll och om hur såväl ungdomar som vuxna samlar gran- och videbark som kan användas i läderindustrin.[48]

I tidningar publicerades längre artiklar där det redogjordes för talkoverksamhet i olika delar av landet. På fastlagstisdagen 1942 ordnades ett veritabelt stortalko, en begivenhet som arrangerades av den riksomfattande talkoföreningen. Denna dag hade utropats till en nationell vedtalkodag och det rapporterades om 150 olika talkotillställningar som hade lockat sammanlagt 5 472 personer, främst ungdomar. Under detta arbete ska 4 097 hästar ha använts. Av samma artikel framgår det att det även hade hållits isupptagnings- och gödselkörningstalkon.[49]

Ett flertal gånger publicerades uppgifter av detta slag som ett sätt lyfta det gemensamma och synliggöra storskaligheten. Det handlade också om att skapa konkurrens mellan olika kommuner och det publicerades listor över de orter där talkodagarna var många. Det framgår också att talkorörelsen uppmärksammades när andra organisationer höll sammankomster vid denna tid.[50] Enligt en historik utfördes 400 000 dagsverken i jordbruket med talkokraft under maj månad 1942. För hela året redovisades 2,5 miljoner dagsverken – denna organisering av arbetande var betydelsefull. Verksamheten sägs ha kommit i gång senare i svenskspråkiga områden.[51]

Under våren 1942 ordnades det också en så kallad stortalkovecka i hela landet. På förhand talades det om att detta skulle bli en »mäktig manifestation på samhörighetskänsla och talkoanda». I Åbo skrev *Åbo Underrättelser* att »stadens alla intressekretsar, samhällsklasser och språkgrupper ha samlat sina krafter».[52] Finlands Stortalkoförening, Nationalhjälpen och Finlands Vapenbrödraförbund stod som ansvariga för planeringen av detta storskaliga event. I Åbo bidrog en palett av organisationer till arrangemangen, förutom Konstnärsgillet ett flertal kvinnoorganisationer – Marthaföreningarna, Lotta Svärd-distriktet i Åboland och det socialdemokratiska kvinnoförbundet. Under den tvåspråkiga öppningsceremonin i Åbo stadshus deltog forskare, bland andra historikern Heikki Varis som senare utnämndes till professor i socialpolitik. Det ordnades en rad av kulturella tillställningar, däribland promenadkonserter, en konstutställning och en mannekänguppvisning. Både stadens svenskspråkiga teater och arbetarteatern bidrog till programutbudet och på det här sättet skulle man stöda varande och kunna »se förtröstansfullt på framtiden».[53] Det förelåg dansförbud under krigsåren, så program av detta slag kan har varit välkommet.[54]

De återkommande sammankomster som ordnades på många håll landet kunde beskrivas i militaristiska termer: då organiseringen av det som benämndes måndagstalko skildrades användes uttrycket »talkoattackens möjligheter».[55] I synnerhet ungdomarnas talkoarbete beskrevs som en fosterländsk och moralisk plikt. När det rapporterades från den veckolånga tillställningen i Åbo betonades det att talkorörelsen var viktig för hemmafronten och att den bidrog till det »totala kriget».[56] Från kyrkligt håll betonades det att *talko* kunde utföras på helgdagar och detta utgjorde också en del av söndagsskolornas sommarverksamhet.[57]

Under denna vår, då propagandan för talkoverksamheten var som intensivast, framhöll *Åbo Underrättelser* att också den allmänna »jordpolitiken» skulle bygga på *talko* och en allmän »medborgerlig verksamhet». I Finland hade ett flertal jordreformer genomförts under mellankrigstiden och även i samband med evakueringen av de avträdda områdena efter vinterkriget aktualiserades jordfrågor. Vid den här tidpunkten hade den finländska armén återtagit dessa

områden och dessutom intagit områden i Fjärrkarelen som aldrig hade tillhört Finland. Nu betonades det att »Öst-Karelen» skulle erbjuda »jord- och forstekonomiska möjligheter» och vara viktigt inom »vår kolonisationspolitik». Med hjälp av frivillig talkoverksamhet skulle finländare kunna slå sig ned som »kolonister» i de områden som nu hade erövrats.[58] Ordet kolonialisering hade under mellankrigstiden främst avsett de reformer som berörde småbrukares nyodling, men givetvis kan ordet tolkas på ytterligare och vidare sätt i detta sammanhang.[59] Här relaterades begreppet otvivelaktigt till de planer på ett »Storfinland» som omhuldades inom vissa kretsar ännu under fortsättningskrigets sista år.[60]

Historiska lärdomar: Ett krigstida arv och ett utvidgat ordförråd

Jag har gett exempel på hur talkoidén gavs stor samhällelig betydelse av varierande slag. Även under de kommande åren ventilerades verksamhetsformen i de svenskspråkiga tidningarna. Fortsättningsvis lovordades den, och inte minst kvinnorna och de av städernas unga som deltog i jordbruksarbete hyllades. Men också kritik luftades. Å ena sidan betonade personer som var starkt engagerade i rörelsen att gensvaret hos vissa grupper kunde ha varit starkare. Bland annat lärarna borde ge större åt utrymme åt verksamheten. Dessutom efterlyste ansvariga effektivare propaganda och bättre organisering.[61] Å andra sidan kritiserades det tävlingsinslag som ingick i ungdomsverksamheten och som baserades på utdelning av märken. Detta tenderande att utmynna i fusk. Efter krigsslutet omnämndes *talko* i de svenskspråkiga tidningarna när uppbyggnadsarbeten eller när hjälp till de som evakuerades, de interna flyktingarna, omtalades.

När beredskaps- och försörjningsarbete organiserades i Finland användes termen *talko* eller *talkoot* otvivelaktigt på ett verksamt och effektivt sätt. Kring denna revitaliserade term byggdes en omfattande organisation upp. I det begreppsliga konstruktionsarbetet deltog forskare från flera discipliner och i det talkobegrepp som presenterades för allmänheten sammanfördes olika företeelser som i äldre agrarsamhälle vanligen hade getts olika beteckningar.

Med sätten att beskriva och förnya talkotraditionen kunde språkliga, sociala och geografiska skillnader osynliggöras. På så sätt kunde bilden av en förhållandevis enhetlig kultur formas, stärkas och cirkuleras.

Det är intressant att notera hur organiserat och orkestrerat detta frivilligarbete var under krigsåren. Verksamheten var betydelsefull – det visas av tidigare översiktsverk. Givet är också att denna verksamhet stärkte föreningsverksamheten på lokalplanet: den gav stadga åt en verksamhetsform som både under och efter krigsåren var viktig för olika föreningar. På så sätt kan denna

form av beredskapsarbete ses som samhällsbyggande, främst sett utifrån lokala perspektiv. På lokalnivå kunde beredskapsarbete medföra en ökning i gemensamma aktiviteter och därmed lägga grund för en viktig känsla av resiliens. I vilken omfattning olika klyftor de facto kunde överbryggas lokalt ska förbli osagt.

Det är den här mångfasetterade verksamheten, som lockade många och som inramades av en stark organisation, som gör att vi idag känner begreppet och ser det som en viktig del av det finländska förflutna. Det faktum att ordet *talko* utgör en självklar del av finlandssvenskan beror tvivelsutan på dess användningen under krigsåren. Givet är att också ordets plats i finskan stärktes som en effekt av talkoorganiseringen under krigsåren. Det här var ett historiebruk som ter sig ytterst produktivt: det stannade kvar i den samhälleliga vokabulären, det används lokalt och det ingår i av bilden av det finländska samhället.

NOTER

1. *Åbo Underrättelser* 8.2.1942
2. Under sökningar i det öppna tidningsmaterialet, på Historiska tidningsbiblioteket (https://digi.kansalliskirjasto.fi/etusivu): jag har utgått från svenskspråkiga sökord (talkoverksamhet, talkorörelse); sökningar utifrån »talko» riktades mot en tid, *Åbo Underrättelser* och *Jakobstads tidning*.
3. I pluralform i finskan.
4. Talve, I. 1979. Suomen kansankulttuuri. SKS, s. 207–208. På engelska Talve, I. 1997. Finnish Folkculture. Studia Fennica Ethnlogica 4.
5. Se t.ex. Klepp, A. 2001. From neighbourly duty to national rhetoric: An analysis of the shifting meanings of Norwegian dugnad. *Ethnologia Scandinavica*, 31, s. 82–98.
6. Wilson C. A. 2022. *Being Neighbours: Cooperative Work and Rural Culture, 1830–1960*, också utifrån hennes föredrag i Åbo/KGAA/SLS.
7. Kelpp, 2001; Carsta S. & Mobekk, H. 2019. Dugnad: A Fact and a Narrative of Norwegian Prosocial Behavior. *Perspectives on Behavior Science* 42:815–834.
8. Talve, 1979, s. 207–208.
9. Talve 1979; Klepp, 2001.
10. Leiponen, K. 1987. *Kansa talkoissa*. Kirjayhtymä Helsinki.
11. Kirves, J. & Näre, S. 2010. Nuorten talkoot: isänmaallinen työvelvollisuus. I *Sodan kasvattamat*. WSOY, Helsingfors; Alander, J-P. 2020. *Kansa sodassa. Kotirintaman ratkaiseva merkitys*. Readme.
12. Så skildras upptakten temanumret, *Kotiseutu* 1/1942. Se även Leiponen, 1987 och Alander, 2020, s. 423–425.
13. Se även Leiponen, 1987, s. 93–97.
14. Leiponen, 1987, s. 156–57; Kirves & Näre, 2010, s. 267–268.
15. Rantatupa H. 2004. Kansanhuolto toisen maailman aikana 1939–1940. I *Suomen maatalouden historia II*, Peltonen, M. (red.), s. 452–465. SKS, Helsingfors, s. 449; Nils Westermarcks minneskildring *Glimtar ur en färdemans liv* (1982) ger också en inblick i organiseringsformerna.
16. Leiponen, 1987, s. 145; Kirves & Näre, 2010, s. 267–268.
17. Lantmannabladet 5.3.1943. Jfr Leiponen, 1987, s. 192.
18. *Kotiseutu*. Talonpoikaiskulttuurisäätiö 1942: s. 1–2, s. 5–33. Jfr. *Yhteiskunnallisen järjestäytymisen historiaa*. 1939. Historian aitta. IX. Gummerus, Jyväskylä & Helsingfors.

19. I beskrivningen av historiografiers kalibrering på det agrar utgår jag delvis från en artikel som jag har publicerat på finska, se Östman, A-C. 2014. Kylätalkoot: kun paikallisyhteisö sai yhteiskunnallisen merkityksen. I *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historia on rakennettu*, Markkola, P. Snellman, H. & Östman, A-C (red.), s. 213–238. Suomen kirjallisuuden seura.
20. Jfr Markkola, P., Snellman, H. & Östman, A-C. 2014. Yhteisöä purkamassa. I *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historia on rakennettu.* Suomen kirjallisuuden seura 2014, s. 7–24.
21. Se t.ex. Haapala, P. 2007. Kulturgeschichte i den finländska historieskrivningen. I *Den dubbla blicken,* Gustafsson, H. et al. (red.). *Historia i de nordiska samhällena*. Sekel bokförlag, Lund.
22. Myrdal, J. 2004. Agrarhistoriens etablering som universitetsdisciplin. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. 47.
23. Jfr Östman, A-C. 2008. Land and agrarian masculinity – Space and gender in Finnish cultural history 1932–36. I *Gendered rural spaces*, Olsson, P. & Ruotsala, H (red.), s. 18-32. Studia Fennica Ethnologia, Helsingfors.
24. Storå, N. 1992. Five ethnologies. I *Pioneers – The History of Finnish Ethnology*, Räisänen, M. (red.), s. 85–102. Studia Fennica Etnhnologica I. Finnish Literature Society, Helsingfors, s. 92–94.
25. *Suomen kulttuurihistoria I.* 1933. Heimoyhteiskunnan ja katolisen kulttuurin aika. Gunnar Suolahti, Eino Jutikkala et al. (red.). Jyväskylä & Helsingfors: Gummerus O.Y.
26. På finska kunde begreppets finska version, kansalliset tieteet, länge användas för att stärka humanioras betydelse. Liknade begrepp fanns också i några andra av de nya arvtagarstaterna, bland annat i Lettland. Markkola, Snellman & Östman 2014; Jfr Östman A-C. & Villstrand N. E. 2021. Nationella vetenskaper i Åbo. I *Nordisk etnologi vid Åbo Akademi*. Metamorfoser och kontinuitet, Nilsson, F. (red.). Åbo Akademi.
27. För längre diskussion, se Östman, 2008.
28. Jfr Hettling, M. 2003. Volk und Volksgeschichten in Europa. I *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegzeit*, Hettling, M (red.). Vandenhoeck & Rupert, Göttingen. M Stråth 2003. Jfr Östman, 2008.
29. Jutikkala, E. 1942. *Suomen talonpojan historia*. WSOY, Helsingfors, s. 28–32.
30. Voionmaa, V. 1915. *Suomen karjalaisen heimon historia*. WSOY, Helsingfors, s. 122. Jfr Voionmaa, V. 1916. Finlands karelska folkstams historia. *Historisk Tidskrift för Finland*. 1(1), s. 187–194.
31. Voionmaa 1915, s. 21.
32. Se Nikander, G. 1959. *By och bonde i Svensksösterbotten*. Folkstudier V. Svenska litteratursällskapet. Detta år publicerades ett samlingsverk med texter som Nikander delvis skrivit redan på 1920-talet.
33. Jfr Leiponen, 1987, s. 38–50.
34. Se t.ex. texten av Kustaa Vilkuna i Zilliacus, V. (red.) 1946. *Bonde-Finland. Kulturhistoriska bilder och strövtåg.* LT:s förlag, Stockholm.
35. Utgångspunkten ligger i sökningar i *Jakobstads Tidning* (t.ex. 7.5.1931; 17.3.1931; 19.3.1931; 4.7.1931; 19.3.1932.).
36. Utifrån sökningar från *Åbo Underrättelser* (*ÅU*), t.ex. 30.7.1935; 29.9.1935; 29.9.1935; 4.4.1936;
37. Jfr *JT* 31.10. 1940 och ÅU 18.1.1941.
38. *ÅU* 13.3.1942.
39. *ÅU* 26.2.1942.
40. *ÅU* 21.4.1942.
41. *ÅU* 21.2.1942. Under 1940-talet gav Ahlbäck, dotter till Gabriel Nikander, ut två studier benämnda Kulturgeografiska kartor, där spridningen av olika kulturfenomen kartlades.
42. *ÅU* 26.2.1942.
43. *ÅU* 13.3.1942.
44. *ÅU* 21.4.1942.
45. *JT* 18.4.1942; 19.4.1942; 23.4.1942; 28.4.1942.
46. Se t.ex. *Vasabladet* 8.6.1943. Kritik av begreppet framfördes också kraftigt i denna tidning; se 19.2.1942;5.4.1942; 3.9.1942; 29.10.1942.
47. *ÅU* 2.4.1942, 3.4.1942, 11.4.1942; 16.4.1942.
48. *JT* 7.6.1941; 16.6.1942; 26.9.1942; 5.6.1943.
49. *ÅU* 25.3.1942.
50. *ÅU* 27.3.1942.

51. Leiponen, 1987, s. 203, s. 235.
52. *ÅU* 21.4.1942.
53. *ÅU* 21.4.1942; 23.4.1942; 26.4.1942 28.4.1942.
54. Nevala, S-L. & Tikka, M. 2020. *Kielletyt leikit. Tanssin kieltämisen historia 1888–1948.* Atena.
55. *ÅU* 21.4.1942.
56. Se t.ex. *ÅU* 7.5.1942.
57. *ÅU* 15.4.1942.
58. *ÅU* 15.4.1942.
59. Jfr Östman, 2008.
60. Kan Finlands agerande på de ockuperade områdena under fortsättningskriget tolkas i termer av kolonialism? Det är en fråga som ofta dryftas under de senare åren. Den är viktig att beakta på ett nyanserat sätt, men utan att blunda för de aspekter som pekar just i den riktningen. Detta inte minst eftersom man i dagens Ryssland bedriver att aggressiv propaganda utifrån synsättet att Finland var en kolonialmakt. Det här är frågor som beaktas i en ny doktorsavhandling, Vuonokari-Bomström, L. 2025. *Itä-Karjalan sotasaalisarkisto miehityshallinnon välineenä ja Suur-Suomen rakentajana 1941–1944*. Turun yliopisto, Åbo.
61. Jfr *Lantmannabladet* 5.3.1943; *Hufvudstadsbladet* 31.12.1943; *Björneborgsbladet* 25.1.1944.

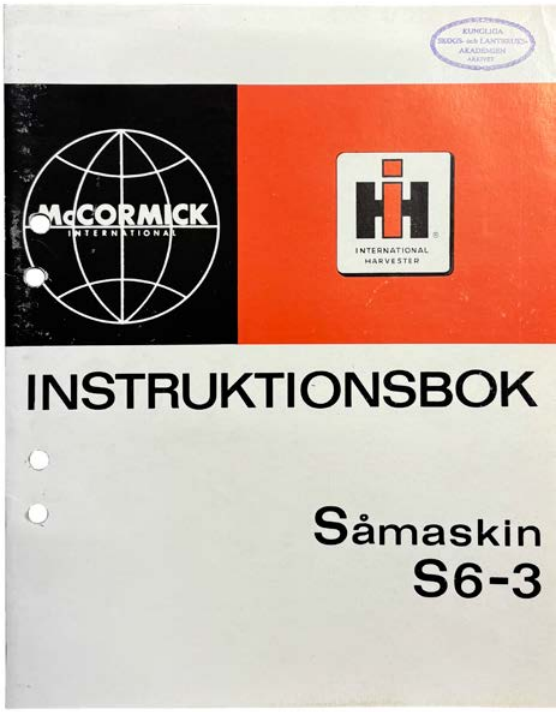

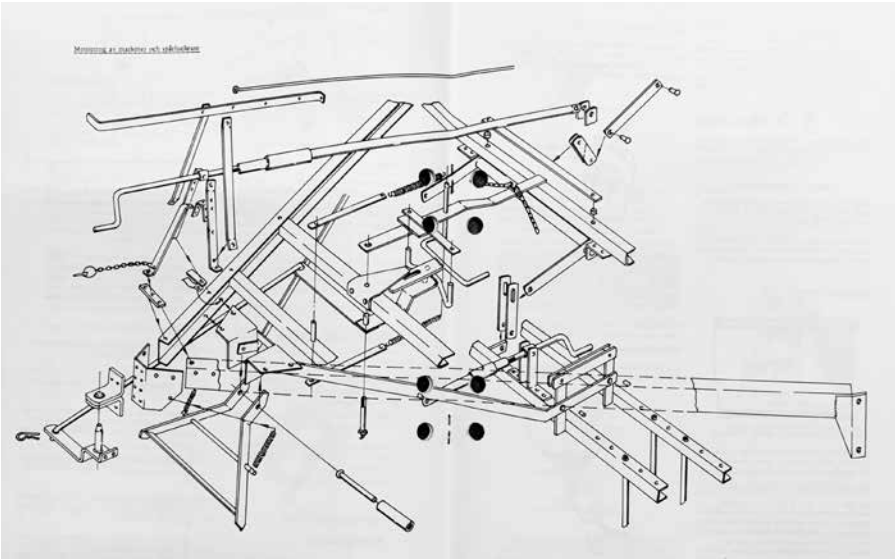

Bild 1: I KSLA:s bibliotek finns en omfattande samling med instruktionsböcker och maskinbroschyrer. Instruktionsböcker för exempelvis såmaskiner är en typ av manual som inte blir omodern. Har man en McCormick S 6-3 och undrar hur den fungerar så finns svaret i instruktionsboken.

PER ERIKSSON

Vad kan vi lära av historien?

Från första världskriget till 1990-talets omläggning av jordbrukspolitiken

Hur kan historien hjälpa oss att förstå vår samtid – och kanske till och med framtid? Genom att följa försörjningsberedskapens utveckling i Sverige under 1900-talet, från krigstidens akuta behov till efterkrigstidens politiska visioner och 1990-talets omläggningar, framträder ett mönster där jordbruket och samhällets övriga strukturer är tätt sammanvävda. Historien visar hur beroende vi varit av våra institutioner, våra ideal och vår samtid. Men den avslöjar också något mer: våra blinda fläckar. Vad kan vi lära av detta i dag – när vi ännu en gång står inför nya framtida utmaningar?

VAD KAN VI LÄRA AV HISTORIEN? Det är en frågeställning jag funderar på nästan dagligen genom mitt arbete med KSLA:s historiska verksamhet, dess bibliotek, arkiv och historiska projekt.

De frågor som besökare till biblioteket har med sig är av skiftande slag. De kan ibland vara synnerligen konkreta och till exempel handla om hur en viss gammal slåtterbalk eller såmaskin fungerar. Detta är dessutom en fråga vi ofta kan besvara eftersom det i biblioteket finns en stor maskinbroschyrsamling vi tagit hand om.[1]

Men frågor är vanligtvis inte så precisa utan befinner sig oftast närmare andra änden av ett spektrum där den konkreta manualen utgör en ytterlighet, och den mer öppna och prövande frågan, besläktad med den synnerligen svårbesvarade frågan »vad kan vi lära av historien?», utgör dess andra gräns. Det är också de mer övergripande frågorna som är vägledande för arbetet med bibliotekets inriktning: vilka ämnen ska biblioteket täcka, och därmed vilka böcker ska köpas in och fogas till samlingarna för att forskare, ledamöter och en intresserad allmänhet ska kunna skapa sig en uppfattning om hur jord- och skogsbruk med därtill hörande verksamheter förändrats och varit en del av samhället över tid.

Utgångspunkten för den här texten är inte i första hand forskningsfronten – vare sig när det gäller historiedidaktik eller historieforskning om försörjningsberedskap – utan har sin upprinnelse i en mer praktisk erfarenhet. Det

handlar om hur historiska lärdomar kan uppstå i skärningspunkten mellan de källor som finns tillgängliga, den forskning som baserats på dessa och de diskussioner som i vid mening uppstår kring hur olika skeenden ska tolkas och vad detta säger oss idag om den situation vi befinner oss i. Det sistnämnda är inte oviktigt eftersom KSLA är en plats som är intensivt intresserad av sin samtid och framtid. Det går därför inte, trots bibliotekets historiska huvudfokus, att bortse från växelspelet mellan det som är och ska bli och det som har varit.

Den övergripande historiska lärdomen här är alltså hur historien kan hjälpa oss att få syn på vår nuvarande belägenhet. Mer precist handlar det om hur frågan om försörjningsberedskap alltid är inbäddad i sin samtid och på vilket sätt som försörjningsberedskapen varit beroende av hur jordbruket samverkat och hängt samman med det övriga samhället.

För att få syn på hur den här inbäddningen förändrats gör jag några nedslag genom 1900-talet, från första världskriget till omläggningen av jordbrukspolitiken i början av 1990-talet. Här behandlas delvis samma frågor som i andra kapitel men på ett mer översiktligt vis eftersom fokus är det historiska lärandet. Dessa nedslag sammanfaller med framväxten, etablerandet och nedmonteringen av svensk försörjningsberedskap. Även om mina nedslag bildar en berättelse som på olika sätt beskriver detta förlopp är inte syftet att på något heltäckande sätt försöka återge denna kronologi. Till det räcker inte utrymmet i en kortare artikel. Målet är i stället att lyfta ett antal aspekter som ett historiskt perspektiv kan erbjuda och som jag tror att vi har nytta av när vi blickar framåt.

Första och andra världskriget

Det finns likheter med hur vi förhåller oss till vår försörjningsberedskap idag, i och med Rysslands invasion av Ukraina, och hur man vid första världskrigets utbrott kom att se på försörjningsberedskapen. Historien upprepar sig naturligtvis inte, men på samma sätt som vi idag genom en förändrad geopolitisk situation riktar blicken mot vår försörjningsberedskap och livsmedelssystemets förmåga att tillfredställande förse oss med livsmedel, innebar utbrottet av det första världskriget en liknande frågeställning.[2]

I båda fallen rör det sig om hur ett krig bortom Sveriges gränser tvingar oss att se på försörjningsberedskapen i ett slags helhetsperspektiv, som ett livsmedels*system*, även om ordet livsmedelssystem inte användes vid första världskrigets utbrott.[3] Det liknar hur ett strömavbrott gör oss uppmärksamma på elsystemets funktionssätt och beståndsdelar för att få vår vardag och vårt samhälle att fungera friktionsfritt.

Vi vet att ordnandet av försörjningsberedskapen under första världskriget

hade många brister med en illa förberedd krigsbyråkrati som resulterande i kravaller och sociala spänningar. En annan anledning till svårigheterna för Sverige att lösa försörjningsberedskapen under första världskriget hänger samman med den moderniseringsprocess Sverige och jordbruket genomgick. När detta system mötte en extern störning i form av ett krig på kontinenten blev man varse beroenden och hur långt det system man byggt upp sträckte sig utanför landets gränser. Ett exempel är jordbrukets specialisering på animalieproduktion. Kriget innebar att exporten lönade sig bättre än den inhemska marknaden när priserna ute i Europa rusade i höjden. Ett förbud mot export av nötkött och fläsk infördes strax efter krigsutbrottet men upphävdes snart med omsorg om producenternas lönsamhet. Exportrestriktionerna skärptes sedan successivt under kriget. Det kan också vara värt att påpeka att de som ansvarade för detta »misslyckande» faktiskt inte hade några historiska erfarenheter eller lärdomar att falla tillbaka på. På väg in i moderniteten, med större och fler städer och därmed en befolkning som inte kunde försörja sig på annat sätt än genom lönearbete, stod man inför något nytt, ett förändrat samhälle.

Sverige klarade sin livsmedelsförsörjning under andra världskriget relativt bra och betydligt bättre än under det första. Även om energiintaget per capita sjönk och det rådde brist på flera viktiga produkter var det aldrig någon fara för folkhälsan. Vid krigsutbrottet importerades kraftfoder, majs för svinuppfödning och oljekraftfoder för mjölkproduktion. Kraftfoderimporten ersattes under kriget med inhemska produkter som fodercellulosa och man propagerade för nödfoder som vass och lövtäkt. Importen av exempelvis konstgödsel samt driv- och smörjmedel blev också svårare i och med avspärrningen, men den fossildrivna mekaniseringen av jordbruket låg fortfarande en bit in i framtiden. Vare sig den tekniska eller vetenskapliga utvecklingen inom jord- och skogsbruk hade vid krigets utbrott kommit särskilt långt. Kriget fungerade snarare som en katalysator mot ökad mekanisering och inte minst egen tillverkning av insatsvaror och olika jord- och skogsbruksmaskiner.

När ekonomhistorikern Mats Morell i det fjärde bandet av *Det svenska jordbrukets historia* förklarar framgångarna för livsmedelsförsörjningen under andra världskriget betonar han framför allt faktorer som inte direkt hade att göra med försörjningsberedskapen. I stället vidgar han perspektivet och placerar in jordbruket i den övergripande samhällsförändringen. Till exempel framhåller han betydelsen av en framväxande samförståndsanda som manifesterades bland annat genom kohandeln 1933 och Saltsjöbadsavtalet 1938. Fortfarande kunde konflikterna vara skarpa mellan exempelvis bonderörelsen och arbetarrörelsen, men kontrasten var trots allt stor i jämförelse med första världskriget då bortsett från själva kriget, den ryska revolutionen 1917, det finska inbördeskri-

get och kampen kring rösträttens utvidgning påverkade den inrikespolitiska situationen i Sverige. Både högern och lantmannapartierna var emot den utvidgade rösträtten.

Den mest påtagliga skillnaden mellan första och andra världskriget när det gäller att ordna en fungerande livsmedelsförsörjning var dock enligt Morell den *institutionella* och *organisatoriska* struktur som byggts upp under mellankrigstiden. Den hade sin upprinnelse i den överskottskris som drabbade jordbruket efter det första världskriget. När marknaderna öppnades och produktionen återgick till det normala hade jordbruket svårt att finna avsättning för sina varor. Under 1930-talet, och som en följd av krisen inom jordbruket, skedde en intensifierad organisering bland landets lantbrukare, med ombildningen av SAL (Sveriges Allmänna Lantbrukssällskap) och bildandet av RLF (Riksförbundet Landsbygdens folk) som påtagliga exempel. Perioden innebar lantbrukskooperationens definitiva genombrott. Det startades föreningar för alla typer av jordbruksverksamheter. Föreningarna kunde vara stora med många medlemmar och knutna till distrikts- och riksorganisationer, medan andra var små med få medlemmar för lokala ändamål. Det fanns exempelvis mjölkkontrollföreningar, hönsföreningar, äggföreningar, djurförsäkringsföreningar, slakteriföreningar, bär- och fruktodlarföreningar, skogsägarföreningar, slöjdföreningar, hovvårdsföreningar och kvarnföreningar. Föreningsverksamheten samlades kring maskiner, redskap, djur, växter och byggnader och aktiviteten var febril. Utöver dessa föreningar fanns också ungdomsföreningar, kvinnoföreningar och studieföreningar inom vilka en modern identitet och framtidstro spreds.[4]

Den intensifierade organiseringen skapade således en väv av organisationer som bidrog till att solidariteten på landsbygden stärktes och att bonderörelsen kunde hävda sig i det nya organisationslandskap som började ta form med fackföreningar och industrins nya sammanslutningar. SAL erhöll statsbidrag för att underlätta organisationsverksamheten och under kriget bjöds SAL och RLF regelbundet in till förhandlingar om prisnivåer. Många lantbrukare såg regleringarna som ett erkännande av jordbrukets betydelse. Även inom skogsbruket skedde en intensifierad organisering under mellankrigstiden genom bildandet av skogsägarföreningar. De blev under kriget bränslekommissionens auktoriserade uppköpare på många håll.[5]

Den nya organisatoriska och institutionella miljön innebar att resurser under andra världskriget fördelades inom landet på ett mer effektivt och friktionsfritt sätt, att varuproduktionen hölls uppe och att priserna inte skenade i väg, vilket varit fallet under första världskriget. Det var under andra världskriget som begreppet *Totalkalkyl* introducerades, som innebar att man såg på det svenska jordbruket som *ett* stort företag. Avgörande för framgångarna var de täta för-

handlingarna med lantbrukets organisationer. Kännedom och kunskap om lantbruk i befolkningen var också god; en knapp tredjedel var sysselsatta inom jordbruket och de flesta hade bekanta bosatta på landsbygden. Jordbrukets krispolitik fick stå modell för hur andra sektorer skulle organiseras.

Sammanfattningsvis var en avgörande skillnad när det gäller försörjningsberedskapen under andra världskriget att jordbruket och beredskapens organisering var integrerad och förankrad såväl politiskt som i den nya organisationsstrukturen på ett helt annat sätt än vad som var fallet under det första världskriget. Samtidigt är det värt att inte glömma bort att avsikten till dessa institutionella och organisatoriska förhållanden inte var försörjningsberedskapen under kriget utan att lösa den kris som var under uppsegling under mellankrigstiden, bland annat till följd av sjunkande priser på jordbruksprodukter efter första världskriget, men blev även en del av lösningen på de djupare förändringar som skedde i samhället under den här tiden.

Beredskapen som ett modernt samhällsideal

Den institutionella struktur som byggdes upp för jordbruket under och efter andra världskriget, med omfattande statliga inslag, var inte unik för Sverige. Motsvarande utveckling skedde i stora delar av västvärlden och det var inte bara jordbruket som styrdes mer aktivt från statlig sida. En faktor värd att notera och som bidrog till en form av idémässig samförståndsanda var den allt större uppslutningen kring en keynesiansk ekonomisk politik och som gav teoretisk legitimitet till mer statlig och planmässig inblandning i ekonomin. Den svenska varianten av keynesiansk teori, »Stockholmsskolan», hade representanter i de flesta politiska läger: Gunnar Myrdal för Socialdemokraterna, Bertil Ohlin för Folkpartiet, inom näringslivet genom Ingvar Svennilson på Industrins utredningsinstitut, inom staten genom Erik Lundberg på Konjunkturinstitutet och slutligen Gösta Rehn på LO. Även om man var oense om detaljer så var spelplanen gemensam.

Insikten under första världskriget var att Sveriges omvandling till ett industrisamhälle – med bland annat en växande stadsbefolkning – också krävde en ny syn på livsmedelsförsörjningen i kristider. Denna insikt utvecklades och konkretiserades i hög grad under andra världskriget. Efter kriget byggdes försörjnings- och livsmedelsberedskapen successivt ut, och vid 1970-talet hade den vuxit till en omfattande och formaliserad organisation.

Jordbruksnämnden hade ansvaret för planeringen gällande livsmedelsberedskapen, men Överstyrelsen för ekonomisk försvarsberedskap (ÖEF) hade det övergripande ansvaret genom att samordnade alla funktioner. ÖEF bil-

dades 1962 och ersatte då bland annat Riksnämnden för ekonomisk försvarsberedskap (RKE), som inrättats 1946, och vars föregångare bland annat var Rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap, bildad 1928. Bildandet av ÖEF markerar en intensifiering av utbyggnaden av den ekonomiska beredskapen. Jordbruket var bara en del av ÖEF:s ansvarsområde och lagring och ransonering av livsmedel var Jordbruksnämndens ansvar. ÖEF:s planlagda verksamhet växte. Man utvecklades till en betydande grossist med cirka 800 förråd i landet, ibland i så kallade »förrådsbyar» med fast personal. Listan på vad som skulle lagras växte ständigt.

Denna intensifiering tog spjärn emot en hotbild som var det kalla kriget och i en självbild som var moderniteten. Mer konkret handlade det om hotet för antingen ett anfallskrig eller hotet om avspärrningen av handeln till Sverige, hotbilder med en konkret förankring i de båda världskrigen. I artikeln »Vi får klara oss själva. Hotbild och självbild i den svenska försörjningsberedskapen 1962–2002» ställer Jenny Ingemarsdotter och Camilla Eriksson hotbilden i relation till självbilden som rådde i landet.[6] Till stor del följer självbilden ur idén om den svenska neutraliteten, men också på dess nära koppling till moderniteten, och givet tidens tolkning av modernitet, till en stark tilltro till planeringens möjligheter att hantera hotbilderna. Det ekonomiska försvaret utvecklades med tiden till ett eget *skuggsamhälle*, skriver Eriksson och Ingemarsdotter, med myndigheter, företag, organisationsscheman, beredskapslager, övningar, hemliga pärmar och planeringsdokument. I början av 1970-talet var cirka 3 500 personer engagerade i det ekonomiska försvarets ledning (550 heltidsanställda). I början av 1960-talet skrev ÖEF att:

> Sverige och det svenska näringslivet hade utvecklats till en mycket komplicerad apparat, där varje kugge kan vara av vital betydelse för att maskineriet skall fungera.[7]

Samhället var som en maskin, vars funktion trots allt kan planeras och finjusteras är en vanlig metafor vid den här tiden och för ett ingenjörsland som Sverige var det en viktig del av vår självbild. Och det som skulle försvaras – och förvaras – var det *moderna* Sverige.

1970-talet och glappet mellan beredskap och samhälle

Men bilden av hur samhället verkligen utvecklades i början av 1970-talket stämde inte riktigt med planerna och samsynen kring beredskapen och samhällets styrning och utveckling började rämna. ÖEF noterade själva gång på gång att strukturomvandlingen av industrin, med allt mindre lagerhållning, utgjorde

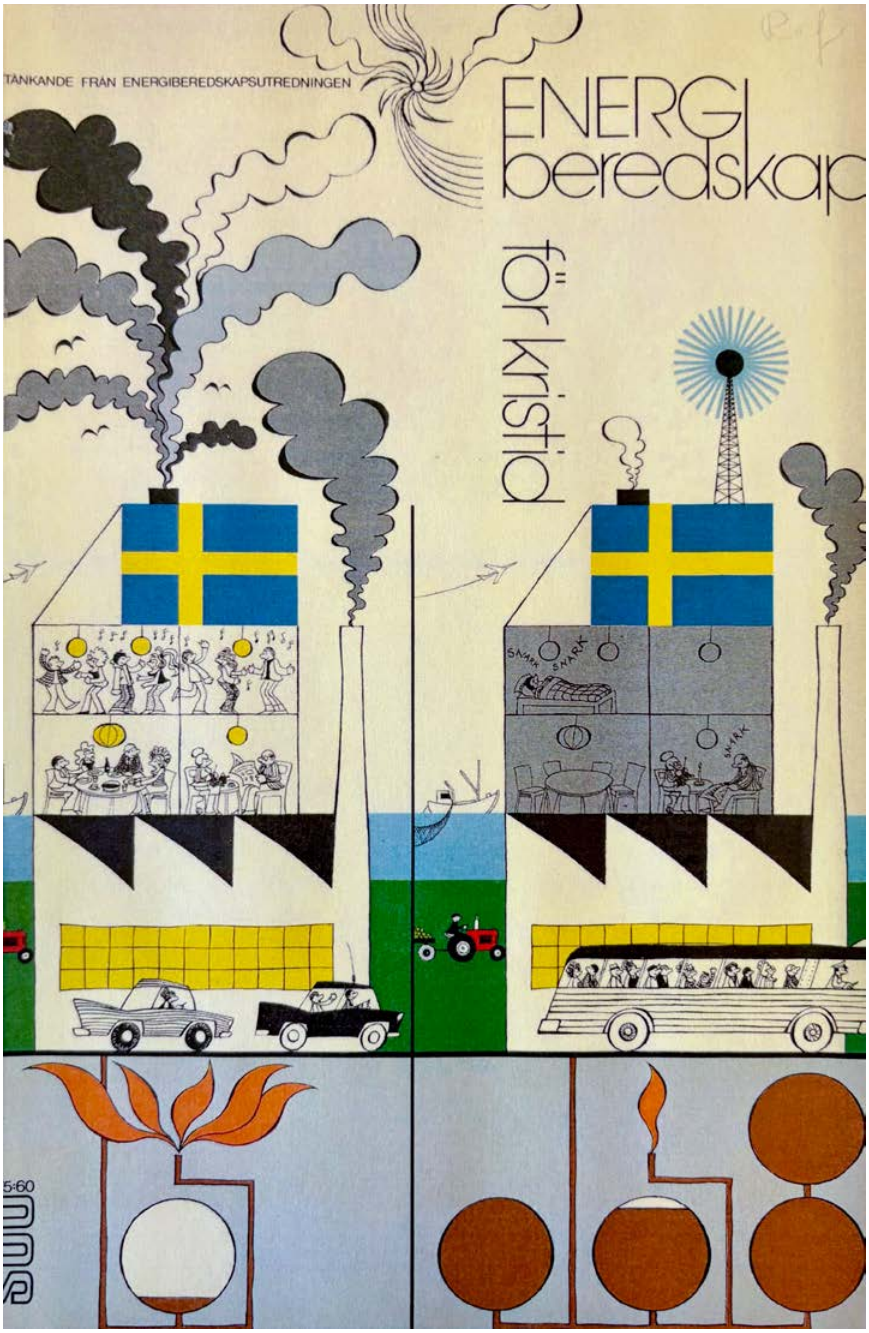

Bild 2: Det är lätt att av omslaget till SOU 1975:60, *Energiberedskap för kristid*, se att miljörörelsens tankegångar var intressanta ur ett beredskaps- och krisperspektiv. Miljörörelsen förespråkade alternativa energikällor och en mer sparsam livsstil.

en ökad sårbarhet. Och det var inte bara omvandlingen av industrin som var bekymret. Hela samhället präglades av omvandling: mindre butiker fick slå igen till förmån för shoppingcentra, landsbygden avfolkades, allt högre krav ställdes på att sälja mer på kortare tid och en ständig press på rationalisering av alla led. Utvecklingen ökade också importbehoven. Inte heller de hotbilder som målats fram stämde, där oljekrisen 1973 inte följde de förväntade scenarierna. En tredje hotbild formulerades därför, nämligen fredskrisen, som innebar att Sverige kunde drabbas av svårigheter även om landet eller närområdet inte drabbades av krig.

Det fanns med andra ord ett glapp mellan den modernitet man såg sig som bärare av och den faktiska modernisering som pågick ute i samhället och omvärlden. Och även fast man såg detta glapp och påpekade det var man hoppfull att faktiskt mer teknik och »know how» skulle kunna råda bot på och lindra de skador den själv, alltså moderniseringen, gav upphov till. Själva moderniseringen kom med andra ord att utgöra ett hot mot landets beredskap.

Det är intressant att notera att i detta sammanhang lyfter ÖEF upp att miljörörelsens intressen sammanfaller med totalförsvarets när det gäller hushållning av resurser och en ökad återvinning. ÖEF såg också rovdriften på världens resurser som ett växande säkerhetspolitiskt problem redan innan oljekrisen. ÖEF kom under 1980-talet att söka sig mot andra lösningar än att lagerhålla moderniteten i ett parallellsamhälle. Till exempel pekade man på att företagen borde ta ett större ansvar, och enligt 1987 års försvarsbeslut skulle fredskrislagren av insatsvaror avvecklas. Hotbilden hade ännu inte hunnit förändras.

Situationen skulle kanske kunna beskrivas som första världskrigets motsats. I stället för en underdimensionerad och illa organiserad försörjningsberedskap som inte gick i takt med tidsandan hade man skapat en organisation som snarast var för omfattande och bra men hade just därför avlägsnat sig från det samhälle den var satt att försörja och alltså tappat kontakt med tidsandan.

Från mitten av 1950-talet började också den lokala samverkan på landsbygden att tunnas ut, det ökade välståndet innebar att samverkan inte behövdes på samma sätt när exempelvis fler lantbrukare ägde sina egna maskiner. Tyngdpunkten försköts mot den egna gården och familjen. Det här var delvis en naturlig följd av moderniseringen och rationaliseringen av jordbruket. Allt färre sysselsattes inom jordbruket. Agrarhistorikern Irene Flygare och ekonomhistorikern Maths Isacson pekar i *Jordbruket i välfärdssamhället 1945–2000* på det paradoxala att föreningsverksamheten såväl skapade en sammanhållning som påskyndade moderniseringen, och därmed avfolkningen av landsbygden.[8]

1990-talet – avreglering och jordbruket som en näring bland andra

1900-talets två sista decennier präglades politiskt och idémässigt av en förskjutning högerut på den politiska skalan mot marknadsstyrning. Det innebar att idéer om att planera ekonomin och samhällets framtid kom att framstå som alltmer omoderna. Det keynesianska samförståndet var som bortblåst. Och på samma sätt som den svenska politiken inte utgjorde något undantag när det gäller en allt högre grad av reglering av en rad samhällsfunktioner från och med 1930-talet, var man heller inte ensam om att ifrågasätta denna politik. En förskjutning högerut inte minst på ekonomins område kan avläsas i stora delar av västvärlden, med Ronald Reagan i USA och Margaret Thatcher i Storbritannien som paradigmatiska exempel.

Den här förändringen och de ökade kraven på avreglering av en rad samhälleliga områden påverkade också synen på jordbruksregleringen. Historikern Fredrik Eriksson beskriver i *Det reglerade undantaget: Högerns jordbrukspolitik 1904–2004* det skifte som sker under 1980- och 1990-talen i Sverige på jordbruksområdet och framhåller sju samverkande samhälleliga och politiska faktorer.[9] För det första att jordbruksregleringen ställdes inför allt större praktiska problem, att den till exempel inte lyckades lösa lönsamhetsfrågan inom jordbruket och inte heller de allt större överskotten. För det andra att diskussionen internationellt alltmer kom att föras i termer av en avreglering av priserna på jordbruksprodukter; GATT presenterade 1989 sitt första förslag om avreglering av handeln med jordbruksprodukter. För det tredje började relationen mellan öst och väst förbättras och en följd av de avrustningsavtal som slöts var att beredskapsbehovet i Sverige inte längre sågs som lika tvingande. Murens fall punkterade slutligen beredskapsargumentets trovärdighet. För det fjärde höll högervågen i svensk politik i sig, vilket visas av 4:e oktoberkommitténs omfattande demonstrationer mot löntagarfonder. För det femte lyckades Moderaterna utmana Socialdemokraternas problemformuleringsinitiativ. Regleringar sågs över lag som hämmande för samhällsutvecklingen och jordbruksregleringarna var själva sinnebilden av omoderna regleringar. För det sjätte bytte även LRF ståndpunkt när det gäller synen på jordbruksregleringar. Slutligen ändrade även Socialdemokraterna uppfattning när det gäller regleringen. Detta sammantaget gjorde tiden mogen för en avreglering av jordbrukspolitiken.

Erikssons fokus är Moderaternas syn på jordbrukspolitiken men den är på många sätt illustrativ för tidsandan. För högern var beredskapen huvudsyftet med svensk jordbrukspolitik och medlet för att uppnå en god beredskap var jordbruksregleringen. Under 1920-talet hade inte den reglering som då börjat diskuteras och ta form varit högerns förstahandsval, men sågs av pragmatiska

skäl vara en framkomlig väg. Det innebar också att jordbruket blev ett undantag i partiets näringspolitik.

Förändringarna som påbörjades under 1980-talet men som artikulerades fullt ut i partiet under 1990-talet innebar i stället att man ansåg att beredskapsmålet kunde uppnås med en avreglerad jordbrukspolitik.[10] Jordbruket var inte längre något undantag. Detta kom också med vissa variationer att bli den gemensamma uppfattningen för alla politiska partier från höger till vänster efter det arbete som gjordes i livsmedelspolitiska arbetsgruppen (LAG). Av det knappa 20-tal personer som intervjuats i det projekt KSLA drivit kring omläggningen av den svenska jordbrukspolitiken är den övergripande majoriteten helt överens om att förändringen – och avregleringen (som ju blev en återreglering i och med EG/EU-inträdet) – av jordbrukspolitiken var helt nödvändig. Man hade nått vägs ände med det regleringssystem som börjat utvecklas under 1930-talet.[11] En ny konsensus hade uppstått, även om så klart uppfattningarna skilde sig åt.

En följd av den här förändringen blev inte bara att konsensus om att den gamla reglerade jordbrukspolitiken sågs som obsolet och behovet av avregleringar. Det skedde också en omtolkning av vad drivkrafterna bakom att bedriva jordbruk skulle vara i jämförelse med vad som varit fallet i den gamla regleringsekonomin. Jordbruk har naturligtvis alltid varit en ekonomisk näring, men det skedde en tyngdpunktsförskjutning mot ekonomiska värden. Så sent som under mitten av 1980-talet kunde företrädare för Moderaternas jordbrukspolitik framhålla att jordbruket måste ses som en »livsform» och som hotades av alltför snävt ekonomiska intressen. Fram trädde nu i stället bilden av jordbrukaren som framför allt företagare och individ, med slutsatsen att jordbruksföretag inte skiljer sig på något avgörande sätt från andra företag.[12] Jordbrukare i det gamla systemet kallade LO:s ordförande Stig Malm för »terapibönder».[13] I antologin *Marknadens tid: Mellan folkhemskapitalism och nyliberalism* beskriver redaktörerna förändringen av tidsandan som att:

> [m]arknaden förde med sig ett nyspråk, där drömmar om nya former av frihet och social rörlighet parades med föreställningar om att den folkhemsmodell som byggts under efterkrigstiden i själva verket var en tvångströja. Marknaden blev en metafor för en ny förväntningshorisont utifrån vilken nya former av gemenskap kunde skapas.[14]

Ett tydligt exempel på detta är när LRF:s ordförande Bo Dockered i *Lantbruksåret* 1989 beskrev förändringen med att:

> [d]et viktigaste i övergången från ett beroende av regleringar till en marknadsekonomi är förändringen av synsätt. Hittills har i princip politiska regleringar och

> förhandlingar styrt priser och volymer. Via våra föreningar har vi fört ut produktionen på marknaden. Nu blir ordningen den motsatta. Vi och våra föreningar måste fråga vad marknaden vill ha och sedan utveckla, producera och sälja detta.[15]

Även om det svenska jordbruket återreglerades inom ramen för ett EU-medlemskap stämmer Dockereds konstaterande att det är marknaden som bestämmer vad som ska produceras. Stöd betalas fortfarande ut, men från EU, och det är den europeiska marknaden som svenska bönder har att konkurrera på.

Från EU-inträdet och fram till Rysslands invasion av Ukraina den 24 februari 2022 har frågan om det svenska jordbrukets konkurrenskraft och hur denna skall uppnås diskuterats intensivt. I och med invasionen tvingades Sverige se på jordbruket delvis ur ett nytt perspektiv. Ett återkommande begrepp som används för att fånga detta nya är att det svenska jordbruket måste karakteriseras av »robusthet». Vad som ska menas med robusthet för livsmedelssystemets olika delar kommer successivt att fyllas med konkret innehåll, men det är tydligt att marknaden inte av sig själv producerar just robusthet. Gemensamt för de nedslag jag gjort här har varit hur dynamiken mellan jordbruket, försörjningsberedskapen i vid bemärkelse och dessas förankring i samhället skiftat över tid, och just nu befinner vi oss i ett nytt sådant skifte där förståelseramar och begrepp skiftar färg.

Vad är då historiska lärdomar?

Så, vad kan vi lära av historien? Om någon, på samma sätt som man vill få i gång en gammal såmaskin, skulle vilja rekonstruera den svenska försörjningsberedskapen vid olika tidpunkter så finns det i akademiens bibliotek manualer att tillgå, till exempel Karl Hildebrands *Handbok i folkhushållningsfrågor* i tre band som utkom 1917–1919 skriven på uppdrag av Folkhushållningskommissionen. Men även om behovet av manualer för hur vi ska gå till väga i olika situationer nog är en historisk konstant, ligger kanske inte den historiska lärdomen i att följa just dessa manualer bokstavligt (även om just manualer för gamla jordbruksredskap kan komma till användning).

Historiens lärdomar är av ett annat slag. Dels påminns vi om hur mycket, och vad, som förändrats när det gäller till exempel demografi, teknik, vetenskap, hur samhället organiseras, hur vår omvärld ser ut och hur vi hänger samman med den, dels vilka ideal vi har och hur vi tänker oss att dessa ska förverkligas och levas. Även om allt detta förändrats kan historien hjälpa oss att se hur de hänger samman och vilka konsekvenserna blir när politiska visioner inte håller jämna steg med de förändringar som sker. Men historien lär oss också något

om betydelsen av institutioners och organisationers roll för att stabilisera och kanalisera våra önskningar och visioner.

När vi riktar vår blick mot framtiden för att göra något vi aldrig gjort förut, kommer vi att göra det med idéer som vi i någon mening inte riktigt kommer kunna ifrågasätta. Men, och detta är det positiva, historien – inte bara som fastslagna fakta utan mer som en pågående diskussion – kan faktiskt hjälpa oss att liksom från sidan få syn på detta som vi av nödvändighet tar för givet, och visar därmed att nödvändigheten är villkorad, den är historiskt föränderlig (även om den inte är det i själva handlingsögonblicket). Kanske skulle man kunna säga att historien kan hjälpa oss att få syn på vår kollektiva naivitet, den som i efterhand grämer oss så mycket, men som nog inte är så lätt att vaccinera oss emot.

Med det sagt kanske vi också kan dra ytterligare en lärdom, och det är att rikta en särskild uppmärksamhet på de ord och företeelser som omhuldas i samtiden. Med andra ord: vilka är de idéer och drivkrafter vi sätter särskilt stor tilltro till när det gäller att lösa frågan om försörjningsberedskap? För det är nog så att det trots allt finns en risk att nästa generation kommer att kalla oss naiva.

NOTER

1. Thunström, P. 2011. *Källor till studier av skogs- och jordbrukets tekniska modernisering. Handbok om Kungl. Skogs- och lantbruksakademiens samlingar av maskinbroschyrer och instruktionsböcker. Med forskningsförslag.* Stockholm.
2. Avsnittet bygger när inte annat anges på Morell, M. 2001. *Det svenska jordbrukets historia, Bd 4. Jordbruket i industrisamhället: 1870–1945.* Stockholm, s 157–188.
3. Första gången ordet »livsmedelssystem» användes i en svensk statlig utredning var 1983 i SOU 1983:69, *Livsmedelsforskning: delbetänkande från Utredningen angående översyn av livsmedelsforskning m m* – LIF Sökning i https://ep.liu.se/databases/sou/default.aspx.
4. Isacson, M. & Flygare, I. 2003. *Det svenska jordbrukets historia*, Bd 5. *Jordbruket i välfärdssamhället: 1945–2000.* Stockholm, s 287f.
5. Wetterberg, G. 2021. *Träd. En vandring i den svenska skogen.* Stockholm.
6. Följande avsnitt bygger på Ingemarsdotter, J. & Eriksson, C. 2023. Vi får klara oss själva. Hotbild och självbild i den svenska försörjningsberedskapen 1962–2002. *Scandia Tidskrift för historisk forskning* 89(1):68–97.
7. Ingemarsdotter & Eriksson,2023, s 77.
8. Isacson & Flygare, 2003, s. 288, s. 292.
9. Eriksson, F. 2004. *Det reglerade undantaget. Högerns jordbrukspolitik 1904–2004.* Stockholm, s. 281f.
10. Eriksson, 2004, s. 295.
11. Svensson, H. & Pettersson, R. 2024. J*ordbruksregleringen under 1900-talet.* KSLA, Stockholm.
12. Eriksson, 2004, s. 280, s. 288, s. 298.
13. Larsson, S. 2004. Från spårbyte till frikoppling. Några huvuddrag i LRF:s och lantbrukskooperationens historia åren 1988–2004. I *Jordbrukarnas kooperativa föreningar och intresseorganisationer i ett historiskt perspektiv*, Rydén, R. (red.). Stockholm, s. 321.
14. Andersson, J., Glover, N., Husz, O. & Larsson Heidenblad, D. (red.). 2023. *Marknadens tid. Mellan folkhemskapitalism och nyliberalism.* Lund.
15. Citat i Larsson, 2004, ss. 321f.

JENNY ASPLUND, PER ERIKSSON & ERLAND MÅRALD

Lärdomar från de gröna näringarnas beredskapshistoria

DET ÄR UPPENBART ATT TILLGÅNG till mat, energi, råvaror och andra samhällsnyttor som de areella näringarna tillhandahåller – den så kallade gröna sektorn – är avgörande vid större kriser. Dessa resurser används dessutom ofta som geopolitiska påtryckningsmedel, ibland som vapen, vilket gör att länder utan egen försörjningsförmåga riskerar att hamna i beroendeställning och möta allvarliga säkerhetsutmaningar. Det gäller både historiskt och i vår samtid.

Men att omsätta denna insikt i konkreta beredskapsåtgärder är långt ifrån enkelt. Det finns inte ett svar – utan många möjliga vägar, perspektiv och avvägningar. Vad som behövs är en förmåga att hantera flera utmaningar samtidigt. I detta avslutande kapitel som bygger på bokens presenterade analyser och lärdomar lyfts paradoxer, lärdomar och förslag till hur vi kan tänka och agera framåt – som ett försök att dra nytta av historien utan att fastna i den.

Beredskapens paradoxer

Mellan stabilitet och förändringsförmåga. Att bygga upp en beredskap är en långsiktig och resurskrävande process. Det handlar om att utveckla kunskap, etablera institutioner, skapa planering och regelverk – allt med behov av såväl kontinuitet som uthållighet. Men samtidigt visar historien att beredskapen ständigt måste kunna anpassas till snabba, oväntade och föränderliga omvärldsförhållanden. Här uppstår således en grundläggande motsättning: stabilitet krävs för att bygga förmåga, men för mycket stabilitet kan göra systemen trögrörliga och tankesätten snäva.

Trögheten förstärks ofta av att beredskap formas med blicken riktad bakåt. Det ser vi inte minst i författandet av denna bok, som bygger på idén att blicka bakåt för att dra lärdomar till nuet och framtiden. Tidigare kriser påverkar vilka risker vi ser och vilka lösningar vi föredrar. Det är förståeligt eftersom

liknande kriser återkommer i historien – men detta perspektiv riskerar att göra oss blinda för nya hotbilder. Vi måste därför vara uppmärksamma på vad som händer när politiska visioner och praktiska lösningar inte längre hänger med i samhällsutvecklingen, för att undvika ett stelbent och parallellt beredskapssamhälle.

Krisens drivkraft och fredens paradox. Historiskt, liksom i dag, är det kriser och hot som skapar de bästa förutsättningarna för innovation och handling inom beredskapsområdet. Under press väcks politisk vilja, beslutsamhet och handlingskraft: utbildningar startas, övningar genomförs, företag etableras och teknikutveckling prioriteras. Historien visar också att initiativ som föds i kris ofta kan bidra till långsiktig nytta. Ett exempel är utvecklingen av skogsbaserade biobränslen, där genombrott kommit ur krisdrivna stödprogram och beredskapsmål – men som senare visat sig värdefulla även för den fossilfria omställningen i fredstid. Likaså andra världskrigets svårigheter att försörja stora mängder inkallade soldater i fält gjorde att veterinärer fick ett utökat ansvar för livsmedelssäkerheten, en breddning av arbetsuppgifterna som fortsatte att utvecklas även efter krigsslutet.

Men när hotbilden tonas ner och internationell konkurrens ökar inom de areella näringarna och anknutna industrier, kan även de mest ambitiösa satsningarna avstanna, vilket exemplet med svensk trädgårdsnäring visar tydligt. Ironiskt nog är det fred vi eftersträvar – men just fred tenderar att lägga en »död hand» över beredskapsansträngningarna. Utmaningen är därför att bygga en beredskap som inte bara aktiveras i undantagstillstånd, utan som är relevant, bärkraftig och verksam även i fredliga förhållanden.

Motsägelsen mellan nationellt oberoende och internationellt beroende. Sveriges livsmedelsberedskap har aldrig varit helt nationell – landet har alltid varit beroende av utrikeshandel och kommer så att förbli. Historien visar dock att den yttre handeln inte alltid varit pålitlig: under 1910-talet exporterades livsmedel trots inhemsk brist, och under 1940-talet var svensk självförsörjning beroende av tyskproducerad växtnäring (under senare tid av rysk). Sedan dess har beroendet fördjupats genom strukturrationalisering och en politik som i hög grad låtit marknadens logik gå före nationella jordbruksintressen.

Resultatet har blivit billigare mat och ett större utbud. Denna utveckling är en följd av internationaliseringens effektiviseringar, där snabbare transporter och global arbetsfördelning har spelat en central roll. Samtidigt har antalet lantbrukare minskat, maktkoncentrationen inom den globala agrarindustriella sektorn ökat och livsmedelskedjan blivit mer sårbar. Det har också gjort det

svårare att knyta produktion, lagerhållning och beredskap till specifika platser. Den öppna världshandeln blir därmed ett dubbelriktat svärd: den främjar tillväxt i normalläge men riskerat att försvåra motståndskraft vid kris.

Lösningen är inte att isolera sig. Precis som en enskild individ blir starkare genom samarbete med andra, vinner nationer på att bygga ömsesidiga band tillsammans. Att sluta sig inåt kan i själva verket skapa nya sårbarheter. Som medlem i Nordiska ministerrådet, EU, Nato och FN har Sverige en möjlighet – och ett ansvar – att vara med och forma framtidens beredskapssystem, både politiskt och praktiskt. Samtidigt finns här en inbyggd spänning: medan beredskap behöver lokal och tillförlitlig tillgång, bygger EU:s modell på specialisering och ömsesidigt beroende. Att hantera detta motsatsförhållande blir en av vår tids stora strategiska utmaningar.

Beredskapshistoriens lärdomar

Beredskap som en del av samhällsbygget. Historien visar att beredskapen speglar samhällets institutioner, kultur, värderingar och relationer – men är också beroende av dem för att fungera effektivt. Tillit, samarbetsförmåga och gemenskap är därför inte abstrakta ideal utan konkreta resurser i en kris. I ett samhälle som präglas av ökad individualism, odemokratiska strömningar och polarisering är dessa resurser delvis satta under press.

De historiska exemplen visar att institutionerna spelade en avgörande roll. Den livsmedelsberedskap som växte fram under 1900-talet var i många avseenden en förlängning av välfärdsstatens löften – trygghet för alla medborgare även under svåra förhållanden. Under andra världskriget, jämfört med första världskriget, dominerade ett mer tillitsfullt förhållande mellan stat och medborgare, vilket gjorde att ransoneringar accepterades. För att det ska fungera krävs stabila strukturer, demokratiska förhållanden och en tydlig ansvarsfördelning, både inom staten och mellan offentliga och privata aktörer. Tidigare utformades beredskapen i nära samspel mellan försvars- och jordbrukspolitiken, liksom mellan lantbrukare, företag, arbetstagare och deras organisationer. Att bygga beredskap vid sidan av dessa samhällsprocesser blir både dyrt och ineffektivt.

Också informell samverkan och förtroendefulla relationer i civilsamhälle och föreningsliv var viktiga. Lokal kännedom – som i blockorganisationen som växte fram underifrån och där en överblockledare visste vem som bodde var – byggde på starka sociala band. I Finland utgjorde begreppet *talko* en grund för frivillighet och kollektivt ansvar. Ansvarstagandet inom ramen för *talko* var inte något som uppstod spontant utan var en följd av medvetet arbete. Också

företeelser som vid första anblick inte förefaller väsentliga för en god beredskap kan ha betydelse. Efterfrågan på snittblommor och krukväxter har ökat under krigsår och orostider, vilket visar att emotionella och immateriella behov spelar en viktig roll för beredskapsvilja och social hållbarhet. På liknande sätt har den veterinära beredskapen utökats till att i dag även omfatta sällskapsdjur. Beredskap handlar inte främst om att skydda sig mot hot, utan om att ge form, bevara och utveckla det som vi håller som kärt och samhälleligt betydelsefullt även i svåra tider.

Frågan är hur sådana relationer, tillvägagångssätt och behov kan översättas till dagens urbaniserade, kulturellt mångfacetterade och digitaliserade samhälle – där nya former av gemenskap, samverkan, etiska förhållningssätt och trygghet behöver utvecklas.

Strukturrationalisering och jordbrukets förankring. Under både första och andra världskriget hade Sverige, trots utmaningar, utifrån vissa perspektiv bättre förutsättningar för inhemsk livsmedelsförsörjning än i dag. Jordbruket var ofta småskaligt och i stor utsträckning självförsörjande på utsäde, energi, dragkraft och näringsämnen. Kopplingen mellan stad och land var starkare – även städernas arbetare hade ännu ofta nära kopplingar det agrara livet. Per person fanns det ungefär dubbelt så mycket åkermark jämfört med i dag.

Sedan dess har utvecklingen lett till ett mer specialiserat, storskaligt, tekniktungt och globalt integrerat jordbruk. Vi lever alltmer »ur hand i mun», både som individer och som samhälle, med minskade lager, färre jordbrukare och en försörjningskedja som sträcker sig över hela världen. Detta har lett till mycket högre produktivitet men också till ett system som är sårbart för störningar i elförsörjning, IT-tjänster, transporter, internationell handel och väder. Jordbruket (liksom delvis skogsbruket) är starkt beroende av importerade insatsvaror: utsäde, gödsel, växtskyddsmedel, bränsle och teknik, där några få multinationella företag har mycket stort inflytande på vad som tillhandahålls på världsmarknaden. Även trädgårdsnäringen är utsatt, där exempelvis brist på utsäde snabbt kan bli en kritisk flaskhals vid importstörningar.

Framöver väntas stora förändringar i såväl global som nationell livsmedelsproduktion. Det kräver att regelverk, ansvarsfördelning och organisationsformer hänger med – inte minst för att hantera konsekvenserna av den snabba strukturrationaliseringen. Om livsmedelsberedskapen förr formades i samspelet mellan jordbruks- och försvarspolitiken, bör i dag även exempelvis klimat-, EU-, energi- och regionalpolitik ingå som givna delar.

Kollektiva naiviteter och krisernas mångfald. Med historien som facit är det lätt att tänka att tidigare beslut var fel – att Sverige exporterade livsmedel under första världskriget trots inhemsk brist, hade en tung och byråkratisk beredskapsapparat, eller missade att förutse oljekrisen. I dag framstår det kanske som mest anmärkningsvärt att livsmedelsberedskapen – uppbyggd under mer än ett halvsekel – i stort sett avvecklades på ett halvt decennium, utan att ens de mest grundläggande strukturerna och nyckelfunktionerna bevarades.

Men varje historiskt beslut fattades i en viss tid och kontext, ofta med rimliga – om än kortsiktiga – skäl. Nedmonteringen av efterkrigstidens beredskapsapparat hade också samhällsekonomiska motiv: personalresurserna var minimala, kapital inte bundet i lager, och logistiken förenklad. Det innebar också vinster. Vi måste därför akta oss för att döma historien, liksom för förenklade sanningar och nostalgi kring äldre beredskapssystem.

Historien hjälper oss snarast att få syn på vad vi tar för givet och ifrågasätta samtidens sanningar. Vad är vi blinda för i dag? En uppenbar risk är att kriget får överskugga alla andra hot: klimatförändringar, förlust av biologisk mångfald, demokratins tillbakagång. Sveriges moderna historia präglas av fred – det senaste kriget på svensk mark utspelade sig i början av 1800-talet – vilket gör ett väpnat angrepp direkt mot Sverige, om vi denna gång får tro historien, är ett av de minst sannolika scenarierna.

I stället visar historien att kriser inte kommer där vi väntar dem: oljechocker, finansiella krascher, pandemier, cyberattacker, handelsstörningar, extrema väderfenomen och geopolitiska påtryckningar har plötsligt påverkat vår försörjning. I dag vet vi att hoten är mångfasetterade och sammanlänkade – och att beredskap kräver mer än lager och logistik. Det handlar om förmågan att tolka och förstå samtiden, bygga flexibla strukturer och vara lyhörd inför förändring. Då krävs både historisk lärdom och framtidsnyfikenhet.

Att agera och tänka framåt

Att odla kunskap. Under nedmonteringen av beredskapsorganisationen på 1990-talet föll mycket av den kunskap och expertis som bidrog till planeringen av livsmedelsberedskapen i glömska. Detta visar hur snabbt både individuell och professionell kunskap kan gå förlorad när den inte kontinuerligt förvaltas. Nu krävs en återvinning av den kunskap som enklare hade kunnat föras vidare om beredskapens strukturer hade upprätthållits.

Även den lokala kunskapen och förankringen, som bland annat kom till uttryck i blockorganisationen, kan återupprättas i nya former genom samarbete

mellan kommuner och civilsamhället. Det är en stor utmaning att hålla kunskapen levande i en snabbt föränderlig värld. Vi har också ett enskilt ansvar när det gäller livsmedelsberedskapen, där det är viktigt att både erhålla och vidareutveckla kunskap om hur råvaror tas till vara och livsmedel bevaras. Ökad träning under enklare, mindre teknikberoende förhållanden är en viktig del i detta.

Det ökade intresset för trädgårdsodling, REKO-ringar och matlagning är därför positivt, eftersom odling inte bara bidrar med vissa livsmedel och råvaror utan också stärker förståelsen för livsmedelsproduktionens förutsättningar och skapar kontakter. Folklig kunskap om konservering och enkla teknologier, såsom jordkällare, är också värdefulla resurser. Det finns en potential i det småskaliga och lokala utöver dess bidrag till försörjningen genom att fler kan engagera sig. För att bygga en motståndskraftig livsmedelsförsörjning måste beredskapen åter förankras i vardagen – och i mark, människor och lokalsamhällen.

Beredskap från grunden. Det totalförsvar som växte fram under andra hälften av 1900-talet speglade tidens idéer om modernisering, expertstyre och storskalighet. Å ena sidan framstår det som heltäckande, med sammanlänkade militära, ekonomiska, civila och psykologiska delar, stor personalstyrka och en omfattande organisation. Å andra sidan framstår själva beredskapstänkandet som tämligen snävt och statiskt, där samhällets utveckling, liksom skogs- och jordbrukets rationalisering, togs för given. Fokus låg främst på att säkra insatsvaror och energiförsörjning samt planera för hur samhällsapparaten skulle kunna anpassas för drift även under kristider.

Efter årtionden av arbete med den gröna omställningen och ett starkt fokus på att i grunden förändra samhället för att möta klimat- och miljöutmaningar, kan den äldre totalförsvarstanken framstå som begränsad i sin förmåga att driva den här typen av samhällsomvandling. Att enbart damma av den gamla beredskapsorganisationen riskerar därför att missa det omfattande innovations- och omställningsarbete som redan har gjorts.

Beredskap handlar om att långsiktigt förbereda sig för överlappande och delvis oförutsägbara kriser. Det kan innebära att undersöka hur jordbruk kan göras mindre beroende av externa faktorer, hur kretslopp mellan stad och land kan förstärkas för att gynna båda, och hur skogens resurser kan användas för att skapa ekologisk, samhällelig och klimatmässig robusthet. I stället för att lindra möjliga krissymptom med kortsiktiga åtgärder måste beredskap byggas från grunden för att säkerställa en långsiktig hållbarhet.

Om beredskap förstås på detta grundläggande sätt blir de gröna näringarna

en central del av arbetet, vilket i sin tur sätter fokus på de varierande förutsättningar som finns för jord- och skogsbruk samt andra areella näringar runt om i landet. Trots det minskande antalet livsmedelsproducenter, särskilt i norra Sverige där situationen är oroande, förankrar de gröna näringarna beredskapsarbetet i konkreta sammanhang. De fungerar även som plattformar för att skapa ömsesidiga relationer och engagemang mellan olika platser, människor och grupper lokalt, nationellt och internationellt – och utgör därmed en levande grund för ett förankrat och inkluderande samhälleligt beredskapssystem. Beredskap är det nya gröna!

Referenser

OFFENTLIGT TRYCK

Allmänna råd från Socialstyrelsen, (SoS 1990:9) Smittskyddet i krig.

Allmänna tjänstepliktslagen (1959:83).

Ds 2023:34. Kraftsamling: Inriktningen av totalförsvaret och utformningen av det civila försvaret, Försvarsberedningen.

Ds Jo 1984:11. 1983 års livsmedelskommitté. Rapport från expertgruppen för sårbarhetsfrågor, Jordbruksdepartementet.

Förordning (1995:238) om totalförsvarsplikt.

Förordning (2022:524) om statliga myndigheters beredskap.

Historisk statistik del II, 1959. Väderlek, lantmäteri, jordbruk, skogsbruk, fiske t.o.m. 1955. Statistiska centralbyrån, Stockholm.

Historisk statistik, del I, 1969. Befolkning 1720–1967. Statistiska centralbyrån, Stockholm.

Historisk statistik del III, 1970. Utrikeshandel 1732–1970. Statistiska centralbyrån, Stockholm.

Jordbruksverket & Livsmedelsverket. 2024. Reglering av veterinärpersonal med mera vid höjd beredskap. Rapportering av uppdrag i myndigheternas respektive regleringsbrev för budgetåret 2023.

Jordbruksverket. 1992. *Livsmedelsberedskapen och EG.* Jordbruksverkets rapportserie 1992:22.

Jordbruksverket. 1998. *Livsmedelsberedskap.* Jönköping.

Jordbruksverket. 2024. *Jordbruksstatistisk sammanställning 2024.* Tillgänglig på: https://jordbruksverket.se/om-jordbruksverket/jordbruksverkets-officiella-statistik/jordbruksverkets-statistikrapporter/statistik/2024-08-12-jordbruksstatistisk---sammanstallning-2024 [Hämtad 25-04-15].

Jordbruksverkets statistikdatabas.

Konkurrensverket. 2018. Konkurrensen i Sverige 2018, Kapitel 19 Djursjukvårdsmarknaden. Rapportserie 2018:1.

Kungl. Maj:ts instruktion för fältveterinärkåren (1937:676).

Kungl. Maj:ts proposition nr 9 år 1966.

Lag (1939:832) lag om tjänsteplikt för medicinalpersonal.

Lag (1939:934) om tjänsteplikt.

Lag (1953:688) om hälso- och sjukvård vid krig och andra utomordentliga förhållanden.

Lag (1981:292) om tjänsteplikt för hälso- och sjukvårdspersonal samt veterinärpersonal m.m.

Lag (1994:1809) om totalförsvarsplikt.

MSB. 2023. Erfarenheter Ukraina inom sjukvårdsområdet. PM Operativa avdelningen. Enheten för fredsfrämjande insatser. MSB 2013–05819.

Prop. 1947:75. Angående riktlinjerna för den framtida jordbrukspolitiken m. m.

Prop. 1986/87:95. Totalförsvarets fortsatta utveckling.
Prop. 1989/90:146. Om livsmedelspolitiken.
Prop. 1991/92:102. Totalförsvarets utveckling till och med budgetåret 1996/97 samt anslag för budgetåret 1992/93.
Prop. 1994/95:100. Förslag till statsbudget för budgetåret 1995/96.
Prop. 1994/95:6. Totalförsvarsplikt.
Prop. 1995/96:12. Totalförsvar i förnyelse.
Prop. 1996/97:1. Budgetproposition för 1997.
Prop. 1997/98:1. Budgetpropositionen för 1998.
Prop. 1998/99:74. Förändrad omvärld – omdanat försvar.
Prop. 1999/2000:30. Det nya försvaret.
Prop. 2001/02:1. Budgetproposition för 2002.
Prop. 2014/15:109. Försvarspolitisk inriktning – Sveriges försvar 2016–2020.
Prop. 2020/21:30. Totalförsvaret 2021–2025.
Prop. 2024/25:34. Totalförsvaret 2025–2030.
Regeringskansliet. 2024. Sveriges och Natos historia. [Hämtad: 2025-04-14], Källa: https://www.regeringen.se/regeringens-politik/sverige-i-nato/sveriges-och-natos-historia/.
Regeringskansliet. n.d. Om civilplikt. [Hämtad: 2025-05-15], Källa: https://www.regeringen.se/regeringens-politik/civilt-forsvar/om-civilplikt.
SCB. n.d. Jordbruksstatistisk årsbok med data om livsmedel (1965–2014). [Elektronisk resurs] Stockholm.
SCB:s statistikdatabas.
Skr. 1990/91:50. Åtgärder för att stabilisera ekonomin och begränsa tillväxten av de offentliga utgifterna.
SOU 1918:3. *Utredning och förslag rörande militärveterinärväsendets organisation i fred*.
SOU 1930:18. *Distrikts veterinärlönesakkunnigas utredning och förslag beträffande ordnandet av distriktsveterinärernas anställnings- och avlöningsförhållanden*.
SOU 1938:5. *Betänkande med utredning och förslag rörande produktions- och avsättningsförhållandena inom trädgårdsnäringen*.
SOU 1946:20. *Betänkande angående den centrala organisationen av det civila medicinal- och veterinärväsendet*.
SOU 1946:45. *Betänkande med förslag till åtgärder för främjande av ridhästaveln m.m.*
SOU 1952:49. *Kristidspolitik och kristidshushållning i Sverige under och efter andra världskriget. Översikt, Del 1.*
SOU 1952:50. *Kristidspolitik och kristidshushållning i Sverige under och efter andra världskriget. Del 2.*
SOU 1961:66. *Totalförsvarets högsta ledning. 1960: års försvarsledningsutrednings betänkande II.*
SOU 1970:65. *Utbildning m.m. av värnpliktiga i specialtjänst.*
SOU 1983:69. *Livsmedelsforskning: delbetänkande från Utredningen angående översyn av livsmedelsforskning m m* – LIF.
SOU 1985:2. *Livsmedelsforskning: delbetänkande från Utredningen angående översyn av livsmedelsforskning m m* – LIF.
SOU 2019:51. *Näringslivets roll inom totalförsvaret*.
SOU 2024:8. *Livsmedelsberedskap för en ny tid*.
Statens jordbruksnämnd. 1981a. *Livsmedelsförsörjningen i krig. Bilagor. Rapport från studien rörande livsmedelsförsörjningen i krig* (SLIK), april 1981. Jönköping.
Statens jordbruksnämnd. 1981b. *Livsmedelsförsörjningen vid en avspärrning. Rapport maj 1981 från studien av produktionsomställningar inom jordbruket* (OST). Jönköping.
SVA & Lantbruksstyrelsen. 1985. *Veterinärmedicinsk laboratorieberedskap.* SVA-C 85-01-18.
Underdånigt Betänkande angående Ordnande af Veterinärväsendet, jemte dithörande Förslag till Instruktioner och Stadgar in, m., afgifna den 24 Mai 1865 af dertill i nåder förordnade Komiterade.

LITTERATUR

Abulafia, D. 2011. *The great sea: a human history of the Mediterranean*. Oxford University Press, Oxford.

Adams, K. M., Benzie, M., Croft, S., & Sadowski, S. 2021. *Climate change, trade, and global food security*. SEI Report. Stockholm Environment Institute, Stockholm.

Agnew, J. 2004. *Geopolitics: Re-visioning world politics*. Routledge.

Ahlqvist, C., Nordström. & Skarin Frykman, B. (red.). 2012. *Vardagsliv under andra världskriget. Minnen från beredskapstiden i Sverige 1939–1945*. Institutet för språk och folkminnen, Göteborg.

Alander, J-P. 2020. *Kansa sodassa. Kotirintaman ratkaiseva merkitys*. Readme.

Álvarez, J. D. R. 2024. The weaponization of hunger: An analysis of food security in conflict and post-conflict scenarios. *Journal of Human Security and Global Law,* 3, 1-24.

Andersson, E. G. 1977. *Handelsträdgårdens samhällsnyttiga funktion och betydelse: handelsträdgårdarna i och runt Norrtälje och deras plats på stadens torg: minnesbilder från en gången epok 30-tal – 70-tal*. Georg Anderssons handelsträdgård, Norrtälje.

Andersson, I. & K-J. Brorsson. 1991. Jordbrukets sårbarhet nu och för 50 år sedan: En studie på gårdsnivå utförd 1990. *Rapport nr 1, Arbetsgruppen Lantbruk och samhälle*. Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp.

Andersson, J., Glover, N., Husz, O. & Larsson Heidenblad, D. (red.). 2023. *Marknadens tid. Mellan folkhemskapitalism och nyliberalism*. Lund.

Backe, T. 1939. Arbetstidslagstiftningen och trädgårdsodlingen. I *Svenska trädgårdar Band 1*, Lind, E. & Thulin, J.A. (red.), s. 143–151. Svenska yrkesförlaget, Stockholm.

Başol, D. 2024. Global Warming and Russia: Challenges and Opportunities. *Diplomasi Ve Strateji Dergisi,* 2: 265–328. https://doi.org/10.58685/dsd.160134.

Beehner, L., & Jackson, L. 2017. *The Berlin Airlift: A Case Study in Military Strategy*. Council on Foreign Relations Press, New York.

Bengtsson, G. & Kristiansson, S. 1943. *Gödsling och kalkning.* LT:s förlag, Stockholm.

Bergelin, E, Lundin, P. & Stenlås, N. (red.). 2025. *Det dolda universitetet: Militär forskning i kalla krigets Sverige.* Nordic Academic Press, Lund.

Bergquist, A. K. & Söderholm, K. 2016. Sustainable energy transition: The case of the Swedish pulp and paper industry 1973–1990. *Energy Efficiency*, 9, s. 1179–1192.

Bertilsson, F. & Eriksson, C. 2024. Totalförsvarets livspolitik: Kunskapsförsörjningen i den svenska livsmedelsberedskapen. *Historisk tidskrift* 144: s. 33–62.

Björklund, A. 2010. *Historical urban agriculture: food production and access to land in Swedish towns before 1900*. Diss. Stockholms universitet, Stockholm.

Borgström, G. 1965. *The Hungry Planet: The Modern World at the Edge of Famine.* Macmillan, New York.

Carolan, M. S. 2009. Ethanol versus gasoline: The contestation and closure of a socio-technical system in the USA. *Social Studies of Science,* 39(3), s. 421–448.

Carsta S. & Mobekk, H. 2019. Dugnad: A Fact and a Narrative of Norwegian Prosocial Behavior. *Perspectives on Behavior Science* 42:815–834.

Chatham House. 2021. Climate change risk assessment 2021. Chatham House, London. Källa: www.chathamhouse.org/2021/09/climate-change-risk-assessment-2021.

Clapp, J. 2015. *Food security and international trade: Unpacking disputed narratives*. FAO.

Cribb, J. 2019. *Food or war*. Cambridge University Press, Cambridge.

Cullather, N. 2010. *The Hungry World: America's Cold War Battle against Poverty in Asia*. MA: Harvard University Press, Cambridge.

Dagens Nyheters Arkiv.

Dalby, S. 2014. Rethinking Geopolitics: Climate Security in the Anthropocene. *Global Policy,* 5(1):1–9.

Dalby, S. 2020. *Anthropocene Geopolitics: Globalization, Security, Sustainability*. University of Ottawa Press, Ottawa.

Dannenbaum, T. 2021. Siege starvation: A war crime of societal torture. *Chicago Journal of International Law,* 22(2), 459–519.

Duffy, C. 2013. *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World 1494–1660*. Routledge.

Egan Sjölander, A., Ekerholm, H., Eklöf, J., Lång, H., Mårald, E., Nordlund, C. & Sundin, B. 2014. *Motorspriten kommer! En historia om etanol och andra alternativa drivmedel*. Gidlunds förlag.

Ehrensvärd, G. 1971. *Före – efter: en diagnos*. Aldus/Bonnier, Stockholm.

Ehrlich, P. R. 1968. *The Population Bomb*. Ballantine Books, New York.

Ekelund, L. & Olausson, I. 2020. Trädgårdsnäringen i ett historiskt perspektiv. I *Viola, Affärstidningen för trädgårdsföretagare*. Tejarp Förlag AB.

Ekerholm, H. 2012. *Bränsle för den moderna nationen: Etanol och gengas i Sverige under mellankrigstiden och andra världskriget*. Doctoral dissertation, Umeå universitet.

Ekerholm, H. 2013. Ett nationellt drivmedel. Etanol i svensk politik 1924–1934. *Scandia: Tidskrift för historisk forskning*, 79(1).

Ekeroth, C. 1900. *Handbok i fälttjänst för svenska arméens läkare och veterinärer*. Nordstedts förlag, Stockholm.

Eklöf, J., Ekerholm, H. & Mårald, E. 2012. Promoting ethanol in the shadow of oil dependence: 100 years of arguments and frictions in Swedish politics. *Scandinavian Journal of History*, 37(5), s. 621–645.

Eliasson, P. 2011. Statsskogarna: skogsvård, mekanisering och institutionell förändring. I *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900: Studier av de areella näringarnas geografi och historia*, s. 371–385, Hans Antonsson och Ulf Jansson (red.). KSLA, Stockholm.

Eriksson, C. & Bertilsson, F. 2025. Forskning för folkförsörjning: Livsmedelsberedskapens kunskapsuppbyggnad 1970–1990. I *Militär forskning och forskningens militarisering under kalla kriget*. I *Det dolda universitetet: Militär forskning i kalla krigets Sverige*. Bergelin, E. Lundin, P. & Stenlås, N. (red.), s.213–238. Nordic Academic Press, Lund.

Eriksson, C. & Ingemarsdotter, J. 2019. Bergkunskap i totalförsvarets tjänst. *Geografiska notiser* 77:156–169.

Eriksson, C. & Kuns, B. 2025. Jordbrukspolitik: från överproduktion till bristande självförsörjning. I *Svensk politik och EU: Hur svensk politik har förändrats av medlemskapet i EU*, Silander, D. & Öhlén, M. (red.), s. 99–118. 2:a upplagan. Santérus förlag, Stockholm.

Eriksson, C. & Lundin, P. Från jordbrukspolitik till livsmedelspolitik genom 1980-talets avregleringsdebatt. I *Grå reformer och grön omställningsiver. Socio-tekniska omregleringar i Sverige, 1986–1991*, Mørkved Hellenes, A. & Lundin, P. (red.). Kriterium förlag, Göteborg, kommande.

Eriksson, F. 2004. *Det reglerade undantaget. Högerns jordbrukspolitik 1904–2004*. Stockholm.

Evans, D. L. 2024. Harnessing the amber waves: U.S. grain embargoes against the Soviet Union and the politics of insecurity, 1975–1980. *Cold War History,* 24(4), 499–516. https://doi.org/10.1080/14682745.2024.2341239.

FAO, IFAD, UNICEF, WFP & WHO. 2024. The State of Food Security and Nutrition in the World 2024 – Financing to end hunger, food insecurity and malnutrition in all its forms. Rome. https://doi.org/10.4060/cd1254en.

FAO. 2015. Climate change and food security: Risks and responses. FAO, Rome. Källa: https://www.fao.org/3/a-i5188e.pdf

Finlay, M. R. 2003. Old efforts at new uses: A brief history of chemurgy and the American search for biobased materials. *Journal of Industrial Ecology*, 7(3–4), s. 33–46.

Fletcher, R., Breitling, J., & Puleo, V. 2014. Barbarian hordes: the overpopulation scapegoat in international development discourse. *Third World Quarterly,* 35(7), 1195–1215.

Fredriksson, K. 1939. *Kan vi klara oss? Vår folkförsörjning i krisberedskap*. Frihets förlag, Stockholm.

Friberg, L. 1973. *Styre i kristid. Studier i krisförvaltningens organisation och struktur 1939–1945*. Diss. Stockholm.

Fritidsodlingens Riksorganisation. 2024. Fritidsodlingens omfattning i Sverige 2024. Tillgänglig på: https://for.se/2024/10/29/fritidsodlingens-omfattning-2024/ [Hämtad 25-04-15].

Furuby, E. 1985. Den Wihlborg-Wetterströmska affären. *Svensk Veterinär Tidning* 37, 15.

Göransson, G. 1978. Östergårda – är det sårbart? Studie av sårbarheten hos ett sydsvenskt lantbruksföretag. *Stencil nr 2, Arbetsgruppen Lantbruk Och Samhälle*. Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp.

Haapala, P. 2007. Kulturgeschichte i den finländska historieskrivningen. I *Den dubbla blicken,* Gustafsson, H. et al. (red.). Historia i de nordiska samhällena. Sekel bokförlag, Lund.

Hallgren, K. 2016. *En kåhltäppa eij at räkna: köksväxtodlingen i 1700-talets jordbrukssystem*. Diss. Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.

Hansson, P. A. 1945. *Svensk hållning och handling. Uttalanden under krigsåren*. Tidens förlag, Stockholm.

Heckscher, E. 1960. *Svenskt arbete och liv*. Aldus/Bonniers, Stockholm.

Hederstedt, J. 1939. *Fältveterinärkåren och veterinärorganisationen i svenska armén: en återblick*. Svenska Militär-Veterinärsällskapet, Stockholm.

Hedlund, J. 2025. Transboundary climate risk and global food supply chains. I *Handbook on the Geopolitics of Sustainability*, Linnér, B-O., Bennic, T., & Carlsen, H. (red.). Edward Elgar Publishing, Cheltenham, kommande.

Heimdahl, J., Andréasson Sjögren, A. & Wiking Leino, M. 2021. *Svensk trädgårdshistoria Förhistoria och medeltid*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Stockholm.

Hettling, M. 2003. Volk und Volksgeschichten in Europa. I *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegzeit*, Hettling, M (red.). Vandenhoeck & Rupert, Göttingen.

Hildebrand, K. 1917. *Handbok i folkhushållningsfrågor på uppdrag av folkhushållningskommissionen*. P. A. Nordstedt & söner, Stockholm.

Hjelmström, L. 1959. Vägarna. I *Sveriges skogar under 100 år: En sammanfattande redogörelse över det svenska skogsbruket 1859–1959*, Gunnar Arpi (red.). Stockholm.

Hughes, T. P. 1969. Technological momentum in history: Hydrogenation in Germany 1898–1933. *Past & Present,* (44), s. 106–132.

Hylmö, B. & Ottosson, L. 1950. *Rationaliserad spenatodling*. I *Svensk jordbruksforskning. Årsbok 1951*, s. 74–75. Lantbruksförbundets tidskriftsaktiebolag, Stockholm.

Ingemarsdotter, J. & Eriksson, C. 2023. Vi får klara oss själva. Hotbild och självbild i den svenska försörjningsberedskapen 1962–2002. *Scandia Tidskrift för historisk forskning* 89(1):68–97.

Isacson, M. & Flygare, I. 2003. *Det svenska jordbrukets historia, Bd 5. Jordbruket i välfärdssamhället: 1945–2000*. Stockholm.

Jakobstads tidning (JT). Arkiv.

Jansson, J-O. & Thunström, P. 2012. *Traktorer, mjölkmaskiner, hästräfsor, motorsågar och Statens maskinprovningar. Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden* nr 56. KSLA, Stockholm.

Johansson, F. *Dagboksanteckningar 1875–1923*. Avskrift hos Carin Martiin.

Jutikkala, E. 1942. *Suomen talonpojan historia*. WSOY, Helsingfors.

Kirves, J. & Näre, S. 2010. Nuorten talkoot: isänmaallinen työvelvollisuus. I *Sodan kasvattamat*. WSOY, Helsingfors.

Klepp, A. 2001. From neighbourly duty to national rhetoric: An analysis of the shifting meanings of Norwegian dugnad. *Ethnologia Scandinavica*, 31, s. 82–98.

Kotiseutulehti 1/1942. Kotiseutuliitto.

Krantz, G. T. 1964. Det militära veterinärväsendet. Uppgifter, funktion och utveckling från och med andra världskriget. *Meddelande från Rådet för Veterinärhistorik och Biografisk forskning*. Nr 21.

Krasnodębski, M. 2024. Old Wine in New Bottles: The Technological Promise of Biorefinery in Historical Perspective. *Technology and Culture*, 65(4), s. 1279–1302.

Kungl. Landtbruks-akademiens handlingar och tidskrift. 1919. *Årsberättelse.*

Laber, M., Klimek, P., Bruckner, M., m.fl. 2023. Shock propagation from the Russia–Ukraine conflict on international multilayer food production network determines global food availability. *Nat Food* 4, 508–517. https://doi.org/10.1038/s43016-023-00771-4.

Lantbrukshögskolans meddelanden. 1963. *Databok för driftsplanering, Serie B, Nr. 1.*

Lantmannen, årgång 1943

Larsson, S. 2004. Från spårbyte till frikoppling. Några huvuddrag i LRF:s och lantbruksko-operationens historia åren 1988–2004. I *Jordbrukarnas kooperativa föreningar och intresse-organisationer i ett historiskt perspektiv* (red. Rydén, R.). Stockholm.

Leal Filho, W., Fedoruk, M., Paulino Pires Eustachio, J. H., Barbir, J., Lisovska, T., Lingos, A., & Baars, C. 2023. How the war in Ukraine affects food security. *Foods*, 12(21), 3996.

Ledin, G. 1944. Trädgårdsodlingens efterkrigsproblem. I *Sveriges handelsträdgårdsmästare-förbunds årsbok 1943*, s. 55–60 Ledin, G. (red.). Bröderna Borgströms AB, Motala.

Leebaw, B. 2014. Scorched earth: environmental war crimes and international justice. *Perspectives on Politics*, 12(4), 770–788.

Leiponen, K. 1987. *Kansa talkoissa.* Kirjayhtymä Helsinki.

Lind, G. 1920. Trädgårdsskötselns utveckling under de senaste 30 åren. *Kungl. Landtbruks-akademiens handlingar och tidskrift.* Stockholm.

Lindahl, K. B., Sténs, A., Sandström, C., Johansson, J., Lidskog, R., Ranius, T. & Roberge, J. M. 2017. The Swedish forestry model: More of everything? *Forest Policy and Economics*, 77, s. 44–55.

Lindberg, H. 2008. Politikbyte och idéernas betydelse: Reformeringen av den svenska jord-brukspolitiken. *Historisk tidskrift* 128 (1): 2–27.

Linnér A. & Linnér, B-O. 2022. Handelns geopolitik i en klimatförändrad värld. I *Klimatet och den nya världsordningen*, Willman, A. (red.). Tankesmedjan Fores: 137–56.

Linnér, B-O. 2023. *The Return of Malthus: Environmentalism and Post-War Population–Resource Crises.* The White Horse Press.

Lundgren, L. 1974. *Vattenförorening: Debatten i Sverige 1890–1921.* Lund.

Lövbrand, E., Mobjörk, M., & Söder, R. 2020. The Anthropocene and the geo-political imagination: Re-writing Earth as political space. *Earth System Governance*, 4: 100051.

Markkola, P., Snellman, H. & Östman, A-C. 2014. Yhteisöä purkamassa. I *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historia on rakennettu.* Suomen kirjallisuuden seura 2014, s. 7–24.

Martiin, C. 2012. Farming, Favoured in Times of Fear: Swedish Agricultural Politics, 1935–1955 i Brassley, P., Segers, Y. & Van Molle, L (red.). *War, Agriculture, and Food. Rural Europe from the 1930s to the 1950s,* s. 156-171. Routledge, London.

Martiin, C. 2016. Rural electrification in Sweden, a comparison in *Transforming the Countryside: the electrification of rural Britain.* Brassley, P., Burchardt, J. & Sayer, K. (red.), s. 157–177. Oxon and New York: Routledge.

Martin-Shields, C. & Stojetz, W. 2018. Food security and conflict. Empirical challenges and future opportunities for research and policy making on food security and conflict. FAO Agricultural Development Economics Working Paper 18-04. FAO, Rome.

Mauritzson, S. 2002. *Mat för miljoner, Statlig beredskapslagring inom livsmedelsområdet.* Jordbruksverket.

Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J. & Behrens, W. W. III. 1972. *The limits to growth: A report for The Club of Rome's project on the predicament of mankind.* London: Earth Island.

Menzinsky, I. 1971. *Utredningen om översiktlig planering i lantbruket.* 7.8. Livsmedelsberedskaps-planering.

Meyer, J. 1997. Olje- och spånadsväxter. I *Den svenska växtförädlingens historia. Jordbruksväxternas utveckling sedan 1880-talet,* s. 241–252. Olsson, G. (red.). Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden. KSLA, Stockholm.

Morell, M. 2001. *Det svenska jordbrukets historia, Bd 4. Jordbruket i industrisamhället: 1870–1945.* Stockholm.

Myrdal, J. 2004. Agrarhistoriens etablering som universitetsdisciplin. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. 47.

Mårald, E. 2010. Methanol as future fuel: Efforts to develop alternative fuels in Sweden after the Oil Crisis. *History and Technology,* 26(4), s. 335–357.

N.N. 1943. Tjärans fredsproblem. *Teknisk tidskrift,* häfte 24, 12 juni 1943, s. 306–307.

Nevala, S-L. & Tikka, M. 2020. *Kielletyt leikit. Tanssin kieltämisen historia 1888–1948.* Atena.

Nikander, G. 1959. *By och bonde i Svensksösterbotten*. Folkstudier V. Svenska litteratursällskapet.

Nilsson, A. 1940. Några riktlinjer för grönsaksodlare och blomsterodlare. I *Viola*, nr 1.

Nilsson, F. 1945. *Köksväxtodlingens omfattning under krigsåren*. I *Sveriges handelsträdgårdsmästares årsbok 1944*, s. 18–24, Ledin, G. (red.). Bröderna Borgströms AB, Motala.

Nordgren, B. & Olausson, I. 2023. *Trädgårdsmästarinnor: hundra år av kamp för jämställd trädgårdsutbildning.* Bokförlaget Arena, Malmö.

Norrländska Socialdemokraten. 1948. Större än julskinkan. 1948-12-23.

Olausson, I. & Bohman, M. 2021. Från småskaligt och närodlat till en global handel. Hundra år av tillväxt och omvandling för svensk trädgårdsproduktion. *Historisk tidskrift,* 2021:2, s. 235–259.

Olausson, I. 2014. *En blomstrande marknad. Handelsträdgårdar i Sverige 1900–1950 med fyra fallstudier i Stockholms län*. Diss. Uppsala: Swedish University of Agricultural Sciences. Carlsson Bokförlag, Stockholm.

Olausson, I. 2023. Kommersiell trädgårdsodling från 1800 och till nutid. I *Svensk trädgårdshistoria 1800- och 1900-tal*, s. 347–379, Ahlklo, Å., Gunnarsson, A., Gustavsson, E., Wiking Leino, M., Nolin, C. & Olausson (red.). Kungl. Vitterhets, historie och antikvitets akademien, Stockholm.

Perkins, J. H. 1997. *Geopolitics and the green revolution: Wheat, genes, and the Cold War.* Oxford University Press, Oxford.

Pielke Jr, R., & Linnér, B-O. 2019. From Green Revolution to Green Evolution: A critique of the political myth of averted famine. *Minerva,* 57(3), 265–291.

Pörtner, H. O., Scholes, R. J., Agard, J., Leemans, R., Archer, E., Bai, X., ... Ngo, H. 2021. IPBES-IPCC co-sponsored workshop report on biodiversity and climate change.

Rantatupa, H. 2004. Kansanhuolto toisen maailman aikana 1939–1940. I *Suomen maatalouden historia II*, Peltonen, M. (red.). SKS, Helsingfors.

Saleby, M., Ahlinder, L., Schüler, M. & Taube, F. 2024. Descriptive analysis of diseases, nonbattle injuries and climate among deployed Swedish military personnel. BMJ Mil Health. Epub. doi:10.1136/ military-2024-002685.

Sandgren, F. 2017. Do not break the cold chain! The introduction of a system for deep frozen food in Sweden 1940–1960. *History of Retailing and Consumption*, 3:1, s. 8–37.

Schön, L. 2012. *En modern svensk ekonomisk historia: Tillväxt och omvandling under två sekler*, tredje upplagan. SNS förlag, Stockholm.

Sen, A. 1981. *Poverty and famines: An essay on entitlement and deprivation.* Clarendon Press, Oxford.

Settergren, S. 1936. *Veterinärvården m.m. inom Svenska Frivilligkåren i Finland 1939–1940.* Veterinärhistoriska Museet i Skara. Meddelande nr 35.

Simangan, D., Sharifi, A. & Kaneko, S. 2021. Positive Peace Pillars and Sustainability Dimensions: An Analytical Framework. *International Studies Review* 23, 1884–1905. https://doi.org/10.1093/isr/viab054.

SIPRI. 2021. *Food systems in conflict and peacebuilding settings.* Stockholm International Peace Research Institute. Källa: https://www.sipri.org/sites/default/files/2021-06/2106_food_systems.pdf.

Skeri-Mattsson, A. 1940a. Konservera ärter men inte morötter. *SvD* 1940-08-19, s. 7.

Skeri-Mattsson, A. 1940b. Samla mat och vitaminer i ladorna – och samla på rätt sätt. *SvD* 1940-08-05, s. 8.

Statistisk årsbok för Sverige

Storå, N. 1992. Five ethnologies. I *Pioneers – The History of Finnish Ethnology*, Räisänen, M. (red.). Studia Fennica Etnhnologica I, s. 85–102. Finnish Literature Society, Helsingfors.

Stråth, B. 2003. Integration von links. Historische Bedingunngen der »Volksgeschichte» in Sweden. I *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegzeit*, s. 173–204, Hettling, M. (red.). Vandenhoeck & Rupert, Göttingen.

Sundström, A. 2001. Jordgubbsodling i skärgården. *Skärgården*, s. 9–16. KustMedia AB, Stockholm.

Suomen kulttuurihistoria I. 1933. Heimoyhteiskunnan ja katolisen kulttuurin aika. Gunnar Suolahti, Eino Jutikkala et al. (red.). Jyväskylä & Helsingfors: Gummerus O.Y.

Svensson, H. & Pettersson, R. 2024. *Jordbruksregleringen under 1900-talet.* KSLA, Stockholm.

Sveriges handelsträdgårdsmästareförbund. 1942. *Årsbok 1941.* Bröderna Borgströms AB, Motala.

Svt Nyheter. 2023. Forskaren: Husdjur borde tillåtas i skyddsrum. Digital artikel 2023-04-10. [Hämtad: 2025-05-14], Källa: https://www.svt.se/nyheter/inrikes/husdjur-saknar-skydd-vid-krig-borde-tillatas-i-skyddsrum

Swartling, S. 1909. Kvinnorna och trädgårdsarbetet. I *Trädgården. Illustrerad tidskrift för trädgårdsskötsel*, nr. 1, s. 14–15.

Talve, I. 1979. *Suomen kansankulttuuri.* SKS.

Talve, I. 1997. *Finnish Folkculture.* Studia Fennica Ethnlogica 4.

Thunström, P. 2011. *Källor till studier av skogs- och jordbrukets tekniska modernisering. Handbok om Kungl. Skogs- och lantbruksakademiens samlingar av maskinbroschyrer och instruktionsböcker. Med forskningsförslag.* Stockholm.

Trädgårdsodlingen i Sverige. 1935. En hyllningsskrift tillägnad Carl G. Dahl på 60-årsdagen den 17 juni 1935, Saxon & Lindström, Stockholm.

Uekötter, F. 2021. The Revolt of the Chemists: Biofuels, Agricultural Overproduction, and the Chemurgy Movement in New Deal America. *History and Technology,* 37(4), s. 429–445.

United Nations Security Council. 2018. Resolution 2417, on the link between armed conflict and food insecurity. S/RES/2417 (May 24, 2018). https://digitallibrary.un.org/record/1627380/files/S_RES_2417_%282018%29-EN.pdf

Viola. 1935. nr. 23.

Viola. 1940. nr. 16.

Viola. 1940. nr. 8.

Viola. 1950. nr. 15.

Voionmaa, V. 1915. *Suomen karjalaisen heimon historia.* WSOY, Helsingfors.

Voionmaa, V. 1916. Finlands karelska folkstams historia. *Historisk Tidskrift för Finland.* 1(1), s. 187–194.

von Uexkull, N., Croicu, M., Fjelde, H., & Buhaug, H. 2016. Civil conflict sensitivity to growing-season drought. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 113(44), 12391–12396.

Vuonokari-Bomström, L. 2025. *Itä-Karjalan sotasaalisarkisto miehityshallinnon välineenä ja Suur-Suomen rakentajana 1941–1944.* Turun yliopisto, Åbo.

Wetterberg, G. 2021. *Träd. En vandring i den svenska skogen.* Stockholm.

Wilson, C. A. 2022. Being Neighbours: Cooperative Work and Rural Culture, 1830–1960.

World Bank Group. https://data.worldbank.org/

Yhteiskunnallisen järjestäytymisen historiaa. 1939. Historian aitta. IX. Gummerus, Jyväskylä & Helsingfors.

Zhang, Y-T., Li, M-Y. & Zhou, W-X. 2024. Impact of the Russia-Ukraine Conflict on International Staple Agrifood Trade Networks. Foods. Jul 4;13(13):2134. doi: 10.3390/foods13132134. PMID: 38998640; PMCID: PMC11241061.

Zhou, J. 2022. *Producing Food, Security, and the Geopolitical Subject.* Linköping Studies in Arts and Science (Diss.). Linköpings Universitet.

Zilliacus, V. (red.) 1946. *Bonde-Finland. Kulturhistoriska bilder och strövtåg.* LT:s förlag, Stockholm.

Åbo underrättelser (ÅU). Arkiv.

Östman A-C. & Villstrand N. E. 2021. Nationella vetenskaper i Åbo. I *Nordisk etnologi vid Åbo Akademi. Metamorfoser och kontinuitet*, Nilsson, F. (red.). Åbo Akademi.

Östman, A-C. 2008. Land and agrarian masculinity – Space and gender in Finnish cultural history 1932–36. I *Gendered rural space*s, Olsson, P. & Ruotsala, H (red.), s. 18-32. Studia Fennica Ethnologia, Helsingfors.

Östman, A-C. 2014. Kylätalkoot: kun paikallisyhteisö sai yhteiskunnallisen merkityksen. I *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historia on rakennettu*, Markkola, P. Snellman, H. & Östman, A-C (red.), s. 213–238. Suomen kirjallisuuden seura.

Författarpresentationer

FREDRIK BERTILSSON är filosofie doktor i idéhistoria och forskare vid Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö på KTH. Han forskar nu om kunskapsförsörjningen i Sveriges försvar och de beredskapsproblem som uppstår på grund av extrema väderlekar såsom torka.

FOLKE CERENIUS är veterinär och delar numera sin tid mellan Försvarsmakten och beredskapsfrågor vid Jordbruksverket. Folke har en bakgrund som yrkesofficer med tjänstgöring i Bosnien, Afghanistan och Mali. Han har tidigare skrivit artiklar om djursmittskydd i ett historiskt perspektiv och har under lång tid varit sekreterare i Stiftelsen Veterinärhistoriska museet i Skara. Ledamot i KSLA.

CAMILLA ERIKSSON är filosofie doktor och docent i landsbygdsutveckling. Hennes forskningsintressen rör civilt försvar som politikområde och förvaltningsverksamhet, med särskilt fokus på livsmedelsberedskap. Hon är verksam på Totalförsvarets forskningsinstitut, FOI och tidigare på SLU. Ledamot i KSLA.

PER ERIKSSON är filosofie doktor i ekonomisk historia och akademibibliotekarie på KSLA där han arbetar med akademiens bibliotek, dess arkiv och historiska projekt.

BJÖRN-OLA LINNÉR är professor vid Tema Miljöförändring och Centrum för klimatpolitisk forskning vid Linköpings universitet. Hans forskning fokuserar på internationellt samarbete kring klimatförändringar och biologisk mångfald, med särskilt intresse för hur geopolitiska förändringar formar möjligheter och utmaningar i omställningen till hållbar utveckling. Ledamot i KSLA.

CARIN MARTIIN är agronom och doktor i agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet (SLU) samt docent i ekonomisk historia vid Stockholms universitet. Nu forskare med anknytning till SLU. Forskningsfält: kor & mjölk, jordbrukspolitik och jordbrukets strukturförändringar. Ledamot i KSLA.

ERLAND MÅRALD är professor i idéhistoria vid Umeå universitet, med fokus på miljöhistoria samt vetenskaps- och teknikhistoria. Han och utforskar hur idéer om miljö, skog, jord, energi och klimat samspelar med samhälle och kultur, ofta i tvärvetenskapliga samarbeten. Ledamot i KSLA.

INGER OLAUSSON är hortonom och agronomie doktor. Hennes forskning är inriktad på hortikulturhistoria – trädgårdsnäringens och trädgårdsodlingens historia – samt transporthistoria, och hon är verksam som forskningssamordnare på Statens maritima och transporthistoriska museer med placering på Järnvägsmuseet i Gävle. Ledamot i KSLA.

INGRID PETERSSON är uppvuxen på en gård i Vetlanda kommun. Ingrid har haft höga positioner inom offentlig förvaltning som statssekreterare i dåvarande Jordbruksdepartementet och generaldirektör för forskningsrådet Formas. Hon har lett flera statliga utredningar bland annat om en förnyad livsmedelsberedskap. Nu är hon ordförande i Lunds universitet och i FoI-programmet »Water Wise Societies» samt ledamot i Skogsstyrelsens styrelse. Ledamot i KSLA.

HARALD SVENSSON var från 1977 verksam vid Statens jordbruksnämnd och från 1991 vid Jordbruksverket fram till 2019. Han var bland annat chef för beredskapsenheten vid myndigheterna mellan 1990 och 1992. De sista åren före pensioneringen 2019 var han stabschef och stf. generaldirektör. I rollen som chefsekonom företrädde han verket i frågor om jordbrukets ekonomi och jordbrukspolitik, men även gällande livsmedelsberedskap. Han är fil. kand. i nationalekonomi. Ledamot i KSLA.

ANN-CATRIN ÖSTMAN är äldre universitetslektor i nordisk historia vid Åbo Akademi och docent i agrarhistoria. Hennes forskning berör genus- och socialhistoriska teman. Hon har redigerat en bok om gårdfari- och marknadshandel (Encounters and Practices of Petty Trade in Northern Europe, 1820–1960) och ansvarar nu för ett projekt om förvisning och flyktingskap i det tidiga 1800-talets Finland. Ledamot i KSLA.

KRIG I EUROPA, PANDEMI, hotade försörjningskedjor och en geopolitik i gungning. Under ytan växer insikten att vår moderna värld är långt mer sårbar än vi anat. Men detta är inte första gången i historien som samhällets motståndskraft ställts på prov.

Beredskap är det nya gröna: Vad historien lär oss om de areella näringarnas betydelse visar hur de areella näringarna – jordbruk, skogsbruk och livsmedelsförsörjning – varit avgörande i kris, från tidigt 1900-tal till i dag. Genom att spegla vår samtid – i allt från potatisodlingar under världskrigen till kalla krigets totalförsvar och dagens säkerhetshot – blottläggs misstag, tappad kunskap och nya insikter.

Med historiker, forskare och praktiker som vägvisare synliggör boken hur försörjning, politik, samhörighet och beredskap hänger ihop – och varför det gröna aldrig varit viktigare än nu.

Omslagsbilden visar rivningen av en spannmålssilo i Kristinehamn. Vid millenieskiftet försvann många silos runt om i landet på grund av förändrat jordbruk och besparingar. Men de kan fortfarande spela en viktig roll i vår försörjningsberedskap vid långvariga och osäkra kriser.

KUNGL. SKOGS- OCH LANTBRUKSAKADEMIEN